

В. Сюзинський

ОКО ПРОРОКА,

АБО

Ганусь Бистрий
та його пригоди

ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ „МОЛОДЬ”
КИЇВ 1961

Історико-пригодницька повість польського письменника Владислава Лозинського (1843—1913) «Око пророка» — одна з дуже популярних у Польщі книжок. Уперше видана 1899 року у Львові, вона шість разів перевидавалась і досі не сходить з книжкових полиць, користуючись палкою любов'ю читачів, особливо молоді.

Автор переносить читача у XVII століття.

Запорозький козак Семен Галушка, рятуючись від ворогів, довіряє польському хлопцеві Ганусеві Бистрому коштовну річ, яку за всяку ціну треба було зберегти. З цього й починаються незвичайні пригоди чесного і мужнього хлопця, про які цікаво й дотепно розповідає письменник. Тісно переплітається доля скривдженого панами та підпанками поляка Гануса Бистрого й українського козака Семена, щира дружба й любов об'єднує цих людей, немовби символізуючи собою вічну дружбу між двома братніми народами.

Всупереч поглядам, що існували в той час, автор змальовує прости українських козаків як людей чесних, безстрашних, справедливих і культурних, що мають багато спільного з трудовим польським народом. І ще один момент треба відзначити в повісті В. Лозинського: якщо в багатьох творах його попередників і сучасників затушовувалась класова боротьба, то в книжці «Око пророка», навпаки, вона підкреслюється і є рушійною силою всієї дії.

Книгу «Око пророка» високо цінував свого часу наш великий каменярь Іван Франко. Немає сумніву, що цю повість з інтересом зустріне наш український радянський читач.

Переклад з польської
Т. І. ФРАНКА

Переклад здійснено за виданням: Władysław Łoziński,

OKO PROROKA CZYLI HANUSZ BYSTRY I JEGO PRZYGODY.
WYDAWNICTWO LITERACKIE, KRAKÓW, 1957.

МІЙ БАТЬКО ІДЕ В ТУРЕЧЧИНУ

Було свято трьох королів. Мій батько одягся чистенько, накинув на себе кобеняк, підбитий лисячим хутром, бо мороз був лютий, і, поки ще мати збиралася, щоб піти з ним до костюлу, взяв з полиці свячену крейду, вийшов із світлиці надвір і над кованими дверима, на перекладині, вивів важкою рукою досить великі, не дуже гарні букви:

К + М + Б
1614

Це — найдавніший час мого життя, який я пам'ятаю. А пішов мені тоді шостий рік. Що потім діялося, і що було зі мною і з моїми батьками, і що бог давав злого і доброго — держиться в моїй пам'яті, немов у

К + М + Б — Каспер, Мельхіор, Бальтазар — три королі, які, за легендою, відвідали маленького Христа.

міцній замкненій скрині. Згодом, коли з роками прийшов розум, я почав читати в пам'яті, як у книзі, що друкується задовго до того, поки ти навчишся читати.

Село, де жили мої батьки і де я народився, називається Підбуж і лежить біля самісінького головного шляху, що веде в різні далекі місця і краї світу божого, бо ним можна їхати і через Самбір до Угорщини, і через Стрий до Волощини, і до Кракова через Фельштин і Перемишль, а також до Львова і далі на Україну, навіть до Туреччини.

Належить воно до королівщини, приписане до самбірської економії і не має поміщика. Правив у нім за моїх наймолодших років підстароста. Хоч він був лише повірений пана воеводи Єжего Мнішеха, проте називали його підстаростою, бо він так хотів і наказував, удаючи із себе, через власну пиху, особу знатнішу, ніж це було насправді.

Мій батько не був підданим хлопом, бо сидів на солтстві¹. Але й солтис із нього був не такий, як інші, бо він людей не судив, податків чи королівських данин не збирав, на війну не ходив і джури в поле не посилав. Земля його, неповних півтора лана, згодом стала «вільним полем»; батькові вона дісталась у спадщину від матері, і він мав на неї такі ж права, як шляхтич, тільки до економії самбірської платив податки і за худобу двадцять золотих, — половину на святого Мартина і половину на святого Войцеха. Добре жилося нам у тій садибі, бо й хліба можна було б мати доволі, коли б не одна біда: у батька хотіли відібрати землю, про що я розкажу далі.

На полі працювала переважно мати, бо батько — купецький візник — щороку по кілька місяців перебував у дорозі. Навчився, щоправда, мій тато колись теслярського ремесла, але його дуже тягнуло до візництва, а теслярство не давало достатнього заробітку, тому він і відцурався його. Вже мій дід був солярем, тобто вивіз сіль, бо тут навколо — в Старій Солі і в Ляцькім, у Дрогобичі і в Трускавці, в Модричі, в Стебнику і в Котові — жупа на жупі², і звідси висилають бочками

¹ Солтство — невеликий земельний наділ, власник якого був звільнений від панщини.

² Жупа — солеварня.

сіль в усі кінці світу, аж до Києва, на далеку Україну, бо хліба там удосталь, а солі ні дрібки, хоч би око запорошити.

Фурманське ремесло перейшло, таким чином, з діда до мого батька, тільки батько не возив уже солі, а, одержавши після смерті діда трохи грошей, вдався до купецького фурманства. То був неабиякий заробіток, але важкий; ремесло небезпечне, а часом і збиткове; якщо трапиться нещастя. Бо ж ти їхав, мов на війну, і хіба що бог милосердний знав, коли повернешся, і чи живий, і в якому вигляді станеш на порозі своєї хати. Можеш виїхати чудовим кованим возом, запряженим четвернею коней, підперезаний повним чересом¹, а повернутися пішки і босий, жебраком, з самим лише багатом у руці замість заробітку, і ще й радий будеш, що приніс голову на плечах. Скрізь дороги небезпечні, всюди сила опришків і волоцюг, ласих на купецький гріш і багатий товар; навіть коли у Волощину чи Угорщину з товарами їдеш або звідтіль повертаєшся, і то страху та біди часто наїсися досита, а що казати, коли дорога веде в Туреччину, в поганські землі?

А батько мій якраз у Туреччину й їздив, у саму, так би мовити, пашу розбійницьку. Як людина надійна, твереза, з сміливим серцем, він користувався великою ласкою і шаную у львівських вірмен, що ведуть широку торгівлю з турецьким краєм. Вони вивозять туди силу золота і дорогого товару, а звідти на Русь повертаються з ще більшими скарбами, везуть мануфактуру, золоті тканини, заморське коріння, а нерідко й перли, корали, коштовні камінці, такі красиві, що й королівську корону прикрасили б, а за один такий камінець навіть панський маєток купити можна. Двічі був мій батько аж у Стамбулі, турецькій столиці, де сидить султан — цісар їхній, обидва рази повернувся щасливо і з великим заробітком, але зарікався, що втретє туди вже не поїде. Одначе поїхав, бо мусив, і все через оте саме солтство, з якого нечесні люди хотіли його вигнати.

Мій батько, як я вже казав, був законним власником того солтства, бо дістав його в спадщину, але не по чоловічій лінії, а по жіночій, і тому наш підстароста в Підбужі, пан Балчинський, конче зажадав видерти його

¹ Черес — пояс, в який ховали гроші.

в батька, якщо той не відкупиться. Раніш тата ніколи цим не турбували, аби тільки оренду платив, а сам пан воевода Мнішех ще небіжчикові дідові говорив, що він може бути зовсім спокійний за ту власність. Але від царя Дмитра, що приблукав до Самбора голий-голісінський, і, взявши військо, потягся до Москви, щоб посадити Дмитра на царським престолі, в замку завелися інші порядки. В 1611 році старостою був пан Данилович, а через чотири роки його змінив пан Самійло Конецпольський, і відтоді пан Балчинський чимраз дужче напосідав на мого батька, погрожуючи викинути його з поля, так що батько і проситися мусив, і відплачуватися, сподіваючись лише на божу й людську допомогу.

Був час, коли, здавалося, така допомога вже приїшла, причому навіть від могутньої особи. А сталося це так. У 1621 році до Львова за військом їхав король Зігмунт. Батькові моему, що мав великий вантажний віз і четверо коней, рослих і міцних, наказали із замку збиратися в обоз.

То був час великого воєнного походу на Туреччину. Батько дуже боявся, щоб його з кіньми не взяли везти гармати аж до Львова. І все ж мусив поїхати, хоч і з плачем. Було це пізно восени, після великих дощів. Трапилось так, що королівська карета застрягла в трясовині за селом Залісся, недалеко від Янова. Фурман щосили вдарив батогами по конях; запряжені коні, а було їх шестеро і всі, як леви, звилися на диби, потім скочили, мов шалені, так, що аж вода бризнула вгору, наче з помпи. Миттю все сплуталося в один клубок, почувся страшенний тріск, вершники попадали з сидел, віжки порвалися, орчки потріскались, ремені цоплутались, а карета так нахилилася, що от-от зовсім перекинетися, і його величність король міг життям накласти.

Було при королі багато людей, — придворних драгунів, шляхти, — і всі їхали верхи на конях. Як кинулися вони рятувати короля, то стало ще гірше, бо цей хапає за те, той за інше, один шарпає туди, другий — сюди, цей собі кричить, а той — собі. Отож зчинився такий гамір, тріск, метушня, що хіба сокирою прорубався до карети. Трапилось так, що двірські вози були вже далеко попереду, а з-поміж тих, що їхали в обозі, батьків віз опинився найближче до королівської

карети. Батько прибіг на місце події з самої лише цікавості; але, побачивши, як один з драгунів, що позлазили з коней, щоб розплутати упряж, упав мов неживий під копита, а другий неборак ледве дихає під колесами, він, не роздумуючи, відчайдушно кинувся між коні і великим ножом розрізав посторонки та ремені. Сполохані коні, відчувши свободу, стрілою рвонули в поле. Карета ж лишилася на місці.

— Має хто з вас добрих коней? — гукнув старший придворний, під'їхавши до обозу.

— Маю, пане! — відповів мій батько.

— Давай, та духом!

Батько миттю випряг свої коні і, як йому звеліли, запряг у королівську карету. Оповідав він потім матері, який великий страх охопив його, коли подумав: «Ану ж як не витягну королівської карети з трясовини, що тоді? Сором, а може, й щось гірше чекає на мене». Здався лише на ласку найсвятішої діви і святого Юрія, який є небесним опікуном візників, подивився на свої шкапи з таким милосердям, немовби просив їх, щоб не підвели його у тяжкій пригоді, а потім, узявши себе в руки, незважаючи ні на що, навіть на королівську величність, як трісне батогами, як ревно з усієї сили: «Гей! Аю! Віюоо!» Коні наче зрозуміли, що тут ідеться про добро пана і про власну їх честь, вигнулися дугою, напружились та як рвонули з місця — королівська карета миттю опинилась на твердій дорозі.

Підвіз батько короля до Янова, а звідти вже недалеко було й до стоянки, де зупинився весь двір. Тільки-но випряг він стомлених коней, щоб вертати по свого воза, який залишився позаду на дорозі, коли кличуть його до короля. Уперше і востаннє в житті став батько тремтяти перед монархом, навіть очей не наважується підвести.

— Як тебе звати? — питає король Зігмунт.

— Марко Бистрий, милостивий королю!

— Справді, Бистрий, — король на те, — бо ти і хлоп бистрий. А звідки ти?

— З Підбужа, з економії самбірської, милостивий пане!

— Ось тобі, Бистрий, — каже король і кидає татові в шапку червінець із своїм зображенням. — Ідь же з богом.

Ласкавість його величності короля додала батькові вдавги. Він, як стояв, упав ниць до ніг короля, бла-гаючи:

— Наймилостивіший королю! Молю покійно мило-сердя вашого.

Король звелів йому встати і спитав, чого він хоче. Батько, однак, не встав, лише підвівся на коліна і почав просити затвердження на солтистві, бо злі люди хочуть його звідти вигнати й зробити жебраком.

Якусь хвилину король слухав терпляче, а потім, по-казуючи на одного із своїх придворних, сказав:

— Розкажи он тому, — і усміхаючись додав: — Чує-те, Сольський! Зверніть там увагу на справу цієї люди-ни, бо це ж наш королівський візник, *augiga regius*.

Прибувши до Львова, батько покійно нагадав про себе панові Сольському, якому король доручив його просьбу, а той відіслав його до другого, другий — до третього, і так посилали його від Аннаша до Кайфаша¹, аж нарешті писарчук канцлера записав собі, про що йдеться, і сказав батькові:

— Ідь ти, чесний чоловіче, додому, прийде тобі декрет королівський на ґрунт: листа буде надіслано до замку в Самборі.

Хоч-не-хоч, а мусив батько задовольнитися такою обіцянкою, бо де ж бідному хлопкові турбувати своїми справами панів, та ще й у дуже неслухний час, коли всі голові були набиті військовими справами: саме тоді ко-ролевиц Владислав, а тепер наш милостивий монарх, воював з турками, і хто живий був у Львові, тільки про цю війну говорив і нею журився. Та й небезпечно було баритись у Львові — краще тікай, чоловіче, а то ще до Хотина з гарматами поженуть. А все-таки батько мій повернувся додому веселий, оповідав матері і мені ба-гато цікавого про короля; хвалився перед сусідами, під-старостою і дядьком Валентієм, що король іменував його своїм фурманом, і навіть запам'ятав сказані коро-ролівський слова «*augiga regius*», тобто «візник ко-ролівський». Мені було тоді тринадцять років, і брат моєї матері, дядько Валентій, дяк у костьолі, або, як

¹ Від Аннаша до Кайфаша — вираз, узятий з біблій-ної легенди про смерть Христа. Означає: з нескінченною тягани-ною, волокитою.

тоді називали, кантор, навчив мене трохи читати й пи-сати. Отож я, де треба і не треба, — на двірях, на скри-нях, на столі, — виписував то крейдою, то вуглиною тов-сті, криві букви, складаючи латинські слова «*augiga regius*», які, здавалося мені, означали те саме, що геть-ман над візниками.

Однак незабаром наші добрі сподівання розвіялись, бо минав місяць за місяцем, а затвердження королів-ське на батькове солтиство все ще не надходило. Підста-роста, коли батько повернувся такий підбадьорений ко-ролівською обіцянкою, трохи сховав роги, а тепер знову почав наступати на батька щоразу щільніше, маючи за спільника одного мадьяра, гайдука і великого колись фаворита воеводи Мнішеха. Той мадьяр, на прізвище Кайдаш, ще хлопчиком узятий був на панський двір, а тепер у Підбужі при підстарості сидів мовби на ласка-вім хлібі, і саме йому старий пан ніби подарував наше солтиство. Отож обидва допікали батькові. «Або по-доброму забирайся звідси, або витрясемо тебе з солти-ства, — погрожували вони, — бо в замку ми вже справу виграли!» А це була безсоромна брехня: декрету вони не мали та й не дуже були певні, що королівське за-твердження ніколи не прийде. Отже, справи стояли так, що обидві сторони боялися: батько — а що як його скривдять? Підстароста і Кайдаш — а що як затвер-дження буде?

Коли один і другий бояться, легко дійти згоди між собою.

— Заплатиш нам двісті злотих, а ми, з любові до ближнього, обіцяємо лишити тебе в спокої, — говорив Балчинський.

— Не маєте ви страху ні людського, ні божого! — казав батько. — За гріхи мої дам сто злотих, але вже раз назавжди відчепіться од мене, навіки розквітайтесь, і нехай вас бог судить за мене, бідного чоловіка.

— Давай хоча б сто, тільки зараз; це вже з мило-сердя погоджуємось.

Батько стільки грошей не мав. Тоді, після довгих пе-реговорів, зійшлися на тому, що батько повинен повер-нути сто злотих до наступного святого Михайла, а за відстрочення мав дати того дуката, якого одержав від його величності короля в Янові.

Коли я, малий хлопчина, побачив, як на очах запла-

каної матері королівський дукат потонув у шкіряному гаманці Балчинського, мов у глибокій криниці, серце мое зацеміло, а в грудях наче вогонь запалав. Ця кривда мого батька, тяжка і палюча, так вразила мою душу, що все життя своє не забуду того дня, тієї години, і хоч пізніше ще жорстокіші кари божі впали на нашу хату і на наші голови, вони не приглушили найпершої моєї прикрості, так як дзвін, коли раз трісне, вже не стогне, хоч у нього вдариш із ще більшою силою, ніж тоді, коли тріскав.

Тієї зими батько мав мало заробітку, тому раною весною 1622 року виїхав до Львова із сіллю, хоча вже нерадо возив сіль, навіть зовсім уже закинув був солярство, як було сказано, але тепер мусив поїхати, бо треба було заробити грошей, щоб повернути важкий борг до святого Михайла, а також щоб побачитися з вірменськими купцями, спитати, чи не пошлють його з тозаром у дорогу, що дало б більший прибуток. Повернувшись додому, каже матері якось несміло, немов боячись її засмутити:

— Не буде цього року великих перевозок ні до Кракова, ні на Мадьярщину, ні до Волощини, а на те, що туди має йти, вже найнялись інші фурмани. Для мене нічого з того вже не лишилося, хіба що возити самбірським євреям віск і шкури до Сану на сплав. Але пан Криштоф Серебкович відправляє за п'ять тижнів караван із Львова.

— В Туреччину! Ох, нещасна я! — заголосила мати, не даючи батькові докінчити.

— Авжеж, у Туреччину, — каже батько, — бо пан Криштоф торгує тільки з турецькими купцями. Але не в самий Константинополь, а тільки до Адріанополя і Варни, до моря, бо туди мають причалити кораблі з товаром пана Криштофа. Я домовився з паном Криштофом. За моїм розрахунком та при божій помочі, в дорогу туди і назад зароблю по сто таларів.

Багато було плачу й лементу вдома через отой батьків від'їзд у такі й небезпечні місця, аж на Чорне море, котре, як мені тоді уявлялось, мусило бути чорне-чорне, мов сажа, і повнісіньке страшних тварюк і зміїв, таких же чорних, як і ті глибини, завжди ніччю вкриті, в яких ні сонечко, ні місяць, ані зорі не могли відбиватися; не так, як у нашім Дністрі, на дні якого блакитне

небо видно було, наче в дзеркалі, а хмари пливли під водою, ніби риби. Плакала мати, що батько пускається бог знає на які пригоди; плакав я, але не через те, що тато їде, а тому, що мене з собою не хоче взяти, і так у немалім смутку минав час. Батько мовчки готувався в дорогу, а я, тоді вже юнак, досить рослий, допомагав, як умів.

За два тижні до від'їзду ми почали давати коням овес, бо до цього часу вони їли лише січку та сіно і дуже ослабли й схудли. Коней у нас було трое, самі вантажні, великі: один вороний, якого батько називав Джумбас, бо купив його в турецького купця, а таких торговців називають джумбасами; другий яснокаштановий Клусь, третій плямистий. Називався він Суданий і був най-

гарніший; походив цей кінь з дуже доброго панського табуна, але був уже старий і на одно око сліпий. Потім тато почав лагодити віз, уважно оглядаючи все, — від коліс, осей, обручів до найменшого цвяха і гвинта. Возище був страх великий, увесь кований; із здоровенним личаним кошем і прикошиками, з покривалом на обручах, він скидався на величезну халабуду, де можна було б мешкати, наче в хатині. А скільки було на тім возі заліза, ланцюгів! Бувало, як пустить батько коней риссю по дорозі, то зчиниться такий брязкіт, мов у казани б'ють. Люди завжди дивом дивувалися з цього воза, бо в тих українських місцях, а особливо під горами, селяни мають візки мізерні, в яких не знайдеш жодного залізного цвящка, зате в їх возиках пишуть, і скрипить, і тріщить так, що коли ті возики спускаються з гір довгим журавлем до річкових перевозів, то за милю чуеш цю музику.

Дуже дбайливо збирався батько в далеку дорогу: в окрему торбинку насипав свяченого вівса, щоб у дорозі до фуражу додавати і таким чином відганяти од коней наврочення; добрав зілля на різні кінські недуги: блекоту, липняк, вільжину, копитняк та інші; заготовляв запас смаровила на ремені — з горілки, сала і сажі гданьської; в окремий шкіряний мішок поскладав дорожній інструмент: молоток, обтяжки, долото, шила, цілу копу ухналів; чистив сокиру, самопал і широку шаблю-мультанку, бо без того зовсім не рушай з дому, коли твоя дорога веде в далекі і дикі місця. Тим часом мати пакувала одяг і білизну, та й про харчі на дорогу пам'ятала: дала хліба, ячної крупи, сала, сирів сушених, щоб не відразу жити з готового гроша, а на своїх харчах тиждень-другий перебиватися. Дав батько на службу божу парафіальному ксьондзові, вислухали ми її з великою набожністю, батько висповідався і розговівся, попрощався з дядьком кантором і знайомими на селі, в сердечнім жалю після говіння не забув навіть про підстаросту і гайдука Қайдаша, хоч через них і мусив їхати туди, куди вже зарікався показуватися, бо тим поганським шляхом чоловік вибирається, як на війну, непевний ні завтрашнього дня, ні життя свого.

На другий день, ще сонце не зійшло, а вже мажара стояла готова, коні форкали жваво і гребли землю копитами — стільки сили прибуло в них після двотижневого годування вівсом. Батько перехрестив матір і мене,

мати — його, потім обняв і поцілував нас обох, зробив пужалном знак хреста перед кіньми, сів на козли і хвисьнув батогом: «Ану! Гей!» Загуркотів віз по сухій дорозі, а мені і матері здалося, що ковані колеса проїхали по нашому серцю.

II

КОЗАК СЕМЕН

Незабаром після від'їзду мого батька поверталися війська з турецької війни — нещасні, худі, обдерті й голодні — і у власній біді не зважали на біду людську. Розсипався жовнір широкою сіткою, зачепився і за економію самбірську. Доволі надивився я тоді на зухвальство і нужду вояцьку. Насамперед почала пробиратися додому з ополчення шляхта. Дуже поспішала вона до власного вогнища, і, здається, на війні мало хто з неї бачив живого турка, бо все це одразу після хотинської битви повернулося ще з-під Львова, не побувавши в обози і не понюхавши пороху. А за шляхтою посипали справжні вояки, ще немов мокрі від крові поганської, та й від своєї власної, вкриті курявою битви, чорні од вітрів і сонця, хворі, поранені, скалічені і завжди голодні, обдерті, майже дикі.

Гусари, кавалеристи в латах, драгуни, рейтари, польова піхота, козаки і волохи, й угорці, і німці, — весь той набір то минав нас, то затримувався, а найчастіше бувало так, що ледве одні осядуть, як уже інші силоміць зганяють їх з квартир, так що без брязкоту шабель і стрілянини рідко коли обходилося. І все це супроводжувалось утиском і слізьми вбогого люду, бо вояка не мав чим платити: жив тим, що йому давали, а скоріше тим, що сам візьме. Були між вояками справжні грабіжники, з татариним стояли за одне. Де був який півень, то і його з'їли; телят різали, полотно видирали з рук у бабів, ні зернятка жита, ані стебла соломи не залишилося після них у стодолі.

Таке ж діялось і в нас, у Підбужі. Я дуже боявся, мати плакала. І тільки одна була мені втіха: першого ж

дня вояки люто побили підстаросту і гайдука Қайдаша за те, що їх до двору не хотіли пустити. Задовольняйтеся, мовляв, простими селянами.

Нарешті ці вояки пішли, або, вірніше, було вигнано їх з усієї околиці. На їх місце прийшли гусарські роти, а між ними і рота пана каштеляна Самійла Конецпольського, який після пана Даниловича був старостою у самбірській економії. Підстароста з гайдуком Қайдашем призначали для них господи, а тому що наша хата була в селі найпорядніша і на подвір'ї була велика стайня, то нас найпершими внесли до списку. У дворі підстарости Балчинського зупинився сам пан хорунжий з кількома товаришами, а на нашу садибу припало троє коней з одним службовим челядником.

Пам'ятаю, було це вже під вечір, коли, сидючи в світлиці, я почув гучний крик:

— Гей, го! Гей, го!

Вийшов надвір. Дивлюся: перед замкненими ворітьми стоять троє коней, двоє з них — високі, вкриті червоними сукнами, дуже панські і баскі; таких гарних я раніше не бачив. А третій значно менший, худий і на око зовсім непоказний. На ньому сидить молодий чоловік у каптані з телячої шкіри, вовною наверх, у баранячій шапці, високий, гостроверхий, надітий набакир, з довгим списом і при шаблі, а на плечах у нього наче три торби, одна дуже довга, друга коротша, третя мовби кругла, і всі три кудлаті, бо з козячого хутра шиті.

— Гей, го! Гей, го! — кричить він на мене. — Чи відімкнеш ти нарешті браму, котюго?

Іду відчиняти, а тим часом вийшла і мати, похмура, із стиснутими від гніву устами, бо вже ті постої вояцькі допекли їй до живого і так нас об'їли, що й сухого хліба вдома часто не було. Пам'ятаю, мати не раз казала: прийшов один — узяв свитку, прийшов другий — узяв сорочку, прийде третій, то хіба шкіру з тіла здер!

Правда, новий гість у телячій каптані наче не виглядав таким, щоб шкіру мав лупити з нас. Хоч за хвилину перед тим обізвав мене котюгою, тепер кивнув головою і весело усміхнувся, потім зіскочив з коня, зняв шапку, низенько уклонився матері, поцілував її в руку і сказав:

— Слава богу! Дай боже здоров'я, паніматко!
Коли зняв шапку і чемно привітався з нами, ми обое

з дива аж роти пороззявляли: голова в того чоловіка була вся поголена, тільки зверху залишився довгий жмут волосся, мовби коса заплетена, яку він заклав собі за вухо. Помітив він, що ми дивимось на нього, як на диво, та й каже сміючись:

— Ого, певно, ви ще не бачили живого козака?

Я, правда, не раз бачив старостинських козаків, що з самбірського замку з листами їздили, але ті стригли волосся так, як ми всі, і не вішали на себе бесаг волохатих, і списів таких довгих у них не було, тільки шаблі та нагайки. Отак я й сказав йому.

— Ті козаки, то так собі, наймити на службі у старости, — пояснив він мені, — а я молодець правдивий, вільний і з козаків «неслухняних», запорозьких.

— А коли ви козак неслухняний і неслужбовий, то чому служите і слухаетесь? — питає мати.

— Бо тепер машу служити, але мій батько не служив, та й я незабаром не служитиму, як бог дасть. У нас так говорять: терпи, козаче, отаманом будеш!

Розмовляв по-українськи, хоч умів також по-польськи, але ми і по-українськи добре його розуміли, бо ж народились і виховалися серед українців.

— А тебе як кличуть? — питається мене козак.

— Ганусь, — відповідаю, бо ім'я моє було Іван, але тато по-міському кликав мене Ганусем. — А вас як?

— Семен Галушка, з-під Черкас, осавулів син.

Сказавши це, він завів коней до стайні, бо вже йому з двору фураж доставляли, поставив у перегородки, прив'язав, насипав їсти, поклав сіна, а довгий спис і волохаті бесаги ще перед цим у куточку склав. Потім з одного бесага добув лук, з другого — сагайдак із стрілами, а з третього — кобзу козацьку з тернового дерева і все це дбайливо порозвішував на кілках поряд із сидлом і двома пістолетами в кобурі.

Дуже зацікавлений, я весь час не зводив з козака очей, а коли він вийшов із стайні, побіг і я слідом, чекаючи, коли це він, як і інші вояки, почне лаятись і кричати на маму: «Давай, бабо, їсти!» Мати була саме на подвір'ї, збиралася рубати дрова, бо слуги ми не мали. Козак підскочив до неї, вихопив з її рук сокиру і каже:

— Облиште, я це вмю краще!

Нарубав дров, заніс до хати, потім узяв дві порожні коновки і, не питаючи навіть, де в селі криниця, бо

бачив її по дорозі, наносив води. Помітивши, що мати розпалює вогонь на кухні, підсунувся і сам так швидко його роздув, що ми тільки дивувалися. Побачив він горнець чистий, який мати приготувала, налив туди води, приставив до вогню і, зробивши все це, сів на лавці та й каже, весело до нас моргаючи:

— Вогонь є, вода є, лиш варити коли б було що!

Отак Семен чемно примовився до вечері. А через те що мати була йому рада за його делікатність, то мав він і кашу ячну з молоком, і трохи сала до хліба знайшлося, — а їв, як вовк, — такий був голодний.

Відразу припав нам до серця отой козак і з кожним днем милішим ставав моїй матері, а я так полюбив його, ніби він був мій рідний. Не обтяжував нас, навпаки, нерідко ставав у пригоді. З нами він не їв, бо його, як слугу пана каштеляна Конецьпольського, підстароста мусив харчувати в дворі, а матері, коли тільки міг, помагав: рубав дрова, носив воду, замітав хату, ходив на поле, різав січку, молов борошно на жорнах; до чого не візьметься, все в його руках аж горить, — такий жвавий робітник був з нього, а що вже веселий і співучий — аж у хаті весело стало.

Бувало, візьме увечері свою кобзу і почне співати, перебираючи струни. Тоді здається, що й струни то співають, мов живі, то плачуть жалісно, так що й тобі плакати хочеться; то знов наче в дзвони б'ють радісно або, як весела скрипка, до танцю кличуть, що хоч пускайся навприсідки з місця; то шумлять тихо, як вітер у бур'янах, і завмирають десь далеко-далеко, ніби аж за горами, за борами, і так западають тобі в душу, що здається, наче щось дуже добре і любе тікає від тебе, зрештою зовсім утекло і не обіцяє вже вернутися. Моїй матері в такі хвилини завжди хотілося плакати, бо в неї перед очима весь час стояв батько, бідний, самітний подорожній у далеких поганських краях.

— Милій боже, — каже одного разу мати, — що там мій тепер поробляє?

— Ваш? — питає Семен. — А я, дурний, думав, що ви вдова. Де ж він?

— Кілька тижнів тому поїхав кіньми з вірменським товаром.

— Куди?

— Далеко, дуже далеко, аж до Чорного моря.

Козак сплеснув у долоні:

— Чорне море! Знаю, знаю. Бував я на Чорнім морі, ой бував. Гей, гей, то немов моя батьківщина!.. — І радість, і смуток якийсь забрніли в його голосі, а очі загорілися, як два яскраві вуглики. — На Чорне море поїхав? От і дивіться, а нічого мені не кажете. Але куди, в який бік? Чорне море велике-велике, як світ. А по берегах — міста, і села, і замки: Білгород, Кілія, Суліма, Тарабозан, Синоп, Варна.

— Варна, Варна! — підхопила мати. — До Варни з купцями поїхав.

— Ага! Знаю, знаю! Це не там, де наш Дніпро чи ваш Дністер до моря впадає, а внизу...

— Як? Хіба Дністер тече аж до Чорного моря? — дуже здивувався я, бо Дністер тік коло нашого села, його було майже видно з нашого вікна.

— А чому ж ні?.. Тече аж до самого моря, а коли б ти, молодче, вийшов з Підбужа і йшов берегом, то дістався б до лиману, а з лиману до Чорного моря зайшов, от що!

— А ви там були, Семене? — питає мати.

— Був і там, і далі. Де тільки не бував Семен з батьком осавулом та молодцями?

— Отак пішки, Дністровим берегом? — знову дивуюсь я.

— Дивись ти на нього! Пішки, берегом... Дурний ти ще хлопчина. На чайках ми там були.

І почав голосно сміятися з мене. Я вже соромився питати, що таке чайки, бо я знав чайок — птахів — і чув, що вони восени вибираються за море, та тут запитала мати:

— А що ж то за чайки?

Семен пояснив, що це такі довгі човни, видовбані з липових колод, усередині оббиті шкурами, а зовні шваром, тобто очеретом обплетені. Хто добре вміє веслувати, той швидко пливе на чайці і по річці, і по морю.

— Що ж ви там робили, Семене, на Чорнім морі і у Варні? — допитується мати.

— Що робили? Гуляли. В гостях були! Тільки там не були нам раді, ой не були, певно що не були!

І раптом він замовк, не бажаючи оповідати далі, і наче змінився на виду: очі його так заблищали, мовби в тім козаку сидів ще другий чоловік, злий, нещадний.

Але це тривало тільки хвилину. Потім Семен знову став веселий.

Багато втіхи мали ми з того козака — і я, і мати, і сусіди, а це найголовніше. Він навчив мене грати на своїй кобзі, стріляти з лука (а сам був такий вправний стрілець, що, бувало, птаха на льоту стрілою прошиє); показав, як стругати вістря в стрілах, як набивати на них гострі наконечники, як робити затріски, сільця і сітки на птаство й тварин, як плести верші на рибу, як у чистім полі або в лісі пізнати, де схід, а де захід, як навіть уночі, по зорях, узнати, де південь, а де північ, як прикладати вухо до землі, слухати і пізнавати, чи хто іде здалека і чи то вози, чи вершники, чи мало їх, чи багато — словом, навчив мене різних цікавих речей, котрих у нас в селі ніхто, або майже ніхто не знав. Із своїм конем, худим і на вигляд мізерним, був як з приятелем або рідним братом, говорив до нього, мов до людини, і запевняв, що кінь розуміє його, а він — коня. І справді шкапа ця була якась особлива: розумна, наче добре навчений пес, слухняна і, як пес, прив'язана до свого пана. Коли Семен водив гусарських коней на розминку, то дозволяв мені їхати на своєму коні, а сам сидав на одного з гусарських.

Якось уранці виїхали ми отак кіньми і подалися дорогою на Самбір. Проїхали, може, з півмилі, коли наткнулися на малий, але добре чимсь навантажений віз. Двома міцними кіньми в мадьярських шорах правив фурман, одягнений не по-нашому, бо у нас таких свиток з домашнього сукна і таких шапок високих, гостроверхих, як і у Семена, не носили. Як тільки Семен побачив його, то аж підскочив на коні і зараз же до нього по-українськи:

- Слава богу! Ви з Тарасі?
- Авжеж. З Лебединої Греблі.
- А звідки їдете?
- Аж із Семигородської землі.
- Куди?

— До Львова, а звідтіль, боже поможи, додому, на Україну.

- Віз і коні ваші?
- Коли б то мої! Я чумака бідний. Не мої, а хазяйські.

— Хто ж хазяїн? Чи не турок?

— Хотинський турок чи грек, Чорний Мордах.

— Чорний Мордах, тобто по-турецьки Кара-Мордах! — крикнув Семен і так підскочив на коні, ніби його хтось стрілою прошив. — А де він?

— Залишився позаду, — каже фурман. — Іде верхи на коні, на сивім бахматі. Чуеш, копита тупотять?

Дивлюсь я в той бік і бачу: іде на сивім коні здоровенний чоловік у чорнім капоті, підперезаний широким ремнем із сирової шкіри. Обличчя в нього темне, мов у цигана, з великою чорною бородою, з малими бистрими очима, як у kota, і такими розкосими, що коли він дивиться на тебе, то здається, хоче проколоти тебе своїми бридкими сліпаками, наче шилами, з обох боків наскрізь.

Як тільки козак Семен уздрів його, то почервонів увесь, мов польовий мак, жили на лобі налились кров'ю, а очі загорілися таким гнівом, що аж мені стало страшно.

— Сам бог послав його мені! — крикнув він гучним голосом і повернув коня просто на турка.

А турок дивився більше на наших коней, ніж на нас:

і тільки коли Семен під'їхав до нього впритул, так що мало не торкнувся його коліна своїм коліном, він підняв очі на козака.

— А, Кара-Мордах! Поганський сину! Собако! — закричав Семен. — Впізнаєш мене? Галушку?

Турок затрясся і від страху посунувся на зад коня, але цієї миті козак схопив його за горло і так міцно стиснув, що очиці турка налились кров'ю і вилізли наверх, мов галки. Турок аж захарчав і шосили шмагонув Семенового коня плетеним канчуком. Свиснула турецька нагайка в повітрі, гадюкою звилася на коні. Кінь заржав од болю і страху і, наче скажений, помчав галопом убік. Семен упав на землю. Турок полоснув нагаєм свого бахмата і миттю пропав з очей, мов у темній хмарі. Тільки курява знялася.

Семен зірвався на рівні ноги, зштовхнув мене з коня, мов галушку, на землю, скочив у сідло і, не кажучи й словечка, пустився чимдуж доганяти турка.

Тільки й бачив я його, мов стрілу, пущену з лука. Вгору піднявся другий стовп куряви, закривши і Семена, і коня. Залишився я сам на дорозі. Гусарські коні тим часом дременули в поле. Я не знав, що робити: чи ловити коней, чи ждати Семена — стояв, як дурний, вступившись очима в хмари пилюки, що пливли все далі й далі, аж поки опали під горами.

III

КОЗАЦЬКА ТАЄМНИЦЯ

Минув день, а Семен ще не повернувся. Коней полювали в полі тільки надвечір, привели до села, але вже поставили їх не в нашій стайні, а в дворі у підстарости. До нас прийшов гайдук Кайдаш і звелів мені йти з ним до двору. Йшов я з великим страхом, немов і справді був винний у тому, що сталося з турком і Семеном. Питали мене судоро, навіть погрожували відшмагати, вивував. Я й розповів усе, що знаю, нічого не приховував. Я й розповів усе, хоч знав зовсім небагато. Цілу ніч після цього я не спав, мати — теж. Нам здавалося, що козак от-от повернеться. Тільки-но поворухнеться

щось на подвір'ї, чимсь зашелестить вітер, десь на селі загавкає пес, а я вже вибігаю з хати подивитись, чи то не Семен повертається.

— Нехай би вже не вертався, нехай би вже ніколи ми не побачили його, — каже мені мати другого дня вранці, — аби тільки його не зловили! Бо звідки знати, як воно було і що сталося? Може, якийсь страхіття, може, якийсь розбій, вбивство того чорного турка...

Мати сказала правду. Під вечір дядько кантор, який познайомився з Семеном у нас і дуже полюбив його, прибіг захеканий і каже:

— Приїхали сьогодні солярі з Дрогобича, розповідають, що там, недалеко від Бронниці, знайшли люди на полі якогось турецького торговця, дуже порубаного шаблею, непритомного. Положили його у єврея-лихваря, який мешкає поблизу, прикликали цирульника, і той установив, що турок неминує помре: в нього розколото череп.

— Від Семенової шаблі! — вигукнув я майже з радістю, бо, хоч я й нічого не розумів з усього того, що діялось, усе-таки сліпо держав руку за козака.

— Певно що так, — обізвався дядько, — але хто там знає, чи не дісталось й Семенові. Казав же цирульник, що турок держав іще в руці вистрілений пістолет.

— Мабуть, і Семена вбито! — заголосила мати. — Може, поранений поповз кудись у ліс або в поле і там сконав. Нещасний сирота!

— Тоді лишився б його кінь, — кажу я на те. — А якщо коня нема, то Семен, певно, живий-здоровий. Добре знаю я того коня: не відступив би він од свого хазяїна ні на крок: так би й вартував його, як пес, і швидше здох би, ніж покинув його.

Отак ми і всі в селі гомоніли, міркуючи, що за справа була в Семена до подорожнього турка. Тим часом минув ще один день, не принісши ні слуху, ні вісті. Таємниця залишалась нерозгаданою. І знову вночі я не міг заснути, весь час думаючи про турка і Семена. Обидва, мов живі, стояли в мене перед очима. Лежу ото з розплющеними очима в кімнатці, — мати спала поряд у світлиці, — а в голові аж паморочиться від найдивніших речей, наче в якійсь страшній казці. Дивлюсь у мале віконце напроти, — ніч досить ясна, хоч місяць і не був повним, — коли раптом бачу, якась тінь підсувається до

вікна і хтось леренько стукає... Не вірю ні очам, ні вухам своїм, думаю, що це тільки привиділось, але тінь стає виразнішою, а стукіт голоснішим. Зриваюся з ліжка, і тієї миті в мене майнула думка, що це, мабуть, Семен.

Обережно, тихцем, щоб не збудити матері, вислизаю в сіни, відсуваю засув і з порога визираю на подвір'я. Під вікном стоїть Семен. Він одразу побачив мене і, приступивши, каже пошепки:

— Що я, Ганусику, я, Семен. Де мої пістолети?

— Я заховав у хаті.

А треба вам знати, що другого дня після зникнення Семена ми з матір'ю забрали з порожньої стайні до комори всі його речі: лук, сагайдак, пістолети, кобзу.

— Лук і кобза нехай будуть вам, на забудьте про Семена, а пістолети винеси мені і сам збирайся, бо ти потрібний мені.

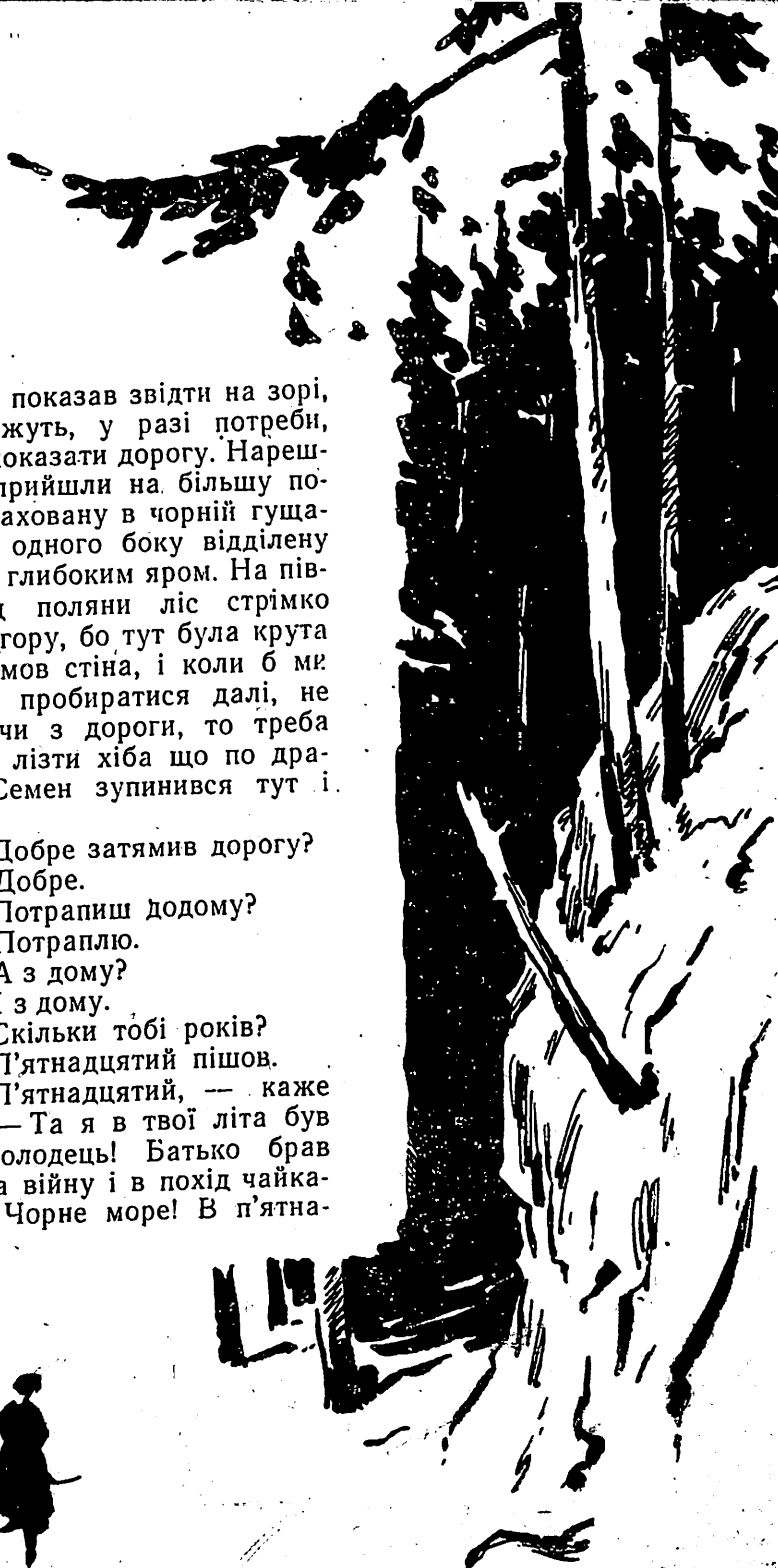
Метнувся я до хати, швидко одягся, забрав тихенько з комори пістолети і викрався на двір, як злодій, щоб мати не чула. Козак узяв пістолети, схопив мене міцно за плече і тільки одне слово сказав:

— Ходім!

Наша хата стояла досить далеко за селом, майже на безлюдді, отож можна було не боятись, що нас хто-небудь побачить, хоч ніч була ясна. І все ж Семен озирнувся довкола, якийсь час прислухався, а потім рушив зі мною дуже швидко. Ми перебігли поле, за яким, від самого Підбужа, починаються величезні ліси і тягнуться далеко-далеко в гори, аж під Бескид до Угорщини, темні, густі, немовби суцільний, незайманий праліс. На краю лісу Семен зупинився і каже:

— Добре розкривай очі і дивись пильно, як рись, та запам'ятовуй дорогу, щоб міг потрапити без мене чи вдень, чи вночі туди, куди я тепер поведу тебе. Так дивись і запам'ятовуй, ніби йдеться про життя або смерть.

Ми ввійшли в ліс і йшли довго, дуже довго, мабуть години дві. По дорозі Семен учив мене, як пізнавати дорогу, показував знаки, за якими треба йти або прямо, або звертати ліворуч, чи праворуч: тут — нетрі, там — потік, тут — яр, там — полянка, тут — виверт, там — майданчик, велене від моху багно; підеш туди, отак звернеш, звідси — прямо, як з лука стрілити, тримайся на північ. Звелів мені лізти на дуже високу сосну, і сам

виліз, і показав звідти на зорі, які можуть, у разі потреби, добре показати дорогу. Нарешті ми прийшли на більшу поляну, заховану в чорній гушавині, з одного боку відділену од лісу глибоким ярмом. На північ від поляни ліс стрімко тягся вгору, бо тут була крута скеля, мов стіна, і коли б ми схотіли пробиратися далі, не збочуючи з дороги, то треба було б лізти хіба що по драбині. Семен зупинився тут і питає:

— Добре затямив дорогу?

— Добре.

— Потрапиш додому?

— Потраплю.

— А з дому?

— І з дому.

— Скільки тобі років?

— П'ятнадцятий пішов.

— П'ятнадцятий, — каже

Семен. — Та я в твої літа був уже молодець! Батько брав мене на війну і в похід чайками на Чорне море! В п'ятна-

дцять літ я вже не одного татарина зняв стрілою з коня. Знаю, що ти допитливий і недурний, що в тебе душа щира і вірна, знаю про це, знаю. Зрада ще не торкнулась її. Та чи буде так завжди? Хто знає... За нами, козаками, ходить зрада, як тінь за чоловіком: через неї гине молодців більше, ніж від ляського самопалу, татарської стріли або яничарської шаблі. Чи присягнеш ти, що будеш мені вірний?

— Присягну! — сміливо відповів я.

Семен вийняв з пазухи дерев'яний хрестик, київський, різьблений, поцілував його, звелів і мені поцілувати, а потім сказав:

— На цей хрест, на святого спаса, на богородицю, на святого Миколу і на всіх святих і блаженних Печерської лаври присягни, що збережеш у таємниці те, про що тут довідаєшся, що ніхто не почує від тебе того, що ти лочуєш від мене, що нікому не покажеш того, що покажу я тобі, і все зробиш так, як я навчу тебе! Присягаєш?

— Присягаю.

— Той турок Кара-Мордах, якого ми зустріли, — говорив далі Семен, — був проклятий пес і зрадник, кров козацьку пив. Нарешті бог дав мені його в руки; загинула гадюка від козацької шаблі.

— Що він зробив вам, Семене?

— Що зробив? — крикнув Семен. — Батька мого зрадив і продав туркам, як погану скотину, продав, як пса на ланцюгу!

— А хто був ваш батько? Теж козак?

— Авжеж, козак. Ми всі з козаків, кожний Галушка — козак. Але який козак був з мого батька! Іншого такого немає ні в Січі, ані на Запорозжжі! В усій Україні нема. Він ще гетьмана Косинського бачив, з Бородавкою воював, з Лободою, Наливайком і Сагайдачним на турків ходив! Він був правою рукою Сагайдачного, його оком. Чорне море знає мого батька, сам султан відає про нього, а турецькі паші тряслися перед ним від страху. Він пограбував Синоп і Архіоку, димом пустив Очаків; недавно, років два тому, разом з Конашевичем спалив Варну! З ляхами ходив на турків, його знають гетьман Жовкевський і гетьман Ходкевич; пан Конецпольський любив його, як брата і товариша, тільки не ваш Конецпольський, пан Самійло, а інший — Конец-

польський Станіслав, хороший пан і лицар. Його турки під Цецорою, на жаль, в ясир узяли, а то б він мого батька від турків напевне викупив. Він щедрий пан і вояка сміливий. Та що поробиш? Сам тепер у нещасті. Хто знає, чи живий. Може, турки вже задушили його, а може, на гаку висить, як славної пам'яті князь Дмитро!

— Чому ж ви, Семене, не рятуєте батька?

— А чого б це я опинився тут, у вас, коли б не думав рятувати його? Навіщо було б мені забиратися сюди, аж під Самбір? Я козак вільний, нерестровий, ніколи панам не служив, а тут став на службу до Самійла Конецпольського, бо думав, що він викупить з поганських рук мого батька, якого теж знав і про якого чув від свояка та й від інших панів ротмістрів. Але Самійло Конецпольський — це вже не такий пан, як Станіслав, і не такий вояка, хоч з одного роду, одної крові. Правду кажуть: з одного дерева хрест і лопата. Чекав я від нього допомоги і дочекатися не міг. Проте я ще чекав би, та бог дав мені в руки Кара-Мордах. Тепер мені вже нікого не потрібно. Тепер я знаю, що робити і як рятувати батька!

— А ви впевнені, що він ще живий? — питаю Семена. — Може, вже убитий?

— Убитий? Ні, турки його не вб'ють! Вони раді, що дістали його живого, і берегтимуть його життя якнайдовше, бо цінять його на вагу золота. Батько мій — славетний пушкар, відомий на весь світ, на всю Україну. Другого такого не знайти, хіба що в німецьких краях є.

Я вже хотів запитати Семена, що таке пушкар, бо тоді не знав цього, але він мовби вгадав мої думки:

— Хіба ти не знаєш, що таке пушкар? Отакої! П'ятнадцять літ їсть хліб, а дурний, про пушкаря не чув! Ну, а про гармати чув, про «дзяла», як у вас тут, у Польщі, називають? Пушка і гармата — одне й те саме. Мій батько вміє, як ніхто, поводитися з гарматами... Як наставить, виміряє, націлиться, запалить, то куля ні на п'ядь не схибить: коли хоче комусь одірвати голову, то одірве як раз плюнути. Я з лука не вмю так вистрілити, як мій батько з гармати. Кулі слухаються його, кожного летить туди, куди він її пошле, як козак з листом. Але це ще не все. Мій батько сам уміє гармати робити. Він може відлити з бронзи таку величезну гармату, що

людина у неї влізе, а коли з неї вистрілять, то земля трясеться, від її кулі валяться вежі і мури, перетворюючись у купу каміння. Батько вміє і дзвони відливати, а які! Як задзвонять, то ніби вони із щирого срібла: так гудуть, аж серце радіє. Дзвін пливе по полях і степах, до неба сягає... бам! бам! Саме повітря ніби грає й співає! Може, ти колись і почувеш, як гуде дзвін, відлитий моїм батьком, або побачиш гармату його роботи. Чому ні? У Наливайка була одна, взяли її ваші до Кракова. А на кожній гарматі і на кожнім дзвоні написано гарними буквами: «ОПАНАС», — це ім'я мого батька. Навіщо ж такого майстра турки вбивали б? Він живе, але де, бог знає. Може, в Хотині, може, в Бендерах, може, в самім Стамбулі коло гармат змушений працювати, на добро поган і на погибель козаків та ляхів. Але я знайду його, неодмінно знайду, бог тому свідок! Тепер я знаю, що мені треба, і маю це.

— Ви, певно, обдерли Мордаха, Семене? — спитав я. — І маєте тепер багато золота, щоб викупити...

— Справді, сучий син мав на собі черес, мабуть повний дукатів, — каже козак, — але я не взяв жодного дуката. Я шукав інше і, бог дав, знайшов, тому й не дбав уже про його гроші.

— А що ж це було?

— І звідки ти взявся такий цікавий! Це було таке, що варте більше від усього того золота, яке міг би понести на собі Кара-Мордах, а ти бачив, який він велетень. Це було те, що погубило мого батька!

— А ви ж казали, Семене, що вашого батька погубила зрада?

— Так, зрада, але викликана була вона тим, що батько мав при собі і на що купець був ласий, як вовк на барана, але купити не міг, бо батько знав, чого воно варте. Бачиш, хлопче, у нас так водиться: іде козак у похід, на пригоду, пливе чайками на турецькі береги, падає міста і замки, грабує городища, забирає в турків великі скарби — назад повертається з великою здобиччю, та що з того, коли не вміє, а часом і не може продати цю здобич? Якщо здобув готові гроші — аспри, лей, піастри, червінці, — то річ легка: на гроші не треба купця. А якщо з походу повертається з коштовними тканинами, килимами, коралями, золотим і срібним посудом, бо народ турецький багатий і дуже кохається в

розкошах, то що робити з таким дорогим товаром? Продати? А кому? Піти з ним до міста або до двору, між купців чи між панів — це все одно що свою голову на торг понести. «А звідки це маєш? А де ти награвував це? — запитають. — А кого ти вбив?» Потім відберуть, киями наженуть, і це ще добре буде: радій і богу дякуй, що в тюрму не запроторять, на тортури не візьмуть, щоб ти правду виспівав, а часом і не повісять. Козак шаблею здобув це добро, своєю кров'ю заплатив, за кривду лиш помстився собачому синові, невірному ворогові християнському, бо ж скільки народу, скільки золота й срібла з святих церков беруть турки і татари! Але що робити? Так воно вже є. Отож рад-не-рад, а мусив козак звертатися до єврея, вірменина чи до волоха, що на таку купівлю ласі. Так і з тим Кара-Мордахом бувало. Після кожного походу приїжджав, шельма, до нас і купував, за дурничку купував, десятої, со-тої частини не давав того, чого річ була варта, а козак мусив продавати. Торгував Мордах і здобич мого батька, але батько — не дурний, знав, що має такий рідкісний скарб, який неспроможні купити і сто мордахів разом. А Мордах тільки й мріяв про цей скарб, як диявол про душу, та дістати не міг. Якось заманив він батька до багатого купця, що ніби з Москви приїхав. Це, мовляв, слуга царський і, певно, купить, для самого царя-государя до Кремля купить. Мій батько давно знав Мордаха, довго торгував з ним і повірив йому. Поїхав з ним на кордон волоський і там попав у засідку. Мордах забрав у нього все, що було при ньому, а самого туркам видав, ще й казав, щоб йому заплатили, бо дав їм пушкаря, якого на світі пошукати... Ось бачиш, як воно було.

Семен помовчав трохи, понуро дивлячись перед собою, мовби думав про те, що сталося і що ще може статися. Потім сказав:

— Ну, годі вже балакати. Ти знаєш більше, ніж тобі треба знати, але не знаєш якраз того, для чого кликав я тебе сюди. Мені час у дорогу. Ти присягнув на святій хрест і під великою клятвою, а хто такої присяги не додержить, буде від святої трійці відлучений. Отож слухай тепер уважно. Бачиш ту щілину в скелі?

— Бачу.

— Стань спиною до скелі, зіпрись на неї так, щоб ти прикрив собою щілину.

Я став так, як Семен хотів.

— Дивись тепер прямо перед собою і зроби дев'ять кроків, але великих, добре розставляй ноги, бо ти ж менший від мене.

Я зробив дев'ять кроків.

— Тепер стань на одно коліно.

Я став. Семен підійшов до мене і пильно оглянув землю коло мого коліна.

— Чи бачиш ти який-небудь знак або слід на землі?

— Ні, не бачу, — відповів я.

— Слухай же! На тому місці, де стоїть твоє коліно, я закопав те, що завело мого батька в ясир, те, за що я помстився Мордахові, те, що ще раніше було причиною і великого кровопролиття, і багатьох нещасть. Персіянина, який колись приніс те аж з індійської землі, отруїв один вірменин, вірменина задушили три греки в Білгороді, греків звелів потопити паша адрианопольський, пашу вбив отаман Лобода, Лободу порубали молодці. Нарешті, дісталось воно моему батькові. Тепер батько гине в поганських путах... Коли б ти захотів узяти те, що я закопав, то й тебе спіткає нещастя й погибель.

— А ти не візьмеш? — питаю в Семена.

— Візьму, на те й закопав, щоб узяти. Але тепер брати боюся: мене вже всюди розшукують як убивцю Мордаха. Щоб вибратися звідси живим-здоровим, мені треба бути дуже обережним. А носити це при собі небезпечно: можна загубити, або вкрадуть його в мене злодії. Коли ж повернуся з розвідки і знатиму напевно, де мій батько, в якому замку, в якого паші, то прийду сюди чи когось іншого до тебе пришлю, а ти тому довіреному, що прийде від мого імені, покажеш місце, де він має копати.

— А як же я впізнаю його і як повірю йому?

— О тепер ти подобаєшся мені, юначе! — заговорив Семен. — Я чекав, чи запитаєш ти про це. Слава богу, запитав. Отже, маєш розум. Слухай і зятям собі: як хтось прийде до тебе — старий чи молодий, хлоп чи баба, наймит чи пан, чернець чи вояка, у лахмітті з жебрачою торбою чи в свиті і при багатій шаблі — все одно, коли хтось прийде до тебе і, вдаривши долонею

по твоєму лівому плечі, скаже: «Око пророка Синопа Архіока», то ти йому відповідай: «Муштулук!» Він повинен на те сказати: «Галушка тебе поздоровляє». Тільки тоді ти приведеш його на цю поляну і покажеш оце місце, яке знаєш: хай викопає і йде з богом, а ти повинен мовчати про це, як могила! Повтори слова!

— Око пророка Синопа Архіока. Муштулук! — повторив я, та ще й не один, а кільканадцять разів підряд, поки Семен не повірив, що не забуду.

— А тепер рушаймо! — вигукнув Семен, і ми пішли назад тим самим шляхом, яким прийшли сюди. По дорозі він знову повторив мені все, по чому я маю орієнтуватися, щоб не заблудити і потрапити саме до цієї скелі на поляні.

Коли ми опинилися в чистому полі, Семен обняв мене, поцілував в обидві щоки і сказав:

— Бувай здоров, Ганусю, боже тобі допоможи! Коли щасливо піде, повернуся і візьму тебе з собою на Січ, за пороги, і будеш називатися не Ганусем, а Івашком, будеш з нами гуляти і на турків ходити! Бо ти бравий юнак, вартий бути козаком! Бувай здоров!

Я теж поцілував його сердечно, як брата, потім питаю:

— А кінь де?

— Кінь недалеко, жде мене, зараз він тут буде!

І, заклавши пальці в рот, свиснув двічі коротко й різко.

Почувся тупіт копит у полі. За мить кінь прибіг до свого хазяїна і радісно заіржав. Семен стрибнув у сідло і, як вітер, помчав у бік дороги.

Сумний повертався я до хати, бо втратив приятеля, а на душі лежав немовби великий тягар. Таємниця, яку довірив мені Семен і яку я присягнув зберігати, гнітила мене, наче млинове жорно. Мені стало страшно від того, що я тепер причетний до великої таємниці, якої не знаю. Може, це великий скарб, а може, якась проклята річ, якщо стільки крові і нещастя було через неї. Ввійшовши на подвір'я, я побачив матір. Вона стояла на порозі.

— Гануську, куди ти бігав поночі? — запитала вона.

Я сказав, що мене викликав Семен і що я потихеньку вийшов, щоб не розбудити її. Семен хотів лише попрощатися зі мною і просив, щоб я виніс йому пістолети.

— А чому ж тебе так довго не було? Я прокинулась від шелесту. Дивлюся, тебе нема. Що ж ти так довго робив з козаком?

— Я проводив його до коня, якого Семен залишив під лісом.

— І більш нічого?

— Більш нічого.

Добре, що було поночі, бо інакше мати побачила б, як я опустил очі до землі і як рум'янець залив моє обличчя. Уперше в житті я збрехав, та ще й рідній матері. Мене охопив сум і жаль; таке було почуття, мовби я зазнав нещастя. До ранку було ще досить далеко, я ліг і заснув.

Коли прокинувся, сонце вже стояло високо в небі. Деякий час мені здавалося, що все те, що сталося вночі, було тільки сном, нічною примарою. Я почав швидко вдягатися, коли входить мати й каже:

— Слухай-но, Гануську, люди в селі переказують новину, що той турецький купець ще живий, що він багатий торговець, слуга і довірений різних князів та воевод, котрі за нього спитають. Семена вже всюди, аж до Львова і Перемишля, розшукують, з самбірського замку в різні боки вислано погоню: гайдуків, смоляків, жовнірів. За голову Семена об'явлено тисячу злотих. Одержить ці гроші той, хто приставить його живого чи мертвого. Багато вояк і селян добровільно згодились ловити злочинця, навіть підстароста з гайдуком виїхали вдосвіта в погоню.

Кажучи це, мати дивилася на мене гострим, переляканим поглядом, а я кинувся навколішки ніби промовляти ранкову молитву, але слова застрявали у мене в горлі, а серце колотилося так, наче хтось бив молотом мені під ребра.

IV

ІДУ В СВІТ

Недарма кажуть, що клин клином вибивається. Пригоді Семена і ота закопана в лісі таємна річ, німим і довіреним сторожем якої я став, так влізла мені в го-

лову справжнім клином, що я тільки про це весь час і думав. Але незабаром знайшовся другий клин, та такий гострий і болючий, що не лише, так би мовити, розчерпив мені голову, але й серце повертів глибоко, наче ніж розбійника. Мій батько повинен був повернутися з поїздки в турецький край щонайпізніше в серпні, проте вже й вересень кінчався, а батька все не було й не було.

Тепер у нашій хаті запанували страх за батька і велика журба. Мати плакала вдень і вночі, а я, охоплений жалем, не вмів ні її втішити, ні себе підбадьорити. Люди в селі, замість підтримати в нас надію, лише висловлювали співчуття матері, навідувалися до неї і все базікали, що з турецької землі тепер мало хто повертається, бо там страшна розруха, лється людська кров, і що така божа воля, треба змиритися з цим і на святі служби давати за душу батька, тому що, — кажуть матері, — коли б ваш був живий, то знати б дав про себе навіть з турецької тюрми, а так, певно, без попа між поганями марно загинув. На довершення лиха, одинокий наш родич і опікун, дядько кантор, помер від гарячки. Залишилися ми тепер сиротами.

Ходили ми з матір'ю в Самбір до купця пана Зибулта, що держав склад угорського вина і торгував із львівськими вірменами, просили його, щоб написав вірменам, чи не відають вони чого про той караван, з яким поїхав батько. Він одразу ж написав, але вірмени відповіли, що не мають жодної вістки, а ті з них, які мали або свояків, або товар у тому каравані, теж у великій тривозі й розпачі.

Отоді, в той важкий час, я добре переконався, що ще гіршою за жорстокість людського нещастя є вічна непевність, коли душа людини, опинившись між жалем і надією, шарпається в муках, а думки б'ються між собою, причому найсумніша з них завжди найсильніша. Я й моя мати почували себе так, наче тато щодня то помирав на наших очах і кожного разу іншою смертю: чи від зарази, чи від дикого звіра в пустині, чи від рук розбійника; то щодня повертався живий: то здоровий і веселий, то калікою і жебраком, то змарнілим бранцем, викупленим з поганських рук. У такому горюванні минав час, і немовби того нещастя було ще мало, прийшло друге, з волі і руки злої людини.

Я вже згадував, як було з нашим солтиством, чи то з садибою, і як батько боронився від людської напасти. На святого Михайла він мав заплатити підстарості сто злотих і тоді міг жити спокійно на своїй спадщині. Строк давно минув, батько пропав без сліду, про затвердження, яке обіцяв король в Янові, ніякої чутки, отже прийшла нам погибель. Веліли нам забиратися з нашої маєтності, викидали силоміць. Мати захищалася, просила допомоги в бога і людей, бігала, бідолашна, до замку самбірського, благала, на порозі повзала і вимагала помсти з неба на тих, хто кривдить сиріт і грабує чужу працю; ліпших,— казала,— на шибеницях вішають,— ніщо не допомгло. Так відразу, за одним махом, зробили нас жебраками. Я вже був хлопець величеський і, коли б на те моя воля, сокирою боронив би батьківський хліб, з лука Семенового стріляв би, підстаросту і гайдука Кайдаша, певно, убив би і сам би загинув, але мати не дозволяла: цим не допоможеш,— казала вона,— лиш погубиш мене і себе.

Отож мусили ми терпіти. Але мені здавалося, що я проковтнув отруйну гадюку і ношу її живу під серцем,— так були отруєні моє серце і душа. Я дивився на небо: чи не розверзеться воно і чи не впаде з нього вогненний грім на голови наших грабіжників? Ніяк не міг я зрозуміти, чому не гасне сонце над таким світом, де немає справедливості і кари на злочинців.

Коли батько розповідав, як король Зігмунт в Янові обіцяв йому затвердження на солтистві і як іменував його королівським фурманом, *auriga regius*, то я був певен, що вже немає на світі такої людини, котра могла б зазіхати на нашу спадщину. А тут виявляється, що ні гетьман якийсь чи воевода, а підстароста і гайдук-слуга домоглися цього!

Коли б я був королем, то їздив би по всій землі польській, мав би при собі великий збройний загін у тисячу гусарів, яких я бачив у Самборі, закутих у сталь, з шумними крилами з журавлиних пер на плечах, так що кожний з них виглядає, як святий Михайло, архангел з віттаря нашого коцьолика, і велів би стинати голови всім, хто мордує справедливості. Тоді б і найсильніший боявся, а чесність радувалася б, і кожний бідний чоловік безпечно споживав би плоди своєї праці.

Бунтувалася моя душа. Мені було жаль і соромно,

що я не схожий на козака Семена, який нічого і нікого не боявся: ні попа, ні старости, ані короля. Семен говорив, що найліпше право пише шабля, а куля в лоб — то печатка краща, ніж панська або канцлерова, і що погана та людина, яка не помститься за власну кривду. Пам'ятаю, Семен часто співав одну пісню, в якій повторювалися слова:

Гей, чи пан, чи пропав,
Двічі не вмирати!

От що! Почекаю, підросту, наберуся сил і розуму, тоді битимусь із злими людьми, з підстаростою і Кайдашем, і може, дасть бог, помщуся їм за кривду. А тепер треба битися з бідою. І здалося мені, ніби я від того нещастя враз став дорослим чоловіком, а все дитяче опало з мене, як цвіт з яблуні.

Милій боже, коли б то все так росло, без сонця, без роси, як біда росте! Ледве втиснетесь через віконце, а вже вона господиня в хаті, всюди влізе, всюди загляне, з кожного кутка вишкіряє до людини довгі зуби, немовби говорить: «Як усе поїм, що маєш, то й тебе з'їм!» Сонця до хати не пустить, веселість з неї виганяє, за плечима в тебе сидить, вогнище студить, уночі сон відбирає, а як спиш, то й уві сні кошмаром тебе душить, з ліктів дірявих вилазить, з очей твоїх свігить, з одної миски з тобою їсть і твоїм голодом пасеться, стаючи щоразу міцнішою й чорнішою.

Такої біди і ми тепер зазнали. Мати, вчора ще солтисова дружина і господиня з діда-прадіда, а тепер бідна комірниця, перенесла речі до однієї сусідки, вбогої вдови; проживали ми там у тісноті й нужді. Коли нас по-злодійському викидали з садиби, то пограбували все наше добро: корови, збіжжя, знаряддя, «бо,— казав підстароста,— безправно ви тут на чужому сиділи стільки літ, все це піде королю за прострочену оренду».

Дозволили забрати тільки мізерні меблі, вбоге драгтя, святковий одяг батька й матері. Все це ми потроху попродали і проїли взимку, а коли надійшла весна, треба було подумати, як жити далі. В Підбужі мати не хотіла залишатися, бо і заробітку тут вона знайти не могла, і сидіти тут далі було небезпечно: гайдук Кайдаш погрожував, що виганятиме нас на панщину. А тим часом він сам, мерзотник, змовившись з підстаростою,

перебрався до нашої садиби, ніби це була його власна спадщина і наче для нього забрали її у нас.

У Стрільковичах, під Самбором, жив мамин свояк, працював ткачем. До нього і захотіла мати перенестися. Там я мав учитися ткацького ремесла. Перебралися ми до Стрількович, але мені ткацьке ремесло зовсім не подобалось, і мати дозволила мені шукати хліба при будь-якій солеварні. Я вмів читати і писати, а тому легше міг знайти заробіток на солеварнях і чегринах (кітлах), де завжди потрібна грамотна людина рахувати бочки. Після дядька Валентія нам лишилося трохи одяжі і маленький молитовник. Оце й усе було моє спорядження. Я вклав його у вузлик, попросився з матір'ю, при цьому обоє ми дуже плакали, потім закинув вузлик за спину, взяв костур і отак вирушив у світ божий, — з одним злотим і кількома грошами у капшуку. Лук Семена і ликовий сагайдак із стрілами я ще напередодні виніс крадькома далеко за хату: мати забороняла мені брати його з собою. «Як татарин, підеш, — казала вона, — і ще біди якої наробиш собі». Але я все-таки взяв свою зброю, добре зв'язавши її ликовими мотузками і повісивши через плече. Згодом виявилось, що я був правий, бо той лук, як приятель, став мені в пригоді.

Я вирішив іти до Солі під Добромилем, — там була велика солеварня, — але обрав не пряму дорогу, а завернув ще до Підбужа, бо, збираючись покинути рідну сторону невідомо на який час, я хотів ще раз побувати на «Семеновій поляні», — так я сам назвав її, — ще раз запам'ятати дорогу до неї через ліс, оглянути те таємниче місце, а також сказати підбузьким людям, де можна буде мене знайти, коли б хто про мене питався. Мав я на думці Семена: ану ж як він вернеться або пришле свого довіреного, як тоді зможе довідатися про мене?

В селі мене зустріли, як жебрачину, з кепкуванням і глумом. Я пізнав тоді, який гіркий хліб випікає біда. Я вітаюсь чемно, по-людськи, підіймаючи капелюха, а мені на те:

— Ого! Ганусик, пан солтис! А що це ти по своє солтство прийшов, чи як?

— З луком іде, — каже інший, — при зброї, гей! Солтство, певно, відбирати буде!

Ніколи я не міг зрозуміти, чому люди радіють з чужої біди й нещастя, навіть якщо ти не був їм ворогом,

а навпаки, часом і добро робив? Чому саме ті, що їх біда трясє, найбільше раді, коли й інших вона візьме за горло? І звідки тая радість? Коли ти бідний, а інші теж збідніють, то ти ж не став через те багатший, ба ще бідніший, бо хто ж тобі допоможе, хто тобі дасть заробити, при кому ти зачепишся? Це все одно, коли б сліпий радів, що й інші, хто був коло нього, теж посліпли. А хто ж його водитиме, хто дасть йому ложку в руку і води принесе?

І все ж зустрів я, нарешті, одну добру душу, кульгавого Матвійка, що раніш у небіжчика дядька кантора служив, а тепер крутився при ксьондзі за самий харч, без одягу. Дуже цікавий хлопець той Матвійко і до всього спритний. На скрипці добре грає, всякі пісеньки співати вміє. Пан-отець кликав його до себе піддячим, а за попом — і люди, бо він по весіллях із скрипкою ходив, по колядах бігав, на масляниці страховища робити вмів і жарту веселі придумував. Небіжчик дядько навчив його трохи читати й писати, але тому, що біди азбукою не злякаєш, а Матвійко був бідний сирота, то й попихали ним хто хотів. Коли нас вигнали з слободи, тоді й він утратив останнього приятеля і останній порятунок, бо я дуже любив його, а мати завжди йому помагала як могла.

— А що у вас нового чувати, Матвійку? — питаю я.

— Та що ж, — відповідає, — собак чути, як гавкають, і людей, як плачуть.

— А тобі як живеться?

— Так живеться, що ані вдягтися, ні влягтися, а маю лише надію, що кудись усе-таки звідси звію, бо тут, у Підбужі, ніхто вже не видержить. А ви з мамою що тепер робите, Ганусику?

— Бачиш, Матвійку, ти перший тут зі мною по-людськи розмовляєш, інші мене, як волоцюгу, вітали. Такий я сьогодні бідний, як і ти, то нами гордують.

— Ет, що там, — каже Матвійко, — всі ми люди, лиш отець егомость чоловік. Гордують, то й нехай гордують, а я сам собі пан, бо я королевич небесний, як і ти.

— Базикаєш ти, Матвійку, казна-що, — кажу сміючись.

— Хіба не так? Адже отець парох¹ щонеділі обіцяє

¹ Парох — ксьондз, піп.

нам царство небесне по смерті, а поки я те королівство матиму, то за життя я королевич.

— Ну, годі вже жартувати, Матвійку. Розкажи мені серйозно, що у вас чувати?

— Чим далі, тим гірше,— казала баба, летючи з даху. Що чувати? Біда і загибель людська. Підстароста дедалі прикріший стає людям, так що вже не один міркує, як покинути землю і на далеке Поділля перекочувати, а гайдук Кайдаш у вашій хаті сидить, на лаві перед воротами вигрівається, як кабан, лиш чорною головою трусить та довгі вусища крутить. Жере сало вуджене і пиво жлуктить, а живіт у нього росте й росте, дай боже, щоб швидше лопнув. Тепер знову напасть вигадали: гонять людей до лісу, буди роблять — попіл виготовлятимуть.

— А що таке буди і навіщо той попіл?

— Я й сам раніше не знав, що це таке, аж тепер уперше побачив. Приїхали купці із Львова, самі німці, старший між ними Гайдер називається, купили у пана Конецпольського монополію на буди в лісі. Будуть рубати дерева, копати печі, дрова складатимуть у купи і палитимуть. Попіл будуть відварювати, тобто лугувати, і робити з нього поташ. Потім той поташ повезуть у Ярослав, на пристань до Сану, Саном — до Вісли, а вже Віслою — далеко, аж у самий Гданьськ. Вже почали працювати кільканадцятьма сокирами. Кайдаш з плетеною нагайкою ходить, шмагає нею і верещить, жемучи бідний народ до лісу.

— А в якому ж місці?

— Он там,— показав пальцем Матвійко, ведучи мене на горбок.

«Ось тобі й маєш,— подумав я, бо Матвійко показував саме в той бік, куди ми з Семеном уночі пробиралися до полянки.— А що як і туди прийдуть?»

Але я не висловив цього вголос, лише сказав:

— Матвійку, маю до тебе просьбу. Знаю, що ти добра душа і завжди до нас був прихильний. Може трапитися, що про мене або про маму хтось питатиме, може, про тата прийде якась звістка, або сам він повернеться, а може, від вірмен із Львова прийде який лист чи від козака Семена хтось шукатиме мене, бо у нас його кобза, то в такому випадку щоб ти знав сам і всім казав, що моя мати живе в Стрілковичах у ткача Се-

вастіяна, а я працюватиму в Солі, на солеварні. Може, і пан Серебкович, що нараїв батькові ту клятву подорож, щось переказуватиме, а може, із замку щось приїде...

— А може, і сам король егомось захоче довідатись про тебе,— говорить жартома Матвійко,— то що йому сказати?

— Може, і сам король егомось,— відповідаю, обертаючи жарт на правду,— що можна знати! Обіцяв же він батькові дати затвердження на солтиство... Боже, боже, а що коли б королівський декрет справді прийшов?

— Хіба декрет має ноги? — питає Матвійко.— Якщо не має, то сам не прийде!

— Матвійку,— розсердився я,— ти такий крутий, що шкода й розмовляти з тобою. Я до крайньої нужди дійшов, серце моє розривається від жалю, а ти тільки жартуєш!

— Чорт своє, а баба своє, як кажуть українці,— відповідає Матвійко,— але ти повинен знати, що я не лише з сваволі говорю так. Бачиш, я не розуміюся на цьому, однак підслухав, як ксьондз і пан хорунжий розмовляли про затвердження. Хіба ти знаєш, чи видав король декрет, чи ні? А може, й видав, то що тобі з цього, коли не знаєш про те? Або треба йти до королівської канцелярії по те затвердження, або треба знати, куди його вислано, на чії руки: король не відправлятиме до вас декрету з окремим посланцем. Або декрет чекає на вас у Кракові, а в такому випадку він анітрохи не журиться тим, що ти ждеш його у Підбужі, або вже висланий з Кракова. Тоді він пішов на самбірський замок, а з замку повинен бути направлений до Підбужа, щоб дістатися вам.

— Значить, він ніколи до нас не дійде! — вигукнув я: Матвійкові слова немовби свічку запалили мені в темряві.

— Мудра голова зрозуміє раз-два, якщо ще й обухом в лоб її гуп! — докінчив Матвійко.

— Якщо декрет прийшов на замок, то з замку лише через руки підстарости або Кайдаша міг би прийти до нас. Коли б вони його не приховали!

— Король з декретом, а Кайдаш з мушкетом! — каже на це Матвійко.— А тепер бувай здоров, Ганусику.

У попа, певно, вже похрипли кличучи: «Матвію! Матвію! А де ж ти, собачий урвію?» Не минути мені того, що поза вуха дістану! Коли побачу або почую щось важливе й добре, то потягнуся до тебе аж у Солі, хоч я й кривий, бо ти завжди ласкаві були до мене, і ти, і Маркова. Гей, гей, коли б то ви на солтисівку повернулись! Отоді б я з радістю заграв Кайдашеві:

Проклятий пес, проклятий пес, псявіро!
А щоб ти шез, а щоб ти шез, псявіро!

І Матвійко пішов собі співаючи. А я ще довгенько стояв на місці, міркуючи над його словами. Що тепер робити? Ану ж як королівський декрет для батька вже був, або є, або незабаром буде? Як про це дізнатися? Як його одержати? Може, з королівської канцелярії? Але як мені, бідному, туди потрапити? Може, він уже в замку? Тоді це ще гірше, бо ті негідники його затримують, заховують. Що ж тепер робити — чи йти у світ на заробітки, чи залишитись і виглядати декрету королівського?

Отакі думки товклися в моїй голові. Тим часом я ввійшов у ліс, прямуючи до поляни, де Семен закопав свою таємничу річ, про яку я нічого не знав, але на яку можуть натрапити люди, що копатимуть у лісі печі для випалювання попелу.

Я добре пам'ятав кожний знак, легко пригадував приміти дороги, але ще був досить далеко від Семенової поляни, коли чую: бах! бах! бах! — гатять чоловіки сокирами, а ліс, немовби вмів говорити, відповідає на милі: бах! бах! бах! Здається, ніби дерева від страху самі на себе гукають.

Приходжу на місце і очам своїм не вірю: на поляні, про яку Семен думав, що туди хіба вовк часом заблукає, аж кишить від людей, стоять шатра з галуззя і візки, лежать усюди сокири, пили, заступи, шнури, драбини. Ось тобі й таємниця! «Як же ці люди добралися сюди», — ламаю собі голову, бо по дорозі ніде й сліду людської ноги не бачив. Ходжу між ними, ніби я теж причетний до роботи, роздивляюся на всі боки, щоб збагнути, яким чином це все примандрувало на поляну.

Невдовзі зрозумів. Семен, звичайно, недурний, це правда, але цього разу не виявив козацького розуму. Він не знав тутешніх лісів і пішов до поляни з того бо-

ку, з якого до неї і дуже далеко і дуже тяжко було йти. Він гадав, що це, власне, глибина пралісу, кінець світу, а не знав, що з іншого боку край лісу був близько і дорога зовсім легка: рубай лиш дерева, то й возом на поляну зайдеш!

Роздивляюся тепер ще уважніше на людей і знаряддя. Бачу: прямо від щілини в скелі, майже на кожному кроці кілок за кілком убито в землю і хто знає, чи якийсь із них не стирчить на дев'ятому кроці? Підійшов я до одного з робітників і питаю, нащо ті кілки повбивані.

— Тут будемо копати! — відповідає він.

— А коли ж почнете?

— Може, нині, але найпевніше, що завтра, бо чекаємо на тих німців із Львова, а їх не видно.

Коли б мене хтось довбнею ударив по голові, то й тоді б так не оглушив, як ці слова. Пішов я з поляни в ліс, бо не хотів, щоб мене які знайомі люди бачили, але відійшов недалеко, так, щоб можна було з-за дерев добре спостерігати, що діється на поляні.

Сів я на моху, підпер голову руками і довго сидів отак. Мені хотілося плакати від того, що тепер я, дурний, не бачу ніякого виходу з становища. Зробив мене Семен сторожем і довіреним своїм, узявши з мене присягу й клятву, що не торкнуся тієї закопаної речі. Але ж не можу я дивитися спокійно, як інші знайдуть її і заберуть. Знати про це і нічого не робити, щоб урятувати її — це, безперечно, теж буде зрада і порушення присяги. Головне в тому, щоб Семен одержав те, що закопав. Якщо я викопаю, то, їй-богу, збережу йому ту річ і швидше дам горло собі перерізати, ніж допущу, щоб її в мене забрали. Але як викопати? Треба діждатися ночі. Коли люди підуть з поляни — візьмуся до роботи, тільки б удень вони не почали копати.

Отож сиджу собі у сховку, чекаю і стежу. Сонце вже добре почало хилитися на захід, ліс потонав у похмурій тіні, хоч за лісом ще, певно, був день. Робітники перестали рубати і, бачу, збираються додому. Пішли всі, тільки один залишився, мабуть, вартувати коло знаряддя. «З одним легше, — думаю, — але все-таки ні подолати його, ані вбити я не зможу. Отож доведеться чекати темної ночі і слідкувати, коли він засне».

Не зводжу очей з вартового і благаю бога, щоб

йому швидше захотіло-ся спати. Вартовий ще трохи покрутився по поляні, почав був складати на купу знаряддя, але перестав. Усе прислухався, мовби виглядав когось, може своєї жінки, що мала принести йому вечерю, свиснув кілька разів, як на пса, постояв трохи, нарешті закинув торбинку за спину і пішов.

На поляні тепер було пусто. Я ще трохи почекав, чи не повернеться він, потім, бачачи, що його вже ніде між деревами не видно, вийшов із сховку, схопив заступ і взявся до роботи. Як учив мене Семен, я відміряв дев'ять кроків, став на

одно коліно, позначив місце від коліна, потім знову підвівся і давай копати. Тепер я вже не озирався і не надслухував, чи не йде хто: це було ні до чого, бо від хвилювання очі мої не бачили, вуха позакладали, тільки сильно калатало серце і шуміло в голові, наче у вулику.

Копав я недовго; ударивши кілька разів заступом і викинувши землю, я натрапив на щось тверде. То був великий глиняний черепок. Відкидаю його набік і бачу другий такий самий черепок, а на ньому шкіряний мішечок, дуже маленький, так що його легко можна взяти в жменю. Він був зав'язаний червоним мотузком і довкола добре обмотаний. Я швидко сховав його в пазуху, а вдягнений я був у суконну свитину так, як її носять у нас на селі, і хотів ще раз заглянути в ямку, чи нема там ще чого-небудь, коли раптом відчуваю, як хтось хапає мене за комір і кричить:

— А ти, жлодею, що тут копаєш?

Я так злякався, що, здавалося, душа з мене вискочить. Навіть не оглядаючись, я по голосу і по словах, сказаних на мадьярський лад, упізнав гайдука Кайдаша. На якусь мить я ніби скам'янів, але тільки на мить, бо коли переконався, що це Кайдаш, ворог, розбійник, злодій, який украв у нас хліб, у мене з'явився такий дух помсти, такий жар залив мені серце, така відвага, вірніше, так лють охопила мене, що я швидше дав би пошматувати себе, а не тікав би перед ним.

Схопившись на ноги, я рвонувся щосили, але він міцно тримав мене за потилицю, мов залізними кліщами, і притискав до землі. Тоді я вхопив обіруч заступ і як махну ним з усієї сили поза себе, наосліп, не знаючи, в що попаду, — чи в лоб, чи в плече, чи в ноги гайдука! Пролунав зойк, і я відчув, що рука відпустила мене, а Кайдаш бебежнувся на землю.

Метнувся я наперед, потім обертаюся до Кайдаша, а заступ держу обома руками, збираючись боронитись аж до смерті. Бачу: Кайдаш лежить на землі, з голови його струмочком стікає кров. Коло нього стоїть підстароста Балчинський і ще якийсь чоловік, високий, рудий, одягнений по-заграничному у лосьовий плащ і з мечиком при боці, певно один із львівських німців. Німець навіть не рушив з місця, тільки так гостро і проникливо подивився на мене, наче вистрілив очима. А підста-

роста, схопивши залізне кайло, кинувся на мене з криком:

— Бий його! Бий!

Я встиг відхилити голову, бо підстароста мало не влучив у мене гострим кінцем кайла, а тоді я напевно розлучився б із життям. Єдиний мій порятунок був у втечі, отож я й метнувся в ліс. Біг скільки сили й духу вистачало. Позаду себе чув крики: «Лови! Лови!» Але чим далі, тим слабшими ставали вони і нарешті зовсім затихли в лісовій глушині.

Від страшної втоми впав я на землю, мов неживий, і, мабуть, зомлів, бо коли я опам'ятався серед шуму дерев, оповитий темрявою ночі, то не відразу зрозумів, де я і що зі мною діється. Тільки трохи згодом постало перед очима все, що трапилось на поляні.

Я помацав пазуху, чи є в мене той викопаний мішечок. Переконавшись, що є, я вже майже не шкодував за своїм вузликом із святковою одежею і чобітьми, котрий залишився на поляні, хоч це було все моє майно, і заснув смачно, мов на найм'якшій постелі.

V

ПРИГОДА З ТАТАРАМИ

Коли я прокинувся, вже дніло. З ранковою зорею і в моїй бідній голові почало світати. Тепер мені стало ясно, що я наробив і до якого нещастя довів сам себе. З пригніченим серцем проказав я молитву і почав снувати гадки над своєю жалісною долею. Чим більше я роздумував, тим більша тривога охоплювала мене. Що ж мені тепер робити? Що чекає на мене?

«Поглянь же, небоже,— кажу сам до себе в думках,— в якому тепер становищі ти опинився: ти вбив Кайдаша; тебе бачили, як ти викопав Семенів скарб; Семен убив кущя, ти вбив гайдука; ви обидва злочинці, вбивці, а ще гірше— обидва спільники в грабежі і вбивстві, бо в Підбужі кожна дитина знає, що ви були приятелі. Семена вже розшуковують, за ним полетіли листи і до городищ, і до міст, і до військових станиць; тепер підуть листи і за тобою всюди. Що буде, як тебе

зловлять? А зловлять напевно, бо куди ти втечеш, не знаючи ні світу, ні людей? Укинуть тебе в темний льох, потім віддадуть на муки і нарешті або повісять, або кат мечем голову зітне, а може, почвертують у Самборі на ринку так, як мені розповідав батько про одного шевця фельштинського, що костюл обікрав і вбив органіста, який хотів опіймати його. Куди ж ти підеш тепер і де голову прихилиш? До Підбужа не повернешся, до матері теж, на роботу до Солі не пойдеш, бо ти вже наказав Матвійкові розголосити, щоб тебе там шукали, і про це всі вже знають».

Від цих думок величезний розпач охопив мене, а найгірше, коли я подумав про матір, про те, як у неї серце буде розриватися від жалю, що я обернувся в злодія і вбивцю і що для неї я вже помер, бо якщо мене не зловлять і не стратять, то й тоді вона, зрозуміло, вже не побачить мене. Чи не краще мені самому повіситися в лісі на сухій гілляці?

Довго міркував я отак. Коли я добре наївся страху і гірких думок, аж серце боліло від них, знову з'явилася в мені розрада, бо так уже здавна ведеться, що людина знайде в самій собі і отруту, й ліки від неї і з своєї власної душі, немов з тієї самої криниці, і гіркоти, і солодощів нап'ється, а звідки тривога йшла, звідти враз і відвага росте. Хіба я справді такий уже злочинець? Хіба я зробив щось, маючи нечесний намір, пожадливість, жорстоке серце? Якщо я вбив Кайдаша, то не тому, що хотів його вбити, а лиш себе захистити, бо хто знає, чи не скатував би мене на смерть той поганій чоловік і що мене чекало б? До того ж йшлося не лише про мою власну шкуру, а й про Семенів секрет, про закопану таємну річ, берегти яку я дав присягу. Отже, перед людьми я, може, й злочинець, але перед власним сумлінням, бачить бог, що ні. І коли б я тепер став перед матір'ю, то міг би сміливо глянути їй в очі і вона, певно, не вважала б мене злочинцем.

Тепер у мене з'явилося трохи відваги, тому лісова глушина не здавалася вже дуже страшною, а завтрашній день не уявлявся таким чорним, хоч було ясно, що доля кинула мене в світ, як камінь з праці, і я вже летів, не знаючи, де впаду. Тепер треба було думати, як вийти з лісу, в який бік іти, де шукати людей і хліба. А де подіти викопаний мішечок? Вийняв я його з пазу-

хи — річ маленька, легенька, а, дивись ти, давить мене, наче лантух проса.

Досі я не мав часу розглянути добре, що воно за річ, тепер придивляюсь і бачу: мішечок зроблено з м'якої шкіри, що її називають сап'яном, і зав'язано шовковим червоним шнурком, а в мішечку щось тверде, кругле, наче яйце. Думаю: розв'язати мішечок чи ні? Чи можна мені зробити це? Чи не порушу присяги? Не заради цікавості, а заради обережності хочу подивитись на ту річ, аби знати, як її ховати, як носити, щоб не розбити, якщо вона крихка, і не попсувати, якщо вутла.

Несміливо, майже із страхом, розв'язую мішечок, не наче там жива гадюка сидить. Дивлюсь, у мішечку справді чорне яйце! Беру в руки, бачу, що воно із заліза, але не таке важке, як коли б було все лите з металу. Придивляюсь ближче: з одного боку в залізному яйці є завісики, а з другого — маленький замочок, видно, дуже майстерно зроблений, бо очко для ключа таке малесеньке, як пшеничне зернятко. Отже, думаю собі, залізне яйце є лише коробочка, котра містить у собі ще щось, що залишиться для мене таємницею, бо ключика в мішечку не було.

Я був радий, що нема ключика: цікавість завжди може спокусити людину, а надто молоду, і хто знає, чи не відімкнув би я ту коробочку, коли б знайшов ключик, а потім страждав би від тривоги і докорів сумління, що зламав присягу, бо якщо Семен не хотів мені сказати, яку річ він закопав, то, мабуть, не бажав, щоб мої очі будь-коли оглядали її. Нехай же собі оте заховане лихо сидить там, де його замкнуто, досить з мене знати, що це чорне яйце ні стовчеться, ані попсується і я можу носити його в кишені, як хочу.

Але хоч та чорна коробочка була маленька й легка і сховати її можна добре, проте для мене вона важила цілий центнер. З нею я почував себе невпевнено, бо як не згубити її, як не виказати себе, як викрутитись, коли мене почнуть десь трусити, а це зовсім нетрудно: бідному хлопцеві довго не шукати напасті і злої пригоди. Я ніби ніс крадене золото або мав погане сумління, і на мені, невинному, весь час, як на злодій, горіла шапка. Рушив я в дорогу темною, глухою пущею, бо в той час ліси тяглися від Самбора в різні боки на цілі милі

і були ще незаїмані. Тільки пізніше пани почали люто рубати, нищити і палити їх, виготовляючи з дерев клепки, днища, корабельні щогли, попіл і поташ, і все це спускали рікою до німців, отже можна сказати, що цілі ліси з польської землі спливли Віслою до Гданьська. Завдяки Семеновій науці, я, пробираючись через ліс, не блудив і не кружляв, як це трапляється з необережним, що блукає по бору і опиняється знову там, звідки виїшов. Я їшов упевнено в одному напрямі на схід, хоч і не міг знати, куди заведе мене ця дорога.

Ішов я майже цілий день, лише зрідка роблячи короткі перепочинки, бо хотів якнайшвидше віддалитись од того проклятого місця, де убив Кайдаша, а тоді я був певний, що справді вбив його. Одяг мій обтріпався і подерся, босі ноги покалічилися, але, незважаючи на голод, біль і жахливу втому, я пробирався все далі й далі і не бачив кінця-краю цьому, бо вже, мабуть, було далеко за полудень, а ліс переді мною не рідшав, і людського сліду в ньому не було помітно. Я мало не вмирав від голоду і втомі і в розпачі думав, що тут я, певно, пропаду марно, коли раптом недалеко поперед себе почув ніби людські голоси.

Спершу я подумав, що то, може, розбійники, про яких я з дитинства наслухався різних страшних казок, як вони кочують по лісах і ділять між собою награбовану здобич, і завжди їх буває дванадцять, а з-за дерев тринадцятій. Обережно посуваюсь далі і з-за дерев бачу невелику лісову поляну, а на ній — купку людей, одягнених по-міському; жодний з них не виглядав розбійником. Цілу ніч і майже цілий день я самотно провів у лісовій пущі, тому й зрадив, побачивши людські обличчя, але на мене напала несміливість через те, що вони мешканці міста, а з міськими я ще не бував разом. Виходжу на полянку і, знімаючи шапчину, кажу:

— Слава Ісусу Христу!

Здається, вони не сподівалися гостя з цього боку, з самої гушавини, бо перелякано посхоплювались із землі, і ніхто з них не відповів на моє привітання. Я подумав собі, що нічого мені, бідному простакові, робити між ними, і вже збирався минути їх і йти в ліс, коли чую, один з них кличе:

— Гей, пане аркуаріус!..

Ніколи не чув я такого слова і, не озиваючись, мовчки йду далі.

— Ге-гей, куди ж ти? — кричить до мене той самий голос. — Від татар чи на татар?

Озираючись, бачу, що це кричить хлопчина років чотирнадцяти, менший за мене, одягнений по-міському, але у витертому й трохи полатаному гермачку¹, у повстяній шапці, надітій набакир і прикрашеній півнячим пером. Обличчя в хлопця щире й приємне, очі цікаві, він сміється до мене і глумливо дивиться на лук, що стирчить з-за мого плеча.

— Не татарин я і ніякий не аркуарій, — кажу тому підліткови, бо мені вже ставало прикро, що він глузує з мене.

— Аркуаріус — це лучник, — пояснює підліток і додає: — «Гри-Гри-Грицю, іди ж, хлопче, до школи, коли не вмієш по-латині».

Я подумав, що він жартівник і що проти його язика я не встою, бо мені, голодному і втомленому, скоріш до плачу було, ніж до жартів, отож і вирішив зійти йому з дороги. Тільки тепер я помітив, що з одного боку між дерев уже добре пробивається світло, значить близько чисте поле, і жваво попрямував туди.

— Стій же, чоловіче! — знову гукає підліток з півнячим пером на шапці і, скочивши з місця, хапає мене за руку. — Невже ти хочеш потрапити в татарські пута? Чи тобі спішно треба в Дикі поля, до Криму?

— Не рухайся, присядь! — закричали й інші, що були на поляні. — Як тільки ти вставиш лоба з лісу, то й до нас покажеш їм дорогу, кат тебе забирай!

Верещать на мене всі разом так, що не зрозуміти, чого вони хочуть, аж поки той підліток не гримнув на них:

— Ви своїм криком швидше покажете дорогу, ніж він! Такий зчинили вереск, що справді було б дивно, коли б татари не почули, навіть якби у себе вдома, на Перекопі, були!

Одразу ж зробилося тихо, хоч мак сій, а один чоловік з великими вусищами, гострою бородою і з жарявленою шаблею при боці, який до цього мав страшний погляд і показував таку мужність, ніби збирався

¹ Гермачок — рід верхнього вбрання.

гризти татар зубами, мов горіхи, тепер, почувши слова підлітка, зблід як полотно і покійно сів на траву, трясучись від страху.

— Коли б то ми всі бували на війнах, як ось пан Григор, — усміхаючись самими очима, казав далі моторний хлопчина з півнячим пером на шапці, — і мали при боці отакій меч, жакливо пощерблений об татарські потилиці, то я був би зовсім спокійний, а ви могли б кричати, як завгодно. А що, пане Григор, ви, певно, не боїтеся татар?

— А чого б це я мав боятися? — відповідає чоловік із гострою бородою і надувається, і вуса крутить, і знову трізно позирає довкола, аж очі в нього перевертаються, а сам при цьому хропе, як лев. — Чи для мене татари — новина? Хррр! Нехай лиш котрий покажеться! Хррр! — І, кажучи це, вдарив по шаблі.

— Хто міг би сказати, — продовжує розповідати цікавий підліток, який мені дедалі більше подобався, — що цей лицарський муж, пан Григор, до кравецького цеху належить! Така гетьманська душа, а мусить розважатися голкою і ножицями! Пане Григор, а скільки ви вбили турків під Хотинном?

— Кат би їх там рахував! — каже пан Григор із грізним поглядом, — але коли б кожний з тих, що там були, діяв так само, як я, то до ночі ми перерубали б ту погань! Хррр!

Хлопчина з півнячим пером моргнув до мене, а тому, що замолоду пустун пустуна завжди легко зрозуміє, я схоплююсь на ноги і, вдаючи переляк, питаю:

— А що це там рухається між деревами?

Тільки-но я сказав це, як пан Григор увесь зіщулився, і відразу з лицаря баба стала, трясеться, очима милосердя просить.

Усі почали сміятись, а було на поляні ще два мулярчуки і один чемний ремісник, котрий працював у волотарів, а тепер ішов до Львова шукати роботи. Пан Григор знову најжив вуса і нахмури брови по-гусарськи, потряс своєю шаблюкою і, дивлячись на мене, сказав дуже войовничо:

— Цьому смаркачеві, видно, заважають вуха, хррр! Я швидко йому пообрізую їх, хррр! Коли ти зроду богуз і душа в п'яти тікає від самого шелесту листя...

— То не лякай таких лицарів, як пан Григор, — до-

кінчив веселий хлопчина.— Пане майстер, хррр! Що у вас так дзвонило хвилину тому, ваші ножиці чи зуби?

Посмілівшав я трохи й питаю цікавого хлопчика, котрий, як я пізніше довідався, називався Урбанко, чому вони тут сидять і звідки їм спало на думку базікати про татар. Він розповів, що за кілька миль від Львова несподівано з'явилися татари, попалили села навкруги міста, пролили багато крові, награвували скільки хотіли і, що найсумніше, забрали в ясир, напевно, кілька тисяч людей. Їх орда вже почала вертатися додому, але малі загони ще крутяться і рвуть, що вдасться.

Рятуючись від чуми,— продовжував розповідати хлопець,— я виїхав із Львова разом з паном Геліасом, першим помічником пана Шпитка. Ми були в селі, недалеко звідси. У Львові чорна смерть щодня зм'ятала сотні людей. Кажуть, десять тисяч померло. А у вас не було зарази?

— Була і в нашій стороні пошесть,— відповідаю Урбанкові,— але тільки в Самборі і по містечках; а наше село минуло це страшне нещастя, як чорна градова хмара, що одних тільки полякає, а на других з громами висиплеться.

— Сьогодні вранці,— говорить далі Урбанко,— ми втрюх: я, пан Григор Невчасний і золотар Лоренц, виїхали до Львова, бо там зараза вже вщухла. По дорозі зустрілись нам оці мулярчуки. Пан Геліас, котрий мене з доброї ласки взяв з собою із Львова і таким чином урятував від смерті, повинен був слідом за нами виїхати другим возом. Ідемо ми бічною дорогою, страшенно вибоїстою, і вже недалеко було до Львівського шляху, коли бачимо, мчить на коні якийсь двірський наймит так, ніби за ним сама смерть гналась, і, минаючи нас, кричить: «Тікайте, люди, татари йдуть!» Селянин, який віз нас, скочив на землю, випріг коней, сів на одного з них і помчав скільки шкапа мала сил слідом за тим наймитом, залишивши у полі воза і нас на ньому. Пан Григор Невчасний, який гідний воювати із самим славним Альбертом і на хотинській війні був, бо він людина мужнього серця, тямуща в лицарських справах, зараз же показав дорогу до лісу. Ми — за ним і тепер сидимо тут. Отак пан Григор урятував нам життя, бо він славно вмів робити це; під Хотинном він чудово собі самому врятував його, дуже стежачи за тим;

Щоби так був завжди смілий,
Щоб з війни вернувся цілий.

— А чи не так було, пане Григор? — додав Урбанко і подивився на пана Григора з веселим усміхом.

— А може, татар зовсім нема,— кажу я на це,— може, це лише страхи? Ану, вийду я з лісу і подивлюся.

Досі я не бачив татар, хоч у дитинстві чимало наслухався про цю страхітливу кару божу. Вона майже щороку навідувала українські землі, що стікали кров'ю і сльозами. Лемент людський линув лісами і полями, а червона заграва від палаючих сіл і дворів здіймалась аж до неба. Три роки тому, одразу після сумної поразки під Цецорою, де загинув славної пам'яті гетьман Жовкевський, великі загони татар наїхали на слов'янські землі, докотились і до наших самбірських околиць, були аж у Кульчицях.

Мій батько, як я вже казав, багато на світі бачив і чув, певно більше, ніж якийсь там піп чи шляхтич, хоча й був невчений. Він розповідав не раз, як татари гнали з Польщі аж до Криму тисячі бідних християн, спутавши їм ноги ликом, а звідти продавали нещасних, мов худобу, в неволю поганим туркам. Батько й сам, коли їздив фурманом у турецький край, часом зустрічав нещасних бранців і навіть привозив родичам вісті про них. Мій дядько, небіжчик кантор Валентій, співав і мене навчив співати жалібну пісню про невільників, яку я й досі добре пам'ятаю:

Крається серце від горя і муки,
Бо всюди видно смерті чорні руки,
Трупн доккола, кров ріками плине.
Пустки, руїни.

Матері ридають, горем убиті,
Донечок мордують кати неситі.
Не знають сорому ті пси завзяті,
Вороги клятні.

Синочки милі в неволі ридають,
До отця-матері їх не пускають.
Гірка неволенька, тяжка робота.
Вічна скорбота.

Ой, жаль невимовний, море печалі.
Діточок ріжуть катюги зухвалі.
Матері плачучи руки ламають,
З горя вмирають.

І козак Семен розповідав мені про татар: про них я завжди думав з жахом, як про страховища з казки. Семен знав їх, бував серед них, воював з ними, нітрохи не боявся і разом з батьком повбивав безліч їх. Він казав, що той люд страшний лише для тих, хто своєчасно не дасть йому мужньої відсічі, і що небезпечний він тільки в чистому полі, коли наступає великою юрбою, наступаючи, як сарана, одразу з чотирьох боків. Але достатньо протиставити татарам хоча б невеликий, однак згуртований загін, як вони біжать урозсип. Будь-який мізерний замок, будь-який засік, навіть тин, а за ним чоловік з рушницею, — і татарин уже тікає. Не раз бувало так, що жменя козаків, заховавшись за валами і возами, розганяла тисячі татар, убиваючи їх наповал. Ось що знав я про татар-поганців з живої розповіді і тому був би майже радий, коли б вони показалися десь за лісом.

— Ану, вийду я з лісу, побачу, що там на полі! — кажу знову. Мулярчуки і пан Григор не пускали мене; я запевнив їх, що не висуну носа з-за дерев, і татарин мене не побачить. Тоді мені дозволили піти.

До краю лісу було недалеко. Сховавшись за кущем, я почав дивитися на поле, що широко розкинулось попереду мене. Раптом бачу, через поле, поблизу лісу, щодуху пре купка вершників. День був гарний, сонячний, тому мені все було добре видно. На зовсім непоказних шкапах з буйними і такими довгими гривами й хвостами, що сягали майже до самої землі, сиділи дикі потвори, ніби звірюки, з чорними пиками, бородаті, в баранячих шапках і кожухах, вивернутих вовною наверх, так, що вершник скидався на ведмеда. У кожного був довгий лук на плечах, а дехто мав ще й списа. Їхали швидко, нахилившись уперед і зігнувшись майже в дугу, бо стремена в них були дуже короткі і коліна їх стирчали, як у людей, що сидять на низькому ослоні.

— Татари! — кажу тихо сам до себе і не можу очей відірвати од них: дуже вже хотілося мені надивитися на те, про що я наслухався таких жахливих розповідей.

За хвилину повертаюсь на поляну.

— Милостиві панове, — кажу, — на полі татари! Я бачив їх з десятків!

Тільки-но я сказав це, як пан Григор чкурнув до лісу, мов заець, і ніби потонув у хащах. Урбанко погля-

нув на мене, чи не жартую я. Ні, мені було не до жартів. Усі зблідли і замовкли дуже стривожені.

— Піду я знову на чати, — кажу їм, — чи видно їх ще і чи не насувається їх більше. А ви залишайтеся тут, аж поки скажу вам, що побачу.

— І я піду, — промовив Урбанко, опам'ятавшись від тривоги.

— І ми, — набравшись відваги, заявили мулярчуки і золотар.

Отож, ідуть вони слідом за мною і, так само, як і я, лягають у кущі на самому краю лісу. За хвилину чуємо жалібний крик, ніби хтось кличе на допомогу. Дивимось, біжить якийсь літній чоловік без шапки, порядно вдягнений по-міському, шляхетного стану, дуже огрядний; біжить, видно, з останніх сил, неборак, до лісу, ноги його заплітаються і раз у раз спотикаються, а за ним два татарини женуться.

Бачу, пропаде бідолаха, бо тікає так мляво, що й пішки легко догнати його, а не те що на коні. Вже дуже близько йому до лісу; коли б молодший був і менше черевом мав, може б іще добився до нас і знайшов порятунок у гушавині, а так що ж, татарин ось-ось буде в нього на спині.

— О боже! Та це ж пан Геліас! — заплакав раптом біля мене Урбанко, та так жалібно, мов дитина. — Пан Геліас! Рятуйте, рятуйте! Татари доганяють пана Геліаса!

Я зриваю з плеча свій лук, націлююсь і, чекаючи, поки татари наблизяться на постріл, кажу:

— Тепер сидіть тихо, не ворухіться! А коли я крикну, тоді й ви ревніть, скільки горлянка видержить: гу! гу! урра! І такий зчиняйте гвалт і гармидер, мовби нас тут сила-силенна!

Пан Геліас пробіг ще кільканадцять кроків, а татари — за ним. Бачу, один з них уже відв'язує мотузку від кульбаки і ладиться злізати з коня, певно щоб зв'язати нещасного пана Геліаса. Націлююсь добре, щосили натягну люк, потім пускаю... Свиснула стріла, аж повітря здригнулось, а я кричу:

— Гузя, гу!

— Гузя, гу-гу, гу! — гаркнули слідом за мною всі і підняли страхітливий рев, аж у лісі загуло. Дивно, як у них горлянки не пороздирались.

Я добре влучив у татарина: стріла прошила йому лице під оком. Затулив татарин обома руками очі, моз приголомшений, а його товариш піднявся на коні і дивиться, звідки стріляють. Я вистрілив знову; стріла прошила йому, мабуть, руку, бо він лиш стріпнув лапою і ліг на шию коневі, уникаючи нової стріли. Не встиг послати третю, як татари зірвалися з місця і, не озираючись, помчали в поле, аж замиготіли між хлібами.

Тим часом пан Геліас трохи підвівся, оглянувся і, ставши навколішки, підніс руки до неба, очевидно чудом уважав свій порятунок. Потім устав і швидко пішов до лісу, хоч коліна в нього підгиналися від пережитого страху і втоми. Урбанко і я побігли до нього і, взявши його під руки, привели на лісову поляну.

Бідолаха не міг нічого говорити, лише стогнав і сопів, як ковальський міх. Сівши на землю, він поглядав на нас переляканими очима, немовби хотів збагнути, де він і що з ним діється. Урбанко, весь іще заплаканий, кинувся до нього і давай цілувати йому руки, як у любого пан-отця, гладити по обличчю, витирати спітнілу лисину. Хлопець сміявся і плакав від радощів, — аж тужно робилося на серці від такої прив'язаності і вдячності Урбанка.

— Пане Геліас, — говорить Урбанко, — коли хочете знати, то за здоров'я і життя ви маєте дякувати оському хлопчині, — і показує на мене. — А я з його лука насміхався!

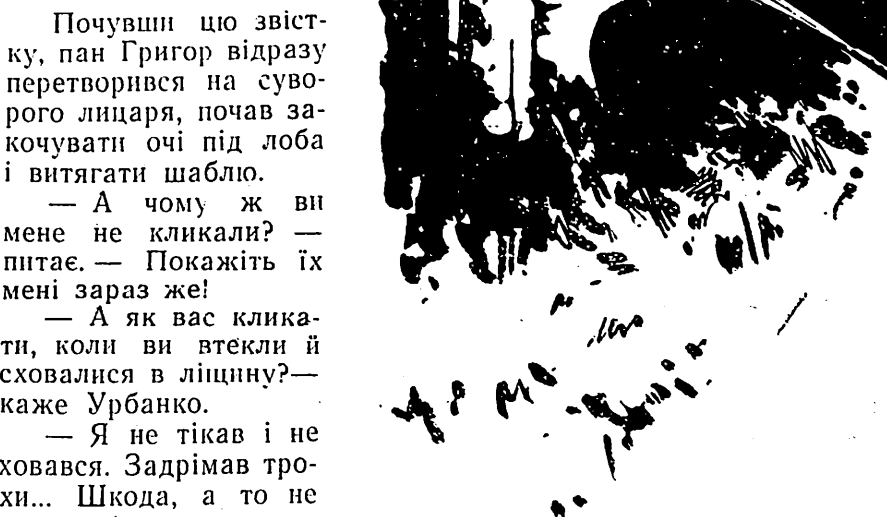
Метнувся Урбанко й до мене і поцілував в обидві щоки, а мені на душі стало солодко: я, мов пес без хазяїна на світі, такий бідний і покинутий, зазнав людяності.

— А де пан Григор? — питає золотар, озираючись довкола.

— Я бачив тільки, як пірнув він у ліс, — кажу. — Ходімте шукати його.

Пішли ми в ліс і почали кликати пана Григора, заглядаючи під куці. Довго шукали ми, аж нарешті виліз пан Григор з-під густої ліщини і дивиться на нас круглими від страху очима. Надбїг і Урбанко.

— Пане Григор, велика вікторія! — каже він. — Ми відігнали татар, вирвали з їх рук пана Геліаса, — він був уже майже в путах.

Почувши цю звістку, пан Григор відразу перетворився на суворого лицаря, почав заковувати очі під лоба і витягати шаблю.

— А чому ж ви мене не кликали? — питає. — Покажіть їх мені зараз же!

— А як вас кликали, коли ви втекли й сховалися в ліщину? — каже Урбанко.

— Я не тікав і не ховався. Задрімав трохи... Шкода, а то не втекли б татари.

— Певно що перед вами не втекли б, — зауважив Урбанко, — але облішмо це... Зараз ходіть з нами і відкрийте оту вашу торбиняку, що була з вами під Хотином: нам їсти хочеться!

Пан Григор охоче зняв торбу, а в ній справді був цілий склад: і горілка, і хліб,

і сир, і варені яйця. Всі їли і мені дали, бо від голоду я ледве на ногах держався.

— Бачиш, Ганусю,— каже до мене Урбанко, коли ми одійшли вбік,— Григор Невчасний — добра душа, людяний і чесний чоловік, але в одному пункті в його голові щось попсувалось, і сталося це недавно, років два тому. Коли королевич Владислав вирушав з військом під Хотин, треба було йому кравців до обозу. Отож і найнялися туди Григор і ще кілька львівських кравців. Під Хотиною Григорові довелося бувати у великих тривогах, і від цього щось йому в голові перевернулося. Серце в нього заяче, він і перед мізерною мишкою втік би, але йому завжди здається, що він бував на війнах і громив турків. Отаким він, певно, вже й помре, бо ніхто не переконає його, що це не так.

Тим часом насувалася ніч. Ночувати треба було в лісі, бо там було найбезпечніше. Пан Геліас уже давно заснув і лиш часом покрекував: мабуть, йому татари снилися. Пан Григор похитувався сидячи. Нам теж дуже хотілося спати. Але тому що береженого бог береже, ми розподілили між собою нічні варті: кожен із нас п'ятьох молодих мусив вартувати одну годину.

Григор, почувши, як ми домовлялися про варту, вирішив, що й він вартуватиме, і ніяк не можна було відмовити його від цього. Він витягнув шаблю і почав великими кроками ходити туди й сюди по поліні, але весь час про щось запитував у нас, бо дуже боявся. Ніхто з нас не міг через це заснути. Нарешті на його місце пішов золотар, і ми вже мали спокій.

VI

ШКОЛЯР

Ледве небо зарум'янилося від ранкової зорі, а я вже прокинувся. Усі ще спали. Я побожно проказав «Отче наш», широко дякуючи провидінню божому за те, що мене, покинутого хлопчину, пригода не завела до злих людей, яких у ті неспокійні часи скрізь вешталось багато, і не віддала в татарські руки, а це, як тепер я бачив, легко могло статися вчора, коли б я не зустрів доброго това-

риства. Потім я вийшов з лісу роздивитися, чи безпечно на дорозі.

Доки сягало око,— нікого не було видно. По дорозі, що біліла між хлібами, ніхто не йшов і не їхав. Татар не було й сліду, очевидно, вони ще вчора повтікали. Повернувшись на лісову полянку, я дістав з кишені молитовник і почав молитися. Незабаром прокинувся й Урбанко і, побачивши мене з книжечкою в руці, здивувався:

— Ти вмієш читати? Ви дивіться: я знаю таких, що в оксамитах і шовках ходять, а читати не вміють, а цей сільський хлопець читає. Що ти ще вмієш?

— Нічого,— кажу.— Я селянський син і до того ж сирота. Про навчання мені й думати годі, хліба і даху над головою не маю.

— А-бе-це хліба хце¹,— сміється весело Урбанко.— Я, так само як і ти, ні даху, ані хліба власного не маю, а все-таки вчуся. Пан Геліас, та й інші добрі люди у Львові, допомагають мені, бо я мездичок.

— А що значить мездичок?

— Жебрачок. «Mendico» по-латині значить «жебракую». Тому у Львові бідних школярів називають мездичками.

— Певно, добрі у вас там люди,— кажу.— Між такими людьми і сонце тепліше.

— Всюди є добрі люди,— заперечує мені Урбанко,— і сонце скрізь тепле. Хіба не так?

— У нас,— відповідаю,— коли б я схотів бути таким школярем-мездичком, то мене б собаки загризли! Видно, я ласки божої негідний, а за людською ласкою такий убогий школяр, як я, недалеко зайде.

— Я теж, певно, негідний божої ласки, а все-таки вибираюся в далеку дорогу і не втрачаю надії, що дійду туди, куди надумав.

— А куди ти надумав іти?

— До Кракова, а потім до Падуї.

— До Кракова далеко,— кажу я,— а до Падуї, певно, ще далі, може так далеко, як батько вірменські товари повіз.

Школяр голосно засміявся.

¹ А, бе, це — так читаються перші букви польського алфавіту (a, b, c); хце (chce) — по-польськи: хоче.

— Ти гадаєш, що я тільки так собі мандрувати хочу і одразу з лісу вибираюся до Падуї. Ні. Як закінчу школу у Львові, то піду в академію до Кракова, з Кракова поїду в Італію, до Падуї, і там знову вчитимусь в академії.

Мені стало трохи соромно, що я такий просгачок і ніколи нічого про академію не чув.

— А потім будеш паном? — питаю Урбанка, дивлячись на його латаний гермачок.

— Ні, паном я, мабуть, не буду, бо у нас, у Польщі, треба народитися паном, та й не дуже дбаю про це, але буду вчений чоловік, *doctor clarissimus!*

— Доктор кляріссімум, — повторюю, думаючи сам собі що це, певно, між ученими означає те саме, що між візниками *augūta regius*, але не кажу нічого, щоб Урбанко не сміявся з мене. Потім стало мені дуже сумно і тяжко на душі від того, що ось інші, такі ж бідні, як і я, і такі ж молоді, вже знають, куди йдуть, куди можуть прийти і яке майбутнє чекає їх, а я не знаю, куди ногою ступити, де прихилити голову, чого шукати і чекати. Я, як той листочок, якого вітер жене, непевний, куди несе мене доля, і де кине, і як загину. Від жалю не міг я тоді стриматись і почав плакати, закриваючи лице руками.

— Чому ж ти плачеш, Ганусю? — питає школяр і, видно, співчуває мені від щирого серця, бо сідає поруч і обіймає мене рукою за шию. — Я навчу тебе гарної пісні, щоб відігнати смутак. Ось вона, послухай!

Ти не втрачай надії,
Хоч серце в горі ние.
Це ж не востаннє сонечко заходить —
По злій годині ясний день приходить.

Сумувати негоже,
Щастя знов прийти може!
Гей, ще настане сонячна днина,
І хто вірить твердо — той не загине!

Слухав я цю чудову пісню, і за кожним її словом вливалася в моє серце розрада. Я попросив Урбанка повторити пісню ще раз. Він повторив, потім сказав:

— Цю пісню склав відомий поет Ян Кохановський. Він уже помер, але його пісні живуть і, певно, переживуть і нас з тобою, і всіх тих, що після нас будуть на

світі. Ти, бачу, вмієш читати, отож, як будеш у Львові, позичу тобі книжечку з тими піснями, та й інших книжок трохи дам, і стане для тебе світ ясніший, бо, як каже отець ректор нашої школи, кому в душі ясно, тому і світ ясній.

Замислився я над усім тим, що говорив мені Урбанко, а замислитися було над чим, бо все це для мене нове і дивне, немовби прийшло з чужої далекої країни, про яку я досі нічого не чув, щоб вона колись могла існувати на світі.

Я почував себе так, наче мене хтось раптово вивів з-під землі на світло або прорубав з моєї темниці вікно в світ. Уже одного разу прорубали мені вікно в далекий світ. Це було тоді, коли Семен розповідав мені про Січ, про козаків, про Чорне море, про свого батька Опанаса. Тепер прорубав мені друге вікно школяр Урбанко, але в цьому вікні мені було видно зовсім інший світ. Цей світ лежав переді мною, як рівне зелене поле, повне жайворонків, що линуть у небо, чисте й блакитне, а під небом, осяяні сонцем, ходять самі лише добрі і покірні люди; всі стежечки, по яких ступають їх ноги, рівненькі і ведуть вони то в тихі гаї, то до хат, і кожна хата тобі рада. А між тими стежками є одна, широка, як шосе, пряма, мов стріла, дуже довга, і все-таки бачиш її кінець: веде вона до академії, до мудрих книг, до ратуші між панів радників, до церкви на східці олтаря і на різьблені крісла, де сидять каноніки.

Я добре відчував, що ні один з тих світів не буде моїм, що не піду я ні Семеновою, ні Урбанковою дорогою, а піду якоюсь третьою, своєю власною. Проте як знати, якою вона буде і куди нею зайду, якщо я ще не ступив на неї? Так роздумував я, коли раптом заговорив Урбанко:

— Он уже як сонце піднялось на небі, треба збудити пана Геліаса і порадитись, як нам добратися до Львова. Став він посеред поляни і почав голосно співати:

Гей, світає вже, світає,
Всяк роботу починає.
Хто гаряче серце має.

Гей, світає вже над морем,
Бліднуть вранішні зорі,
Промінь сонячний високий
Розганяє тьму глибоку.

Встань, ратаю, бо світає,
Нива вже тебе чекає;
І тебе робота кличе,
Мужнє серце ремісника!

Пісня розбудила всіх. Пан Геліас, пан Григор і золотар Лоренц теж почали співати, тільки я з мулярчуками слухав мовчки, бо ми не знали цієї пісні. Один з мулярчуків був такий же простачок, як і я, а другий тримав себе гордо. Він був родом з Італії і по-польськи мало що розумів, бо недавно прибув до Польщі аж із Рима з одним майстром, якого пані найняли будувати собі замки і костьоли.

Коли закінчили співати, до мене підійшов пан Геліас, уже майже дід, з сивючою бородою, дуже поважний, з обличчям червоним і немов суворим. Але в його сірих очах світилася добродушна чесність. Поклав він руки мені на плечі і каже:

— Я ще тобі не подякував, синашу, але ти вже в моєму серці і залишишся там назавжди, а це більше, ніж сама подяка. Я не знаю, хто ти і який ти — чесний чи ні, зате знаю, що сам бог послав тебе для мого рятунку, тому я не був би вдячний богові, коли б не був вдячний тобі.

І, кажучи так, поцілував мене в голову, а я його в руку.

— Я не пан і не якийсь там багатій, — говорив далі Геліас, — а слуга і дуже бідний, хоч і служу доброму панові. Золотом тобі не заплачу, бо не маю його, але з радістю зроблю для тебе, що зробив би для свого сина, коли б мав його. Треба тільки, щоб твоя воля за моєю волею пішла, тому що, бачиш, відвага не завжди з чесністю в парі ходить. Стріляти ти вмієш, це я знаю, але чи вмієш працювати, — невідомо. Урбанко каже, що ти сирота і шукаєш хліба. Повідай же нам, яку б ти хотів допомогу від нас?

— Візьміть мене до Львова, пане Геліас, — відповідаю йому, низько кланяючись.

— А що ти будеш там робити?

— Хліба шукатиму.

— Знайдеш його у нас, у мене і в пана Шпитка, якщо будеш вартий того. Отже, їдь зі мною до Львова!

Від цих слів стало мені так радісно, що я забув про своє нещастя, про пережиту нужду, про тривогу, що ще хвилину тому сушила моє серце, про Кайдаша, якого я залишив скривавленим на майдані, про чорну коробочку,

в якій сиділо прокляття, замкнене на ключ, — про все. Не забув тільки про матір. Во́на стояла зараз у мене перед очима і, усміхаючись, дивилася на мене і на мою розраду.

Багато треба було б розповідати, як ми опинилися на возі і їхали до Львова. Скажу хіба тільки те, що ми посувалися обережно краєм лісу, щоб у будь-який момент безпечно сховатися в ньому. Нарешті дісталися до села Гошан, де нас заспокоїли, що то були останні татари, яких ми вчора бачили, і що тепер аж до Львова дорога безпечна, бо там є і шляхта з двірськими слугами, і чимало вояк, і хорунжий Вельонський прибув з Рудок з гайдуками, і селяни, хоч і пізно, тоді, коли вже все втихомирилось. Ми дістали підводи і щасливо їхали до Львова, вболіваючи по дорозі над людьми, яких знищив татарський загін, з жалем минаючи Любінь, весь перетворений на пустиню і згарище. Лише зрідка на горбах визирав з лісу який-небудь нужденний чоловік, що втік толісінький, а тепер із слізьми на очах просив милостиню.

Був ще ясний день, коли ми прибули до Львова. Я досі не бачив великого міста; Самбір, де я був лише кілька разів разом з матір'ю, здавався мені надзвичайно величним, і я гадав, що кращого костьола, ніж катедрою, і вежі, вищої за ратушну із золоченим оленем на верхівці, ніколи в житті не побачу, а може, ніде й нема такого. Тому я дуже широко розплющив очі, коли, з'їжджаючи з гори до міста, побачив стільки мурів, башт і веж; здавалося, що там, за укріпленими мурами, нема будинків, а стоять самі костьоли і замки. І все те обведене довкола ровом і валом і замкнене великими бороднами на залізних завісах, товстих, як дрючки, так що коли все це на ніч замикали, то Львів опинявся мовби в кований коморі, і хіба лише птах зміг би дістатися до міста.

В'їхали ми по кам'яному брукові на ринок, і я здивувався, що на ньому так порожньо. Я хотів побачити людей, що мешкають у високих, на два-три поверхи кам'яницях, але їх майже не було видно, лише зрідка, то тут, то там, промайне якась постать. Тоді враз пригадалось мені, що це ж після страшної пошесті, котра щойно скінчилася, та й то ще не зовсім згасла. Ще мало хто повернувся до міста з тих, що втекли від зарази, а з тих, що не мали куди тікати, майже ніхто не лишився в живих. Ті, що чудом зберегли своє життя, ходили з три-

вогою в очах, бо весь цей час дивилися на смерть і самі чекали смерті. Мені зробилося сумно і душно. Здавалося, немовби мене хотіли живцем замурувати і ніби мені нема вже чим дихати. Ми зупинилися перед будинком з тесаного каменю, дуже високим і вузьким; на кожному поверсі він мав лише по троє вікон, а брама внизу була така широка, що збоку залишилося місце тільки на одне вікно. Брама була замкнена, віконниці зачинені, і весь будинок здавався порожнім, наче люди в ньому зовсім вимерли. На гуркіт воза по бруку ніхто не вийшов і навіть не взирав.

Першим скочив з воза Урбанко і, вхопившись за залізне калатало на брамі, почав сильно смикати його. З сіней йому відповідав глухий гук, ніби там били у величезний бубон. Я тим часом задивився на будинок, особливо на браму, над якою були три людські голови, вирізьблені з каменю, і кожна з них, здавалося, дивилась на мене то з глумом, то грізно. Навіть увісні я ніколи не бачив таких потвор. Одна з них була з рогами і вишкіряла на мене страшну пашу, наче хотіла зжертви, друга, кудлата, кривила до мене широкий рот, третя мала великі мерг-

ві очиська, а з-під страшених вусів висів у неї брудний язик. Страшно було б увійти в ту браму, коли б вище над нею не була найсвятіша діва з дитятком, також вирізана з каменю, вся в яскравому промінні і з вінком золотих зірок над короною.

Нарешті двері відчинив нам величезний чоловіча — високий і огрядний, як казковий Вернигора. Це був домашній сторож, а заразом і хлопець-чорнороб, що виконував важку роботу коло дому і в торгівлі. Таких робітників у Львові з часів турецького панування звикли називати гамалами.

В довгих і широких склепистих сінях мене огорнуло якесь важке, дуже задушливе і водночас залашне повітря, що било прямо в очі і в ніс. Потім уже мені розповіли, що у відсутність пана Шпитка і Геліаса гамал, залишений вартувати будинок, безперервно кадив паленим оцтом, камфорою, сіркою і різним зіллям, а також квітами і рожею, щоб відігнати чуму.

Пан Геліас порозмовляв хвилину з Воробою, — так називали гамала, — і пішов у верхні кімнати, а Вороба завів мене до маленької темної комірчини на подвір'ї, показав постіль і, не сказавши ні словечка, лишив самого. Надворі стояв вечірній присмерк, а в комірчині було зовсім уже темно. Не думаючи ні про що, бо й думок я не міг зібрати до купи, не стільки через втому, скільки через те, що протягом однієї доби зазнав безліч змін і пригод, побачив нових людей і досі невідомі мені предмети, я відразу ліг і заснув.

Але спав я, наче хвора на гарячку людина: крутився на постелі і щохвилини прокидався з великим страхом, не знаючи, де я, і що зі мною діється, і чи не замуруваний я живцем у підземній темниці.

Із стелі, із заграбованого віконця, крізь яке пробилося трохи місячного світла, з підлоги, з кожного кутка на мене дивилося щось страшне: то гайдук Кайдаш з закривавленою головою, то підстароста з чеканом¹, то козак Семен, який стискає горло Кара-Мордахові, а очі під турка; як дві вогнисті кульки, вискакують у повітря аж під стелю; до тих двох вогнистих кульок приєднується залізна коробочка, викопана мною, і літає по всій кімнаті, а вогнисті кульки ганяються за нею і ніяк не можуть догнати. На це все позирають із жорстокою ціка-

¹ Чекал — вид зброї.

вістю три кам'яні голови з брами і поведуть очима, немовби не можуть надивуватися з того, що робиться. Нарешті, підійшов до мене якийсь страшний дід, ударив мене чорною, широкою, як лопата, долонею по лівому плечі і каже суворо, охриплим голосом: «Око пророка Синопа Архіока!»

Я зриваюся з постелі і, дуже злякавшись, кричу:

— Муштулук!

Прокинувшись, бачу: крізь віконце комірчини вже дивиться ясний день, а замість суворого діда стоїть переді мною гамал Вороба, трясє мене за плече і каже:

— Вставай! Пан Геліас кличе тебе!

VII НА СЛУЖБІ

Пан Ярослав Шпитко, в якого пан Геліас служив старшим продавцем і повіреним, був ароматарієм, тобто бакалійним і аптекарським купцем; він мав також великі крамниці, де не тільки велася торгівля вроздріб: там львівські і з інших міст купці брали із складу товари, особливо коріння і вина з далеких країн. У тильній частині його будинку, з боку подвір'я, або в індермаху, як кажуть у Львові, були дві великі склеписті кімнати з залізними дверима і кованими ґратами на вікнах, а під ними — два глибокі підвали. І в кімнатах, і в підвалах було шовно заморських товарів.

У підвалах стояли бочки вина, яке спершу морем, а потім сушею перевозили з далеких грецьких островів. Вино було різних сортів, один сорт кращий від другого, і всі дуже дорогі: малмазія, мускатне, алікант, латика, коцифал... У кімнатах над підвалами містилися запашні трави, коріння, лікарське зілля, а далі — різноманітний товар, найдобріший, особливий, куплений майже на вагу золота і привезений ледве чи не з самого кінця світу, бо з заморських країв, де під гарячим сонцем тільки чорні негри живуть, треба було везти його морем на кораблях або через безконечні пустині на горбатих верблюдах; у цих пустинях ніщо не росте на піску, такому гарячому від сонячної спеки, що в ньому можна без вогню спекти яйце.

Як увійдеш до кімнат, треба якнайшвидше відчиняти віконця і впускати повітря, бо запах, щоправда приємний, наче з кадила, був такий міцний, аж у голові паморочилось, мовби від гарячого трунку.

Крім галуни, камфори, ртуті і янтарю, були тут різні запашні смоли, особливі пахучі тріски, нарешті коріння для ліків і на приправи для панських страв: гвоздики, лаврове листя, турецький кмін, індійський імбир, кардемоні, мускатові квіти і кульки, татарське зілля, різні сорти перцю, єгипетська касія в стручках, шафрани італійський та іспанський, кориця, цукор білий і синюватий багдадський, і іспанський, фрукти заморські: лимони, мигдалі, фіги, дактилі, родзинки й інші приправи, які я свого часу, коли ще пам'ять була молода, міг назвати всі, а тепер уже й частини з них не пам'ятаю.

Все лежало так, як прибуло караваном до Львова: у вузликах, паках, звозях, коробках, бочівках, міхах або ликових козубах, на яких чорною фарбою були написані різні знаки і букви; найчастіше зустрічався напис, який я не вмів прочитати, — «КАТАКАЛЛО».

Я ніде не бачив таких букв, хоч і вмів відрізнити німецькі та українські від польських. Мені весь час хотілось узнати, що міг би означати цей напис, немов від цього залежало щось дуже важливе для мене. Пан Домінік, який був молодшим продавцем у пана Шпитка і мав ключі від складів, теж не міг прочитати того слова. Школяр, який щодня приходив до нас після школи і обідав у пана Геліаса, сказав, що це грецькі букви і що слово те читається «катакалло», але що воно означає — місто, особу чи якийсь предмет, — того і він не знав.

У двох кімнатах коло брами містилися контора і крамниця пана Шпитка. Вікно однієї з цих кімнат виходило на ринок.

При вході до крамниці висів образ матері божої, і під ним удень і вночі горіла лампадка, а нижче, над одвірком, були висічені в камені великими буквами слова:

*Бога бійся,
Честь бережи,
А щастю не радій.*

У крамниці всі стіни, аж по саме склепіння, були заставлені шафами, увішані полицками з ясеневого дерева. На полицях стояли слоїки з гданьської глини, всі однакові, полив'яні, гарно розмальовані, і на кожному був латинський напис. А в шафах — самі шухлядки і скриньки, одні завжди відчинені, а другі весь час замкнені на ключ, — на них теж написи по-латині. В слоїках і скриньках містилося те саме, що в індермаху в коробках і паках, але потроху, бо тут продавалося на малу вагу, а в індермаху — на велику. Проте були тут і такі речі, яких там не знайдеш, причому найдорожчі і найцінніші; їх могли взяти чи продати тільки сам пан Шпитко або Геліас. Крім них, ніхто не мав права торкатись їх.

Були тут речі і для здоров'я, і для розкошів, усякі ліки і ласощі: конфети, солодощі, марципани, соки, а також дорога горілка з різними дивовижними смаками і

запахами. Але серед ліків і секретних приправ у крамниці були ще бальзам і теріак, — найдорожчі товари, що їх берегли, як скарб. Пан Геліас розповідав, що бальзам тече з особливих дерев, які ростуть тільки в одному-єдиному місці, в Єгипті, там, де живуть чорношкірі люди, а росте таких дерев усього 400. Тече той бальзам з дерева, як сік з нашої берези, коли її надріжуть, і має дивно гарний запах. Він чудово виліковує рани.

Теріак також завжди був під замком і коштував дуже дорого. Ще в дитинстві чув я про нього, бо батько завжди мав дрібочку теріаку від львівських вірмен, товари яких возив. Але тільки тепер зрозумів я, чому люди цінять його, як золото і скарб, бо теріак уміють виробляти тільки у Венеції. Там лише наймудріші фармацевти знають секрет його виготовлення, а саме: щоб одержать теріак, потрібно шістьдесят чотири різних складових частини найрідкісніших і найдорожчих ліків, а найголовнішою з них є чудодійне м'ясо з певного вужа, якого надзвичайно важко знайти і спіймати.

Позаду крамниці була кімната з міцно загратованим вікном, що виходило на подвір'я. В тій кімнаті стояли два широкі письмових столи, стіл з книжками і велика залізна скриня з майстерно зробленим замком на два ключі. В ній лежали гроші і важливі папери. За одним письмовим столом завжди сидів пан Геліас, другий стіл був пана Шпитка; на тому столі лежала оправлена в білу осялячу шкіру книга, така важка, що її ледве можна було зсунути з місця. Проте ніхто не мав права торкатись цієї книги, немовби це була якась святиня.

Одного разу, коли мені звеліли витерти в тій кімнаті пил, я розгорнув книгу і прочитав лише заголовок, та й то добре дістав по вухах від пана Шпитка, який зловив мене на гарячому. Після того я обходив її десятою дорогою, як злого пса, що кусає мовчки. Однак пам'ятаю, що в заголовку було написано: «Головна книга кредиторів і дебіторів для справ моєї, Ярослава Шпитка, торговлі, котрим справам хай бог дасть добрий початок, щасливу середину і найдосконаліше закінчення на славу його святу, ради чесності тіла і душевного спасіння. А мінь».

Пан Геліас записував у ту книгу все, що було куплено і продано, що хто панові Шпиткові і що кому пан Шпитко був винен, яку комерцію і з якими купцями

укладено, і скільки якого товару повинно бути на складі. Отже, в книзі все до лота і гроша було обчислено.

На стіні, недалеко від письмового стола пана Геліаса, була прибита копилка із щілинкою для вкидання грошей, а на ній було написано: «Урбанкові до Падуї».

У копилку кидали гроші не лише пан Геліас і пан Шпитко, але, на їх умовляння, також купці, і міщани, і пани, що приходили до крамниці, вкидали туди часом то ортик, то злотий, то гріш, а коли траплявся якийсь великий пан, що платив свої рахунки в крамниці або задоволений був справою, то і червоний злотий падав у щілинку копилки між мідяків і срібла.

Не так легко доводилося мені опанувувати все, що від мене вимагалось, щоб не їсти даремно хліба пана Ярослава. Спочатку я лише замітав крамницю і контору, чистив аптекарський посуд, тиглі, колби, потім звеліли мені ходити до складу в індермах помагати вантажити товари та відправляти дешевші речі, і тільки, коли я більше підучився, що, богу дякувати, мені давалося легше, коли вже я розумівся на вазі, то став добре розрізняти, що таке вага гданьська, вроцлавська і нюрнберзька, що таке лашт, камінь, квінтал, безмін, ока турецька, шіф-фунт, гривна; всі ці ваги вживаються у львівській торгівлі, бо тут і німець, і італієць, і англієць, і турок торгує, а кожний по-своєму важить і по-своєму платить: той червінцями венгерськими, той цекінами венеціанськими, той аспрами, піастрами, той злотими, той леями і так далі, отже добре треба поміжувати, поки перерахуєш усе це на однакову монету. Потім я вже і в крамниці допомагав і знав, скільки який товар коштує, сам я вже тямив, що продати і як треба записати. В цьому мені не стільки пан Геліас, бо він ніколи не мав часу на це, скільки Урбанко допоміг. Той, бувало, сидить зі мною в комірчині до пізньої ночі та вчить мене правильно писати й рахувати.

Пан Геліас знав про мене все, бо я мусив йому про все розказати, тільки про Семена, Кара-Мордаха і залізну коробочку промовчав, тому що завжди пам'ятав присягу. Знав пан Геліас і жалібну історію мого батька, про якого я не міг забути ані на хвилину, ще сподіваючись, що він повернеться або що я його живого знайду десь у поганській неволі і викуплю. Школяр навіть ходив зі мною кілька разів до пана Криштофа Жеребкови-

ча довідатися, що сталося з тим караваном, з яким поїхав мій батько до турків. Але пана Криштофа не було у Львові: він як «королівський посланець» саме поїхав до Стамбула і не швидко мав повернутися, а його заступник тільки жалю мені додав, «бо,— сказав він,— як же твого батька відшукати, коли на той караван у Родопських горах, або, як тамошні болгари кажуть, на Деспотовій Планині, напали розбійники, забрали товар, а хто не втік, того на турецькі галери продали».

А я все-таки не втрачав надії, що поїду до турків і розшукаю батька. У Львові я багато наслухався про людей, які половину свого життя втратили в ясірі у поган, а все-таки повернулись додому — мені навіть показували їх; багато бачив я тут купців, що їздили торгувати за моря і гори і повернулись додому живі-здорові; чимало турків торгували своїми товарами на львівському ринку. Отже, те, що мені недавно здавалося ще справою неймовірною і майже чудом, я готовий був тепер здійснити, бо мав сміливе серце, тільки б трапилась яка-небудь нагода та коли б грошей заробити.

Тих, що бували в Туреччині, я розпитував про людей, про дороги і тамошні звичаї, благав пана Геліаса поговорити з баришниками і міськими перекладачами, бо він знав кожного, хто приїхав з турецького краю до Львова або вибирався туди. Як тільки випадала в мене вільна хвилина, я бігав між вірмен і питає, і наслухував, чи не прийшов який караван або чи не відходить, так що мене вже знали через це у Львові і не один тут висміяв, навіть вилаяв мене.

Пан Геліас не раз балакав про мене з паном Ярославом, і хоч обидва вони вважали мої наміри запалом молодого серця, все-таки, як мені здавалося, в душі хвалили, що рвуся в далекий світ не тільки з цікавості, а й щоб виконати обов'язок сина. Якось, одного дня, коли ми перебирали товари в індермаку, пан Домінік зовсім несподівано сказав.

— Ганусю, можеш мені позаздрити. Я підслухав, що пан хоче послати мене в Туреччину по товар, не знаю тільки, чи цього року, чи найближчої весни.

Я аж підскочив до нього і зачав благодати:

— Пане Домінік, якщо маєте брати якогось помічника, то візьміть мене з собою!

— Я радо взяв би тебе замість іншого помічника,—

каже пан Домінік,— бо без помічника пан Ярослав, певно, мене не відправить, але це не від мене залежить, та навіть і говорити тобі про це не годилося. Отож, і словечком не обмовся нікому, що я тобі сказав, бо пан розгнівається. Чув я також, що незабаром і пан Захнович вибирається до турків, правда, тільки до Добруджі по коні, але, напевне, поїде в тому ж каравані, якого повинен вести пан Арменак.

Я вже й роботи гаразд не міг докінчити; слова Домініка так перевернули все в моїй голові, що я раз у раз помилявся на товарі і, наче сліпий, мацав руками паки і міхи. Коли ми закінчили, Геліас покликав мене до контори, де і пан Ярослав був, взяв мене за руку, підвів до письмового столу і показав на стіну. Дивлюсь, біля копилки Урбанка прибіта вже друга така сама копилка, і на ній напис: «Ганусеві до турків».

У мене аж сльози з'явилися на очах від щирої вдячності. Я підбіг спершу до пана Шпитка, потім до пана Геліаса і обом поцілував руки, насилу втримавшись від того, щоб не просити дозволу їхати з Домініком. Певно, так і зробив би, якби не обіцяв панові Домініку мовчати про те, що він сказав мені допіру.

— Треба тобі,— говорить тим часом пан Шпитко,— справити пристойніший одяг, бо ходиш мало що не одертій. Пане Геліас, пошліть його з Урбанком до пана Невчасного, нехай йому пошіє таку саму ліврею, як і іншим нашим челядникам.

Тільки-но появився Урбанко, ми одразу ж пішли в Галицьке передмістя до Григора Невчасного, до того самою, що був з нами в лісі, коли ми мали оту пригоду з татарами. Пан Григор мав власний будиночок, який називався Клопотівським. Краще й не міг називатися той будиночок, бо пан Григор мав з ним багато клопоту: він одержав його в спадщину з великими боргами і постійно мусив гризтися з кредиторами, так що частіше сидів у ратуші, ніж у себе в майстерні. Все-таки ми застали його вдома, і Урбанко, який завжди був жартівником, каже йому:

— Пане Григор, швиденько збирайтеся та біжіть до пана Джорджія Боїма по найліпший фалендиш¹, такий, як носить пан воевода Боніфаций Мнішех, а потім ва-

¹ Фалендиш — сукно.

йдіть до пана Дучія, нехай біжить слідом за вами з атласами, оксамитами, золотими матеріями, по нідерландське мереживо пошліть до Вовчка, а по золоті пряжки з рубінами до пана Кудлича, і не жалійте нічого, бо оцей ось пан каштелянович, егомось Ганусь Бистрий, зволить замовити у вас одяг для себе, а одяг повинен бути такий, який личить носити сенаторському паничеві.

Пан Григор почав оміятись, але, глянувши на мене добрими очима, одразу ж упізнав мене і заходився приміряти. А школяр тим часом продовжує:

— Може, залишилось у вас дещо з хотинської війни? З того, що ви мечем здобули у турків? То переробіть на нього золотом шитий візирський каптан чи викройте йому щось із тієї султанської соболевої шуби...

— Або викройте добру куртку Урбанкові! — почувся раптом позаду нас милий, мов дзвіночок із срібла, хоч і гнівний голос,— або скажіть йому полатати в майстерні як слід шкуру, або ліктем плечі поміряйте йому чи зовсім перелицюйте цього школярика, може навиворіт буде кращий.

Обернувшись, бачу: на порозі другої кімнати стоїть дівчинка років тринадцяти, гарна, як ягода, з блискучими, наче іскри, очима і з рум'яними від гніву щічками.

— Панна Мар'янка? — вигукнув школяр, немов переляканий.— Я ж не сподівався!

— І я не сподівалася, щоб Урбанко з мого татуса такі жарти собі робив! Урбанко не сподівався, що я чую, а це погана витівка! Чого Урбанко не сміє говорити татові при мені, того нехай не наважується говорити без мене! Я забороняю, чуєш, Урбанко, забороняю!

Урбанко прикусив язика, і я вперше помітив це у нього, бо він завжди мав на все готову відповідь, і ніхто з нас ніколи у цьому не міг з ним рівнятися. Він покрутився трохи на місці, немовби хотів щось сказати, але визнав себе переможеним і мовчки вийшов з кімнати.

Пан Григор деякий час дивився на свою дівчинку, як на святий образ, милуючись її виглядом, аж обличчя йому дивно проясніло, і став він немов іншою людиною. Мар'янка підбігла до нього, обняла за шию руками і, мило заглядаючи в очі, сказала:

— Навіщо ти, таточку, розповідаєш чужим людям про хотинську війну? Кожний знає, що ти був там в обозі і чесно робив те, до чого найнявся, а плати й досі не

одержав. Чи в тебе немає мене, Мар'янки, котра б слухала твою розповідь? Чи Мар'янка не допитлива, не терпляча? Чи, може, не вірить, коли розповідаєш їй?

Пан Григор нахилився до Мар'янки. Повіки його моргали, вуса тряслись, а потім з очей просто на волосся Мар'янки викотилося кілька сльозин, великих, мов горох.

— Урбанко — добрий хлопець, і я дуже люблю його, — каже він Мар'янці, а що балакає, то тільки так, із свавілля, як і всі школярі.

Я стояв, не знаючи, чи мені залишатися, чи, може, йти, коли Мар'янка повертається до мене і питає:

— А ти за чим прийшов сюди?

— Прислав мене сюди пан Ярослав Шпитко, в якого я служу, щоб пан Григор пошив мені такий одяг, як іншим челядникам...

— Ти з-під Самбора? — питає Мар'янка.

— З-під Самбора, — відповідаю, — а як панна Мар'янка взнала?

— Бо маєш таку свитку з червоними обшивками, як під Самбором по селах носять.

Я трохи засоромився: на мені була дуже стара й подерта свитка. Я мав і інший одяг, літній, з блакитного вроцлавського сукна, а свитку цю одягав тільки до роботи з пивом і товарами.

— Якщо ти з-під Самбора, — каже далі Мар'янка, — то, певно, чув про купця пана Зибулта.

Того купця моя мати знала добре і, як про це я свого часу згадував, просила його писати листи до львівських вірмен, чи не чули чого про мого батька. Так я й сказав Мар'янці, а вона на те:

— То мій дядько, рідний брат моєї матері-небіжчиці.

— Щоб ти знала, Мар'яночко, — втрутився тепер у розмову пан Невчасний і відразу став ніби знову іншим, — це той самий хлопець, про якого я тобі розповідав, що пана Геліаса оборонив від татар. А як він з лука стріляє!.. Як ударили ми на тих татар, а було їх кілька десятків вершників... як почали їх гнати...

— Та як залізли зі страху в кущі... хррр, — раптом відзивається хтось у дверях, глузуючи з пана Григора і наслідуючи його голос і гаркіт.

Це — той самий мулярчук-італієць, який теж був з нами в лісі: ім'я його — Банті, як мені пізніше сказали

у Львові. Ввійшов він до кімнати якось непомітно, так, що ми навіть не чули його; на руці в нього висіло пальто, з яким його, очевидно, майстер послав до пана Невчасного. Став він собі напроти пана Григора і з великою зухвалістю, грубо і непристойно, аж гидко було дивитися, викривлявся жравцеві. Мар'янка зблідла, а потім зразу почервоніла, мовби вся кров худенького тіла дівчинки перелилася в обличчя; підскочила вона до мулярчука і, відпихаючи його, закричала:

— Ганьба тобі, нікчемний ледащо! Зараз же геть з кімнати!

Мулярчук, замість уступити дівчинці, відштовхнув Мар'янку з злістю, аж вона заточилась і ледве не впала. Охопив мене тоді такий шалений гнів, що я вже не міг стриматися, підскочив до юнака, схопив його за горло, аж він захарчав, і щосили штовхнув до дверей; двері з тріском відчинились, і мулярчук полетів сторч головою на вулицю. Пан Григор, дарма що мав боягузливу душу, як побачив, що Банті штовхнув його Мар'янку, несподівано підскочив, наче лев, охоплений таким страшним гнівом, в якому я ніколи потім не бачив його; у такому запалі він, певно, пішов би й на гармати, які вогнем бухають, а за свою дівчинку обов'язково помстився б. Коли б ми з Мар'янкою не втримали його, чіпляючись за його руки і навіть за ноги, він, мабуть, убив би мулярчука.

Отак нажив я собі ще одного ворога в лиці Банті, але водночас здобув прихильність добрих людей, бо саме до таких належав душею й тілом пан Невчасний, а між мною і Мар'янкою вже з того часу виникла велика і щира дружба. Я написав лист до матері, а Мар'янка вислала його до свого дядька, пана Зибулта в Самбір. Я був певен, що цей лист дійде. В листі я писав матері, що бог ласкаво допоміг мені знайти добрих і чесних людей, що я вже вчуся заробляти собі на хліб і що серце підказує мені, що батько ще живий і до нас повернеться, що тут, у Львові, інший світ і нема таких грабіжників, як підстароста і гайдук, а всі, з ким я буваю, чемні й ласкаві до мене. І це було так насправді, бо і пан Шпитко, і пан Геліас, і пан Домінік, і Урбанко, і всі слуги виявляли до мене прихильність, навіть Вороба, завжди похмурий і мовчазний, наче був не радий усякому божому створінню, часом на мене весе-

ліше погляне і замість мене охоче підніме тягар, не даючи мені перевтомлюватись. Але така погода тривала недовго. Насувалася вже важка хмара над моєю головою, хоч я ще не бачив і не передчував її.

VIII

ФОКІ ФОКІ ФОКІ

Під час служби у пана Ярослава Шпитка найдовше був я з Домініком, молодшим продавцем його, бо пан Геліас або сидів над тією великою книгою, або писав листи, або з самим паном переглядав і komponував різні квитанції, а Урбанко цілими днями вчився в школі і тільки ввечері приходив на обід, та й то не щодня, так що погратися з ним я міг лише в неділі і свята. З паном же Домініком ми бували разом майже від ранку до вечора то в індермаху на складі серед товарів, то в підвалах коло вина малмазія, яке безперестанно треба було постачати цілими куфами або гарницями купцям до міських ресторанів. Гамал Вороба також працював разом з нами, але по-старому мовчав і тільки часом буркне щось, як ведмідь, коли в нього з рук падала куфа чи якийсь важкий пакет з товаром або щось взагалі не ладилось.

Саме надходив час ярмарків. Роботи було дуже багато, бо на великі ярмарки пан Ярослав завжди висилав кого-небудь з товарами: на більш знаменні їздив Домінік, а на Ярославський ярмарок, який був найголовніший, — сам пан Геліас; на менші відправляли когось із молодших челядників. Одного дня, коли ми добирали товари за реестрами, виписаними Геліасом, Домінік, не зрозумівши добре одного реєстру, звелів мені піти з цим реестром до контори і там запитати або Геліаса, або самого пана Шпитка.

В конторі пана Геліаса не було, тільки сам пан Ярослав і якийсь другий пан, який здався мені дуже знатним, бо вдягнений був багато, мав при боці позолочену шпагу і чудові персні на пальцях. Пан Ярослав розмовляв з ним по-італійськи, мабуть, у дуже важливій справі, бо ледве я появився на порозі і ще не встиг розкрити

рота, як він уже махнув мені рукою, щоб я вийшов. Повернувшись до індермаху, я сказав про це панові Домініку.

— Знаю, — промовив Домінік, — то дуже багатий венеціанський купець, який учора ввечері приїхав до Львова. З паном Ярославом він розмовляє у важливій справі, тож не дивно, що тебе виставили за двері.

— Певно, про якийсь обмін товарами, — кажу, тому що пан Ярослав торгував із заморськими купцями і платив товаром за товар, наприклад, за коріння заморське давав віск, соболі або янтар, який з'являвся часом на складі.

— Ні, не про обмін, — заперечив Домінік. — Цей венеціанець — брат лікаря Курція, що пропав без сліду тут, у Львові, минулого року.

— Як це пропав? — зацікавився я. — То ж був знатний чоловік, а про таких завжди щось знають і чують. Як, наприклад, міг би пропасти безслідно пан Ярослав або пан Геліас? Адже у Львові татар нема?

— Татар нема, але бувають люди, гірші від них.

— Його ж не вбили?

— А звідки знати про це? Що він приїхав до Львова, це відомо, але щоб виїхав, ніхто не бачив. Зник, як камінь у воду!

— А чому ж його не шукали, якщо це був знатний чоловік?

— Шукали, та, гадаю, не там, де міг би знайтися.

Вороба, який сидів у кутку і слухав, раптом вгати в своїм кулачищем у великий пакунок так, що мало не розбив його на дрізки, і гукнув:

— Під землею!

— Хіба його вбито і закопано? Тоді чому ж його не шукали під землею? Пане Домінік, будьте ласкаві, розкажіть мені, як воно було.

— Фок! — обізвався знову з кутка Вороба, але вже тихіше, мовби бурмотів сам до себе.

— Це заплутана справа і, може, залишиться таємницею вже назавжди, хоч люди багато думали про неї і знову стануть балакати, коли тепер навмисне приїхав сюди венеціанський купець докопатися, що ж могло скоїтися з його братом лікарем. Перст божий, певно, відкриє злочин, якщо це справді був злочин, а все говорить мені про те, що злочин таки був.

— Фок! — обіззався знову з кутка Вороба, проте вже голосніше.

Я знав, що Вороба, коли ходив біля малмазії, особливо коли ми вино переливали з великих кув у менші, часто-густо надпивав по дорозі так вправно, що ніхто того не бачив, і завжди після цього мурмотів сам до себе, навіть покрикував. Отож я гадав, що й тепер було те саме, і не звертав на нього уваги.

— Той Курцій, — розповідав Домінік, — родом з Венеції; він був відомим на весь Краків лікарем, і часто великі пани викликали його до себе, навіть ті, що жили миль за сто і далі від Кракова. Він не тільки лікував, але займався ще й торгівлею, зокрема возив срібло, золоті ланцюжки і клейноди воеводам і каштелянам, позичав купцям і шляхетним панам гроші, бо і мав їх багато, і багато заробляв своїм лікуванням. Рік тому князь Острозький звелів йому їхати до себе, аж у Волинську землю, і лікар Курцій вибрався з Кракова. Як завжди, віз він із собою велику скриню, повну найдорожчих товарів. Як повідомив потім пан Монтелупі з Кракова, приятель і, мабуть, його свояк, було в тій скрині багато срібла й золота, досить перснів і ювелірних виробів, усипаних брильєнтами, рубінами й перлами, кілька золотистих килимів і чимало інших цінних речей, а також фунтів двадцять тракію. Але ще більшу вартість з того, що віз із собою лікар Курцій, мали записи і квитанції на великі суми, які шляхта і купці були винні йому і його братові; брат спеціально приїхав з Венеції до Львова, щоб забрати не так золото і коштовності, як оці папери, в яких криється величезний маєток і без яких не можна вимагати боргів.

— І все це пропало? — питаю Домініка.

— Фок! — крикнув з-поза корзин і міхів Вороба.

— Пропало разом з лікарем, — відповідає пан Домінік і дивиться на Воробу так, наче добре розуміє його.

— А чому ж не шукали тих, хто його віз, з ким він їхав і в кого у Львові зупинився? — питаю знову.

— З Ярослава їхав з ним Йост Фок. У того Фока він і зупинився у Фатрівському будинку, що є наріжним у ринку з південного боку.

— І там пропав? — вигукнув я. Лише тепер прояснюється мені в голові, чому Вороба весь час кричав з кутка: «Фок! Фок!» — Якщо лікар Курцій приїхав з па-

ном Фоком і у нього зупинився, то пан Фок повинен знати, де подівся лікар.

— Може, й знає, але не скаже.

— А його допитували в ратуші?

— Допитували довго, бо і з Кракова, і від князя Острозького, і від пана старости з Санча надходили листи до панів з міської ради і до пана війта, щоб серйозно вникати в цю справу, навіть сам венеціанський сенат через пана Массарія на цьому наполягав. Викликали пана Фока в цій справі до уряду, навіть посадили на кілька днів у тюрму під Ангелом, але він присягнув у ратуші перед роз'яттям і перед панам присяжними, що лікар Курцій вислав свої речі поперед себе, зовсім не знімаючи їх з воза, а сам лише переночував у нього і на другий день одразу ж, як тільки відчинили міські брами, виїхав на другому возі. Міські воротарі спершу казали, що така людина не проїздила через жодну браму, але потім стали говорити, що, можливо, це їм лише здається, що вони добре не пам'ятають, а в місті казали, що за це їм добре заплачено.

— А ви, пане Домінік, — питаю, — що про це думаєте?

— Я те саме думаю, що й наш Вороба, але говорити не буду, бо це не дуже безпечно.

— Фок! — крикнув знову Вороба з-поза міхів і кув, мов з-під землі.

— Пане Домінік, а що за чоловік той Фок?

— Йост Фок — німець, але не з тих чесних німців, з яких походять пан Мельхіор Шольц або пан Ян Алембек, — одні кажуть, що його батько був катом у Глогові, в Сілезії, другі, що він син єврея, який вихрестився під шибеницею, щоб урятувати собі життя, треті запевняють, що він зовсім не Фок, тільки прибрав собі це прізвище, бо родина справжніх Фоків знатна й порядна. Але тепер він уже має міське право і великий земельний маєток; сам пан радник Гайдер виявляє до нього ласку, взяв до себе посередником у різних торгових операціях, бо все-таки Фок — людина, як кажуть, дуже спритна. Гляди, ще виберуть коли його до Ради Сорока Мужів, а може, незабаром і присяжним стане. Та хай його чорт візьме, Фок він чи не Фок, а ти йди мені знову з реєстром до пана Геліаса і спитай, як його слід розуміти.

Цього самого дня під вечір, перед тим як зачинити крамницю, було сказано допомагати обмітати в приміщенні пил із банок і шаф, що робилось у нас дуже дбайливо раз на тиждень, у суботу, і в той день завжди магазин зачинявся раніше. За цією роботою стежив постійно пан Геліас.

Стоячи на драбинці, поглядав я через відчинене вікно на ринок. Раптом бачу, іде попід нашою крамницею високий рудий чоловік у кабаті¹ з лосевої шкіри, з коротким мечиком при боці і кидає то вправо, то вліво дуже пронизливий, огидний погляд. Подивився я на нього ще раз... О лихо! Та це ж той самий німець, який був з підстаростою на лісовій поляні, коли Кайдаш застукав мене, як я копав, і який так гостро й уважно глянув тоді на мене, наче хотів добре затамити.

Я швидко відвернувся од вікна, щоб він не помітив мене. Серце моє забилося в тривозі. А було чого налякатися; бо той німець був свідком того, як упав від моєї руки гайдук Кайдаш, залитий кров'ю. Я мало не звалився з драбинки, — так злякався, побачивши німця. Я вдав, що дуже зайнятий роботою, і заховав лице за велику банку, піднявши її однією рукою, а другою ніби витираючи з неї порох; руки в мене трусилися, і це було справді чудо, що я нічого не розбив. Однак добре, що заховався за банку, бо німець підійшов під саме вікно і привітався до Геліаса. Геліас відповів на привітання, але не став з ним розмовляти, отже німець пішов собі далі. Я почекав трохи, поки він відійде, і, злязючи з драбини, запитав:

— Пане Геліас, хто той чоловік, що привітався з вами?

— А тобі навіщо знати? — відповів Геліас, бо дуже не любив, щоб під час роботи розмовляли, особливо коли його запитували з простої цікавості.

— Я бачив цього німця у селі Підбужі, коли у нас почали випалювати попіл.

— То Йост Фок, — буркнув Геліас, — посередник пана радника Гайдера.

Тепер знову закалатало моє серце; воно ніби виступувало під грудьми одне лише слово: Фок, Фок, Фок... Не знаю вже, як я докінчив свою роботу, бо рухався

¹ Кабат — каптан.

я навпомацки, мов сліпий, хоч і з розкритими очима. Мені здавалось, ніби то лише моя тінь була в крамниці, а я сам десь далеко, на іншому світі. Така вже була моя вдача: першої миті, коли щось зі мною траплялось, усі думки тікали від мене, я розгублювався, наче аж непритомнів, але швидко приходив до пам'яті і вже міг думати про себе.

Так було й зараз. Побіг я до своєї комірчини, хоч спати було ще рано. Мені хотілось побути на самоті, щоб не виявити свого неспокою і тривоги на серці. Думав я тоді, яка це погана і не-

безпечна справа мати щось секретне в душі і на совісті, з чим мусиш критися перед людьми, остерігатися власних слів і мовчки брехати! Чесна людина не має секретів і таємниць, а я ношу в собі таємницю і ніколи не зможу бути до кінця щирий з добрими людьми, бо на дні душі завжди лишиться Семен, і його проклятий секрет, і та залізна коробочка, що причепилася до моїх ніг, мов нестерпно важка олов'яна куля!

І гірко було мені усвідомлювати тепер, що кожний негідний мене вчинок ходить за мною, наче тінь. Часом здається, що я вже покинув цю тінь десь далеко за собою, а часом — що вона сидить у мене на плечах і що погане ніколи не має кінця, а весь час повертається до мене, стаючи впоперек дороги.

«Фок, Фок! — повторював я в думці, як Вороба за міхами в індермаку... — Коли той Фок упізнає, що це я викопав на лісовій поляні щось таємниче і вбив Кайдаша, тоді вже чорт матиме мене живцем, я буду в руках поганого чоловіка, жорстокого злочинця, який замордував лікаря Курція. Що тоді буде зі мною?»

Я провів неспокійну ніч і лише під ранок забувся у тривожному сні.

ІХ

У ПАСТЦІ

Пробудиться вранці пташка на зеленій гілочці, світ їй милий, сонце тепле, небо погоже. Стріпне росу з пір'я, заспіває весело і випурхне з куца на волю, на роздолля, на зелені поля, на пшеничне колосся. Та раптом вилетить стріла з лука мисливця або камінь з пращі пастушка, — і ось уже лежить на землі бідолаха із зламаним крильцем... Так і мені було. Молодість тому така щаслива, що уявляє собі велику річ малою, а малу — великою. Журба для неї наче за горами, а радість завжди близько, будь-що — і вже радіє... Бо коли ти молодий, назад не оглядаєшся і вперед не дивишся, того, що сталося, мов ніколи й не бувало, а що станеться, про те не дбаєш, завжди радий собі і тому, що сьогодні тобі припало...

Коли я прокинувся наступного дня, в неділю, в голіві вже не було нічого з того, що не давало мені вчора заснути. Пам'ятав я тільки одне: пан Невчасний уже пошив мені новий міський одяг, і сьогодні я вперше одягну його. Це так радувало мене, що життя здалося мені милим, а світ — гарним, як ніколи. Вдягнувшись, я видався сам собі таким нарядним, зовсім не схожим на вчорашнього хлопця, що подумав: нема вже бідного Гануська, є тепер тільки пан Гануш.

Одразу ж я вирішив піти в місто. Але тут зі мною сталося, як з тією пташкою. Тільки-но я вийшов за браму, дивлюсь і очам не вірю: за кілька кроків від мене йде гайдук Кайдаш, а біля нього — турок Кара-Мордах і золотар Лоренц, той самий, з яким я познайомився в лісі, під час пригоди з татарами.

Я метнувся назад і заховався в брамі, щоб гайдук Кайдаш не впізнав мене, і вже не тямлю, чого більше відчув я в ту хвилину: страху чи радості? Досі я був певен, що вбив Кайдаша, і він раз у раз поставав у мене перед очима, як мрець, що лежить на поляні в крові, а тут, бачу, йде він живий і здоровий, ще одутлуватіший на обличчі і з ще більшим животом, ніж був до цього.

Великий тягар звалився з моєї душі і совісті. Отже, я не вбивця, яким досі вважав себе. Я справді був би радий поцілувати гайдука з самої лише вдячності за те, що він живий, хоч це, певно, і вийшло б на мою біду. Про чорного купця я ще в Підбужі знав, що Семен не вбив його на смерть, лише тяжко поранив, але говорили тоді, що йому вже ніякий цирульник не допоможе і що він неодмінно помре. Звичайно, і за Семена я був дуже радий, що він, як і я, не є вбивцею, бо хоч козак про це, мабуть, не думав, однак я все-таки мусив дбати, якщо вже вступив з ним у таємну спілку і дружбу.

Але після першої радості одразу з'явилися невеселі думки. Чому Кайдаш приїхав до Львова і для чого з ним Кара-Мордах? Ні про що інше вони не думають, як тільки про Семена, а значить, і про мене, і навіть про мене більше, ніж про Семена, бо про Семена ніхто не знає, де він, а про мене легко було довідатись: я через Мар'янку писав до матері, а мати, певно, з радості іншим розповіла, що я у Львові, на добрій службі у чесних людей.

Отак роздумуючи, стою я, заховавшись у брамі, і стежу, куди вони йдуть, а в голові вже виникають питання: яку справу має з ними золотар Лоренц і куди веде їх? Перейшли вони ринок з південного боку до західного, Лоренц провів їх до одного кам'яного будинку, показав браму і повернувся назад, а вони ввійшли в сіни. Я знав, що то був будинок пана радника Уберовича, який саме тоді був обраний міським війтом і разом з панами присяжними здійснював судову владу; не раз пан Геліас або сам пан Шпитко посилали мене до нього. Лоренц, повернувшись, ішов у напрямі костюлу отців-домініканців. Бачачи, що ті двоє залишилися в будинку пана війта, я наздогнав Лоренца, чемно привітався і питаю:

— Пане Лоренц, куди це ви вели через ринок турка і отого череваня?

— Пан Семирадський послав мене з ними, щоб я показав, де живе Уберович, бо вони мають до нього як до війта важливу справу.

— А що вони за люди і звідки? — питаю, вдаючи, що не знаю їх.

— Той, що у довгій чорній бекеші, турецький купець, він каже, що навіть султанський, а той другий — гайдук — із самбірського замку. Приїхали за річчю немає; коли б ми мали те, що вони шукають — гей! тей! — то питали б, скільки Львів коштує.

— Невже шукають цілий віз золота і срібла, а може, й кілька возів?

— Коли б це були вози золота або срібла, легше було б їм знайти їх, але те, що взято у того купця, в жмені поміститься, а все-таки воно вартє половини ринку!

— І що ж то за чудесна річ така! — вигукую я і кажу далі, щоб потягнути золотаря за язик: — Жартуете, пане Лоренц, з мене, простого селяка.

— Це не жарти, а правда, бо йдеться про брильянт, або справжнісінський діамант, незвичайного розміру і найчистішої води. За такий брильянт сотні тисяч дукатів платять. Коли б ти мав брильянт хоч такий, як горюшинка, то купив би за нього пару волів, а що вже говорити, коли він з голубине яйце! Отакий великий брильянт узято в того купця.

— У Львові? — питаю Лоренца.

— Не у Львові, а десь недалеко від Самбора: напад там на нього якийсь козак, що служив у пана Конечпольського, порубав його люто і лишив у полі майже неживого, а сам утік з брильянтом.

У мене завмерло серце від цієї розповіді Лоренца, і стало так душно, що в першу мить не міг вимовити жодного слова. Я насилу стримувався, щоб нічим не виказати себе, і, трохи опам'ятавшись, питаю золотаря:

— А панові Семирадському що до того купця і брильянта?

— Як що? Пан Семирадський — золотар-ювелір, відомий ще тільки на всю Польщу, а й поза Польщею, бо його добре знають і в Туреччині, і в Москві, і в Німеччині. Багато років він сам торгує коштовними камінцями і, певно, не один такий брильянт продав нашому королеві й іншим монархам та князям. Царська казна в Москві ще й досі винна йому десятки тисяч за діаманти, сапфіри, рубіни, смарагди... але що тут балакати, коли в цьому ти нічого не пам'яши.

— Тим цікавіше, пане Лоренц, і я буду дуже вдячний вам за це, — кажу покірно, щоб захопити золотаря до розповіді.

— Ну, то слухай. Мій пан майстер уже давно одержав листи про цей украдений брильянт. Справа в тому, що князь землі Семигородської Бетлен Габора, який уже сторгував собі цей камінь у того турецького купця, мав переслати його сюди, щоб мій пан подивився на нього, визначив його вартість і пізніше доставив до Амстердама, в Нідерланди, де брильянт мали відшліфувати, бо він ще був таким, як із землі вийшов. Пан Семирадський розповідав нам, що він уже давно чув про той камінь, наче про якесь чудо з казки. Камінь належав одному дуже знатному туркові, султанському паші. У паші цей камінь відібрали козаки в Синопі над Чорним морем, потім паша відбив його у козаків, але через деякий час і сам він, і його брильянт знову потрапили в козацькі руки, а у козаків купив його турецький купець. Цей брильянт має свою назву, бо дуже великі брильянти, тому що їх мало на світі, мають власні назви, як люди — імена. Так, один величезний брильянт називається Когінор, другий — Надир-шах, третій — Могул, четвертий — Флорент. А той, що його забрав у куп-

ця якийсь козак, називається, як казав нам пан Семирадський, Око пророка.

Більше знати мені не треба було! Око пророка! Отже, у маленькій залізній коробочці міститься скарб, за який можна купити цілий Львів, принаймні половину ринку! А я, нужденний челядник у торгівлі пана Шпитка, хлопський син без даху і хліба, — повірений і сторож того скарбу, за який кров лилася і за який князі в листах лишуть! І той камінчик, такий чудесний, такий дорогий, що за нього цілого воза золота мало, лежить собі у комірчині, в моїй убогій скриньці, в якій нічого нема, лише кілька сорочок, стара підбузька свитина, пара подертих чобітків і молитовник!

Перша моя думка була — бігти зараз же додому і подивитися, чи залізна коробочка ще лежить у скриньці, яка навіть не замикалася, бо останнім часом я зовсім забув про неї і давно вже не бачив її. Іду отож додому, але не через ринок, бо я боявся наткнутися на Кайдаша, а вулицею, що була позаду нього, недалеко від міського муру. Будинок пана Шпитка мав два входи. Брама, до якої я підійшов, виявилась зачиненою: в неділю її завжди замикали на цілий день, а я, поспішаючи, забув про це. Я хотів уже вертатися до ринку, коли чую, хтось ззаду сильно вхопив мене за плече. Швидко обернувшись, я скам'янів з раптового переляку, так, наче упиря побачив.

Переді мною стояв Йост Фок, утупивши в мене зелені очі, що світилися, наче в ката. Він посміхався і від цього здався мені ще страшнішим. Не сказавши й слова, але ще сильніше стиснувши мое плече, він повів мене за собою. Хвилину я йшов безвільно, мов бездушна тварина, але через кілька кроків рвонувся щосили, щоб утекти, та Фок ще міцніше стис мое плече і потяг далі.

— Пане Фок, — кажу, — пустіть мене, нащо тягнете?

— То ти мене знаєш?

— А ви мене знаєте? Що я вам винен? Що ви хочете від мене?

— Ти Ганусь Бистрий з Підбужа, — каже Фок спокійним і все ж таким суворим голосом, що мене аж холоду пробрав. — Ти Ганусь Бистрий і якщо не підеш зі мною тихо й покійно, як приятель з приятелем, то пам'ятай: я лиш поворухну пальцем, і земля наче роз-

криється перед тобою, зразу ж тут будуть і Кайдаш і війт, а за ними — міські стражники.

Він приклав палець до уст, наказуючи мені мовчати, і знову подивився так грізно, що у мене по спині дрижачки пробігли. Нічого було тут роздумувати довго. Коли б я боронився і кричав, могло б бути гірше для мене. Отож я й вирішив, що краще, здавшись на волю божу, йти з цим страшним чоловіком, ніж відразу потрапити до ратуші, в тюрму, в, мабуть, ще страшніші руки Кайдаша, пана війта, міських стражників і, хто зна, може й ката.

Так ми вийшли на Руську вулицю і дійшли до Фатривського будинку, де жив Фок. Піднялися на перший поверх. Фок сильно постукав у двері. Через кілька хвилин нам відчинила стара бридка баба, закутана в жовту хустку, з-під якої висувалися пасма сивого розкуйовдженого волосся. З великими круглими окулярами на горбатуму носі вона була схожа на сову. Я ніколи не бачив чарівниці, але коли прибув до Львова, Домінік розказав мені, що рік тому спалено стару кушнірку Шужикову, яку уряд звинуватив у тому, ніби вона знається з нечистою силою. Тепер я подумав, що Шужикова, певно, виглядала так, як ця страшна баба. На мое щастя, Фок дав знак тій бабі, а була то його мати, щоб вона йшла собі, бо я боявся цієї відьми, може, більше, ніж його самого.

Коли ми вже були самі в кімнаті, Фок відпустив, на решті, мое плече, замкнув двері на ключ і, сідаючи на ослоні, мовчки дивився на мене, як кіт на спійману мишу. Я тим часом уже дещо отямився та й почав думати, що робити, як викрутитися з цієї халепи. Був я вже хлопець величенький, на свої шістнадцять років досить сильний, міг би вже не одному чоловікові вчинити опір; отож поглянув я на Фока уважно, мовби хотів очима зміряти його і зважити, чи подолаю цього злого чоловіка, чи ні і чи видеруся своєю силою з його рук. Але Фок, мабуть, одразу вгадав, про що я думаю, бо пронизливо подивившись на мене, вийняв з піхов мечик, помацав пальцем вістря і знову заховав, а потім так глянув на мене, наче хотів сказати самими очима: нічого в тебе, брате, не вийде.

— Тепер можемо й побалакати між собою, — заговорив, нарешті, Фок, а розмовляв він по-польськи до-

силь добре, бо вже минуло кілька років, як він приман-
дрував до Львова.

— У мене до вас, пане Фок, немає ніякої справи, —
кажу, — нам ні про що балакати.

— Зате в мене є до тебе справа, — відрізав Фок. —
Маю передати тобі привіт від пана Кайдаша, він жи-
вий-здоровий, ти не зовсім добре влучив у нього засту-
пом, треба було краще цілитись.

— Я сам бачив сьогодні Кайдаша і радий, що він
живий-здоровий, бо не хотів його вбивати.

— Тоді ти і турка Мордаха повинен був бачити, а
може, вже знаєш, чого він сюди приїхав?

— Не знаю і не турбуюсь про це, — відповідаю смі-
ливіше, відчувуючи, що покійність з цією людиною ні
до чого.

— Тому й не турбуєшся, що нічого не знаєш, коли ж
довідаєшся, — буде інакше. Мордах приїхав до Львова,
щоб зловити того, про кого ти дуже дбаєш, тобто тебе,
і віддати в тюрму.

— А за що?

— За те, що ти розбійник і злодій.

— Це неправда!

— Я теж думаю, що неправда, але вони так гово-
рять. Проте я не хотів би бути в твоїй шкурі, і мені дуже
жаль тебе.

— Коли вам, пане Фок, жаль мене, — кажу на це, —
чому ж тоді насильно держите під замком і з мечем
стоїте наді мною, як над злочинцем?

— Бо хочу врятувати тебе, Ганусю!

— Рятуватиме мене пан бог, а ви пустіть!

— Дякуй уже тепер панові богу, що тут сидиш. Якби
ти знав, що тебе чекає, то благав би мене навколішках,
щоб я не пускав тебе звідси, і сам не пішов би.

Подивився я на нього з недовір'ям, сердито. Ця по-
гань кривдить мене, ще й глумиться наді мною. Але ні-
мець одразу зрозумів мої думки і каже:

— Саме тепер, коли ти у мене, стражники ратуші,
яких послав пан в'їт, шукають тебе у пана Шпитка.
Якби я не зустрів тебе і не заховав у себе, тебе узяли б
до ратуші, і ти, небоже, вже сидів би тепер у До-
ротці.

— А за що ж мене мали б брати в Доротку? — пи-
таю, вдаючи з себе сміливого, хоч у душі я був не дуже

хоробий, бо Доротка — це тюремна камера, куди са-
довили найгірших злочинців у Львові.

— Годі брехати, не обдуриш мене; я знаю багато,
а ти — ще більше.

— Що ж ви знаєте за мене?

— Хто дружив з козаком Семеном Галушкою? Хто
з ним напав у дорозі на турецького купця Мордаха?
Хто пограбував його? Хто закопав і викопав?

— То справа козака, а не моя; я ні на кого не на-
падав і нікого не грабував. Шукайте собі Семена, якщо
він вам потрібний.

— А що ти в лісі викопав? — запитав раптом Фок
і, поклавши долоні мені на плечі, так проникливо вту-
пився в мене очима, ніби хотів просвердлити мою душу
до дна.

Я витримав його погляд, навіть не моргнувши, і
кажу:

— Нічого не викопав.

— А я бачив, — дуже нетерпляче гаркнув Фок, —
на власні очі бачив, бо я ж тебе застукав на гарячому
в лісі. Що за річ була в шкіряному мішечку?

Я наче остовпів, почувши це, бо досі був певний, що
ні він, ні підстароста, ані Кайдаш не бачили, як я хо-
вав той мішечок за пазуху.

— Що там було? — кричав грізно Фок, певний, що
я признаюсь.

— Не знаю, нічого не знаю.

— Куди ти подів ту річ?

— Нічого не знаю, — знову кажу, поклавши собі на
думку говорити тільки це, хоч би мене сто разів пи-
тали.

— Нічого не знаєш? І про те не знаєш, як допитують
у ратуші? Не розповідали тобі? Там кожний злочинець
спочатку говорить так само, як і ти: нічого не знаю. Тоді
його по-доброму просять: говори, тобі ж краще буде!
А коли не скаже, як оце й ти не хочеш мені сказати,
тоді віддають його катові, а кат бере його на шрубку.
Знаєш, що таке шрубка? Як покрутить кат раз, другий...
третій... то витягне тебе, мов струну на скрипці, пови-
кручує тобі суглоби і частини тіла, повивертає лопатки,
всі кості почнуть тріщати, ребра будуть розходитись.
І хоч би який ти був твердий, однак співатимеш, не-
боже.

Побігли по мені від ніг до голови мурашки, волосся стало дубки на голові, бо я чув про це багато ще на селі, і Домінік оповідав мені, як злочинців у Львові катують, як їм кат припалює боки свічкою, рве тіло розпеченими кліщами та й інших жорстоких болів завдає, аж поки не признаються вони у злочинстві і не викажуть своїх спільників. І часто трапляється так, що найневинніша людина, яку запідозрили в злочині, не витримуючи тортурів, обвинувачує саму себе й інших, наговорює на себе те, чого не робила, щоб вирватися від ката, а потім уже без жалю йде на шибеницю або під меч, адже з понівеченим тілом усе одно не змогла б довжити.

Фок не зводив з мене очей, стараючись угадати, що зі мною діється.

— Схаменися тепер, хлопче, — мовив він після довгого мовчання. — Якщо не мені, то катові, а все-таки розкажеш. Отже вибирай, що хочеш. Катові виспіваш усе, а потім настане тяжка покута: меч або шибениця, бо йдеться про розбій, тяжке поранення і крадіжку. А кому з того користь? Ні козакові, ані тобі, лише туркові Мордаху.

— Вам теж ніякої користі, — кажу вже сміливіше, ніж до цього.

— Звичайно, ніякої, — погоджується Фок, — але тим гірше для тебе і твого батька, який, казали мені, живе в татарській неволі.

Прояснилось мені в голові, коли він сказав це. «От куди ти гнеш, пане Фок, — подумав я собі. — Ти думаєш про власну користь; тримаєш мене тут не для якоїсь справедливості і не для того купця, а для себе, щоб я виказав тобі те, що козак Семен довірив мені».

— Пане Фок, — питаю, — як же це ви придумали? Ви собі хотіли б?

— І собі, й тобі, — відповідає, — бо ти сам не продаси тієї речі і не з'їси, навіть від шибениці нею не відкупишся. Тільки-но покажеш її кому-небудь, одразу тобі голову знімуть. А якщо на мене звіришся, будеш багатий, викупиш тата з неволі і з мужика зробишся паном. У моїх руках це — золото, а в твоїх — смерть. Маєш віз і перевіз; вибирай, тільки зараз же, в цю хвилину, інакше буде пізно.

Захотів нечесний німець спокусити мене, але я по-

думав собі: «Не вволиш його волю, то згубиш тіло, а вволиш, то згубиш і тіло, і душу. Тепер у мене чисте сумління і нічого в серці нема такого, щоб соромитись, а якщо послухаю цю людину, зразу стану злочинцем і зрадником. Нехай же станеться зі мною що завгодно, але вірності я додержу і присяги своєї не зламаю». Тільки-но я хотів сказати про це Фокові, коли раптом почувся сильний стукіт у двері. Фок швидко схопився з ослона, подивився на мене, потім побіг очима по кімнаті, мовби шукав, де б мене заховати.

— Хто там? — запитав він і знаком звелів мені мовчати.

— Відчиніть, будь ласка, пане Фок, це ми, я і пан Мордах, — обізвався голос за дверима.

Я відразу впізнав голос гайдука Кайдаша. «Тепер я пропав!» — злякано подумав я, бо опинився між двома вогнями, між двома змійними пашами. Ліворуч — ворог і праворуч — ворог, а я, безпомічний, посередині; доведеться лише чекати, хто перший схопить мене в свої пазурі. Мені здавалося, ніби я летів у безодню і на дні її вже бачив смерть!

Однак сталось інше. Цих гостей налякався не тільки я; Фок теж був не дуже радий їм. Озираючись він швид-

ко по кімнаті, потім раптом ухопив мене за руку і потяг до якихось низеньких дверцят. Я думав, що то стінка шафи для зберігання суконь. Фок відчинив їх, штовхнув мене наче в якусь темну нору і замкнув ті дверцята на ключ. Я скотився кудись униз, ніби на круті вузькі сходи, і ледве затримався на них. Довкола мене стояла темнота, мов у підвалі.

Х

ВТЕЧА

Помацавши біля себе, я зрозумів, що справді лежу на вузьких сходах, які ведуть униз, але що там унизу, цього в темряві не було змоги побачити. Вгорі наді мною, крізь щілини дверцят, в які Фок так несподівано викинув мене, пробивалося світло з кімнати. Я підліз трохи вище, під самі двері, і почав слухати, про що розмовляють у кімнаті.

— Це погано, — каже Фок, — якщо не піймали ще того хлопця.

— З ратуші відразу ж послали стражників до пана Шпитка, — говорить Кайдаш, — але його там не було. Вийшов рано і досі ще не повернувся.

— То й не повернеться, — зауважив Фок.

— Він збирався йти тільки до костюлу, отже, схоплять його напевно, а може, вже й схопили. Ми прийшли до вас, пане Фок, щоб ви йшли з нами до ратуші як свідок, бо ви ж бачили, що сталося того дня в лісі і як ми застали того хлопця на копанні. Пан в'їт звелів просити вас.

— Не допоможе ні пан в'їт, ні моє свідчення, якщо хлопця немає.

— Буде, — обзивається третій по-українськи. Це був, певно, купець Мордах, який умів говорити лише по-турецьки і трохи по-українськи. — Вже на нього чекають у того купця і шукають його по всьому місту.

— Шукають, та не знайдуть, — обізвав коротко Фок.

— Чому? — питає гайдук.

— Бо він утік.

— Утік! — скрикнули враз гайдук і турок.

— Утік, — каже Фок, — і дурний би був, коли б не втік, бо ви ж серед білого дня ходили по ринку, так що кожний бачив вас. Треба було мене слухати. Я казав вам: не їдьте, залиште це мені, а коли вже неодмінно хочете їхати, то сховайтеся десь у господі.

Мордах гнівно закричав щось по-турецьки, ніби кляв когось, потім знову заговорив по-українськи:

— Куди б він міг утекти? Треба зараз же ловити його. А звідки ви знаєте, що втік?

— Бо знаю, куди втік.

— Знаєте, куди втік, пане Фок, і мовчите, а ми тільки час гаємо. Куди ж він утік? В який бік? Він не міг далеко втекти.

— У Львові є чотири виходи, — дві брами і дві хвіртки, — певно, через одну з них він і втік.

— Пане Фок, — кажуть разом Кайдаш і купець, бо майже завжди так розмовляли, допомагаючи один одному, — ви жартусте, а у нас під ногами горить!

— А в мене не горить? — каже Фок спокійно. — Я того хлопця мовби в кишені мав.

— Так давайте його нам, у ратушу давайте його, — кричить турок премтячим від злості голосом.

— Давайте, давайте, — повторює Фок так само спокійно. — Пане Мордах, ви купець і я купець, ви знаєте не гірше за мене, що давати і не брати водночас, це глупство.

Деякий час у кімнаті було тихо, принаймні я нічого не чув, хоч і прикладав вухо до дверей.

— Пане Фок, чому ви не почали з цього? — відізвався, нарешті, турок.

— Бо починати — ваша справа, — відповів Фок.

— Що я повинен дати? — питає турок.

— Скільки вартий той хлопець? — у свою чергу питає Фок.

— А скільки він коштує вам? — питає турок.

— Стільки, скільки й вам, — каже Фок.

— Якщо при ньому немає того, що забрав у мене козак, то для мене він нічого не вартий, — говорить турок.

— А якщо є?

— Тоді сто дукатів, — заявляє турок.

— Дуже мало.

- Двісті.
- Теж мало.
- Триста!
- Однак мало.

Мордах знову почав клясти по-турецьки, потім уже не крикнув, а захарчав, як тоді, коли козак Семен здавив йому горлянку:

— П'ятсот!

— Пане Мордах, — каже тепер Фок, — якщо я приведу вам хлопця і в хлопця буде те, чого ви шукаєте, дасте мені тисячу дукатів. І ні гроша менше! Напишемо з вами угоду, покладете гроші на руку, а до завтрашнього ранку я приставлю вам хлопця куди хочете: в радушшу чи додому, до ката чи навіть під шибеницю. Це останнє моє слово, слово Фока!

Тепер почалися переговори і затяжний торг то голосно, то так тихо, що я хвилинами нічого не міг чути, але зрозумів, що турок не мав стільки грошей, скільки вимагалось од нього, і давав боргову розписку, а Фок не хотів голої розписки, вимагаючи гарантованої поруки. Мордах ніякої поруки у Львові дати не міг, тому що ніхто не знав його. Листувався він лише з одним паном Семирадським, золотарем, але той, певно, не ручився б за нього.

Нарешті зійшлися на тому, що Фок зараз поїде з Мордахом до Жовкви, де жив один дуже багатий єврей, який знав Мордаха ще з Туреччини і торгував з ним. Той єврей повинен був ручитися за розписку. Торги в кімнаті скінчилися. Я чув, як хтось, очевидно сам Фок, попробував, чи добре замкнені дверцята, в які він видхнув мене у в'язницю, і вийняв ключ із замка. Потім усі вийшли, а я залишився сам у тиші й темряві.

Коли б баран знав і розумів людську мову і був при тому, як його важать на око, розмірковуючи, жирний він чи ні, торгуються про його ціну і радяться, в який спосіб приготувати з нього м'ясо — спекти чи зварити, і який з нього вдасться викроїти кожушок, він, певно, почував би себе так, як я тепер, наслуховавшись усього того. Сторгували мене живцем, залишалось тільки чекати, як мене прикінчать: мотузкою чи мечем.

Про що я з останніх слів Фока лиш догадувався, те стало мені тепер зовсім ясним і певним: той шахрай хотів будь-що дістати вигоду. І виходило, що чи так, чи

інакше, а йому — зиск. Або він залякає мене, і я віддам йому ту прокляту коробку, що довела мене до такої погибелі й крайнього нещастя, і якщо там є великий брильянт, про який говорив ювелір Лоренц, він візьме його собі, а купцеві дістанеться пшик. Або якщо я нічого не дам йому, тоді він віддасть мене купцеві, як обіцяв, і візьме за це тисячу дукатів. І в першому, і в другому випадках я все одно пропав. Коли здамся на волю Фока, то живий з його рук не вийду. Якщо не захоче він мати в моїй особі свідка, то знайде спосіб позбутися мене. Певно, тоді на мене чекає доля венеціанського лікаря Курція, про якого оповідав Домінік.

Подумавши так над усім цим, я почав роздивлятися довкола себе, де я є і чи не знайду якого порятунку. Як я вже казав, був я на якихось крутих і вузьких східцях. Спочатку мені здавалося, що я в цілковитій темряві; а коли очі звикли, я зміг роздивитися, що це мала кімнатка. Вгорі крізь щілинки пробивалося знадвору світло, так, немовби там було віконце, затулене залізою чи дерев'яною віконницею. Я обережно спускаюся вниз по східцях, а їх було небагато, і опиняюся на підлозі, вимощеній цеглою. Очі мої чимраз більше звикають до темряви, я вже бачу, що кімнатка не зовсім порожня, що в ній є якісь меблі і мотлох, очевидно, сюди позносили непотрібні речі. Підходжу до того місця, звідки пробивається світло; тут справді є вікно, тільки зачинене. Воно знаходиться високо, і рукою його не дістати.

Починаю тоді навпомацки шукати що-небудь таке, на чому можна було б стати, щоб дотягтися руками до вікна, відірвати віконницю і таким чином мати світло, бо я знав, що без світла не вирвуся з цієї тюрми. Лягаю на підлогу і, повзаючи по ній, мацаю скрізь руками, але нічого такого не трапляється мені, хіба що інколи щура якогось сполошу; натикаюся тільки то на порожню пляшку, то на посуд або знаходжу щось інше, для мене зовсім не придатне. Зрештою, натрапляю на якийсь дерев'яний ящик, плоский і неширокий, здається, порожній, бо він був легкий, але замкнений. Беру його, ставлю під вікном, стаю на нього і, піднявшись навшпильки, ледве дістаю рукою до віконця. Хапаю за те, що мені здалося віконницею, і добре шарпаю, щоб відчинити її, якщо вона зацеплена, або зірвати з завіс.

Раптом чую під собою тріск і падаю на землю. І одразу в комірці стало видно.

Встаю, дивлюся: що ж сталося? Виявляється, кругле віконце, замість віконниці, було заставлене дощечкою, мабуть дном якоїсь куфи; коли я вхопився за те денце і з силою шарпнув його, воно зразу одстало від вікна, і я впав на підлогу. Я дуже зрадив, що впустив денце світло до своєї в'язниці. І хоч його було небагато, бо віконце мале, а шибки вкриті відвічним пилом і павутинням, що ледве пропускало світло, все-таки тепер уже я міг легко роздивитися, де я і що мене оточує.

Я знаходився в маленькій комірчині під склепінням. Такі комірочки бувають у львівських кам'яницях, і використовують їх як приміщення для бані або магазину чи складу, особливо ті, що беруть речі в заставу. Здається, комірочка ця належала отій страшній бабі в жовтій хустці, а не Фокові, бо тут було жіночих речей більше, ніж чоловічих: попід стінами стояв глиняний і дерев'яний посуд, діжки з-під масла, банки, в які наливають медок, кілька сувоїв домашнього полотна, такого, як виробляють сільські ткачі, на підлозі валялося багато різних книг, яких, певно, ніхто не торкався, бо вони були вкриті товстим шаром пилюки; у кутку стояв поламаний столик на двох ніжках, а коло однієї стіни притулилася велика, добре кована скриня, така важка, що її трудно було зрушити з місця; оце вже, мабуть, Фокова скриня. Сів я собі на ту скриню і думаю: «Що ж далі робити?» Всі мої думки, мов рій бджіл коло вулика, кружляють навколо одного питання: як звідси втекти?

У мене попереду багато часу, якщо все йтиме так, як вирішено було в світлиці. До полудня залишається ще години дві-три. Якщо Фок зараз поїхав з Мордахом до Жовкви, він не прибуде туди раніше, ніж далеко після полудня. Там, певно, теж будуть сваритись і торгуватися між собою, а поки укладуть поруку, мине ще години дві, і хоч би Фок навіть дуже поспішав, усе одно повернеться додому тільки ввечері. Коли мені вдасться втекти, то лише крізь оце віконце; іншого шляху нема. Віконечко кругле й тісне, і хоч я, правда, не товстий, а скоріше худий, проте на око трудно вгадати, чи пролізу. А якщо й пролізу, то як спущуся вниз? А якщо й спущуся, то невідомо де там унизу опинюсь, бо зовсім не знаю, куди виходить віконце.

Так роздумуючи, дивлюсь я в кругле віконце, мов на свій рятунок, наче в око доброго приятеля, що поглядає співчутливо на мене, нещасного, і таємниче моргає: мовляв, рятуєшся якнайшвидше. В моїй скруті це віконце здалося мені сонечком з тих віршиків, які напам'ять знав Урбанко: красним оком, оком дня ясного. Придивляючись до віконця і міряючи на око його ширину та відстань од підлоги, враз помічаю, що дерев'яний ящик, на який я став, щоб дістати до вікна, і з якого звалився на підлогу, поламався піді мною; саме від цього пролунав тріск, який я чув, падаючи. Ящик я поставив тоді не дном, а боком, бо він надто плоский, а коли він поламався піді мною, замочок розпався, вічко потріскалось, і зсередини висипалося все, що там було. А було там небагато: кілька дуже маленьких пляшечок, що їх використовують лікарі для гострих і дорогих ліків, довгий стилет, чи, краще сказати, італійський кинджал, а також трохи паперів.

Насамперед я звернув увагу на кинджал, який міг стати мені у великій пригоді. Взяв я його в руки і витягнув із шкіряних піхов. Він трохи заржавів, але ще був гострий і як зброя міг добре служити. Потім я згорнув папери, щоб укинути їх разом з пляшечками назад до ящика, коли на одному з них раптом побачив напис великими буквами: «АНДРЕАС КУРЦІУС — ДОКТОР МЕДИЦИНИ».

Тепер я просто накинувся на ті папери, в думці дякуючи Урбанкові за те, що навчив мене читати, бо я перед тим ледве розбирав друковане, а писаного ні в зуб, особливо коли почерк був дрібний і хоч трохи розмашистий та покручений. Паперів було кілька, писані по-латині і по-польськи, і хоч я всього не тільки зрозуміти, але навіть прочитати не міг, все-таки мені було ясно, що папери стосуються того венеціанського лікаря Курція, який, прибувши до Львова, зупинився у Фока і якось загадково зник, без сліду і вісті. Були там письмові зобов'язання і записи з печатками та підписами пана Станіслава Любомирського, старости Санча, якогось августинського купця Натана, краківського купця Валеріана Монтелупі, що мав торговельні справи з моїм паном, та інших. І все те — на самі тисячі, бо я не бачив жодної цифри, яка не мала б чотирьох знаків.

Я аж похолов від страху. Здалось мені, що в тих

паперів тече кров, і якщо почну добре заглядати по кутках, то поміж поламаних меблів і мотлоху знайду труч. У вухах дзвеніли слова Вороби, сказані в індермаху: «Фок, Фок, Фок!» Папери будили в мені тверду впевненість, що Фок замордував лікаря Курція і мене так само замордує. Тепер у мене тільки два виходи: втекти або умерти. Третього виходу нема. Я був наче засуджений на смерть, що прислухається, коли кат постукає в двері. Приготувавшись до всього, я вирішив, що коли мені не вдасться втекти, то ждатиму Фока з кинджалом у руці, кинуся на нього перший і битимуся з ним не на життя, а на смерть, а коли вже доведеться загинути, то і він загине зі мною разом.

Я зібрав усі папери лікаря Курція в один згорток і добре заховав у кишені. Тепер я знав, що як вийду звідси живий, то це буде страшна зброя проти Фока, далеко страшніша, ніж кинджал, який я мав наготові, а сам Фок буде в моїх руках надійніше, ніж зараз я в його.

Але як утекти? Єдина дорога була через віконце. Проте, щоб вислизнути у вікно, треба було дістатися до нього, пролізти через нього, лежачи на череві, ногами до подвір'я, головою до комірчини, бо воно було надто тісне, щоб можна було зробити це інакше. А щоб отак вилізти у вікно, треба було влаштувати собі високе риштування, яке оягало б віконної ніші. Це була найголовніша робота, і я одразу ж приступив до неї.

Найперше треба було присунути оту велику і високу скриню до самої стіни під вікно, а це було нелегко, бо скриня була надто важка, а цегляна підлога дуже нерівна, отже сунути по ній скриню було неймовірно важко. Не втрачаючи часу, я взявся до роботи. Підважу скриню з усієї сили, аж ребра тріщать, а зсуну її тільки на якийсь дюйм. Піт ллється з чола, руки вже опускаються від напруги, нестерпно болить спина, а проклята скриня ледве на швілікті посунулася, як слимак по піску. Але через те що йшлося про життя або смерть, я, відчуваючи, що знемагаю, напружував останні сили і не відступався, продовжуючи сунути скриню, хоч і з перервами через кожну хвилину. Скриня, звичайно, була страшенно важка, проте, мабуть, не зовсім певна, бо як тільки жвавіше посуну її по цеглі, то відразу загуде й задзвенить, наче в ній самі ланцюги брязкотять.

Багато часу витратив я на посування скрині. Було вже далеко за полудень, коли я нарешті приволік її під саме вікно. Тепер я взяв стіл на двох ніжках, але що робити, коли він не стоятиме на скрині? Шукаю, чим би його підперти, щоб стояв; нема ніде ні куска дерева, ні палиці. Що робити? Раптом на очі потрапляють старі, запорошені книги на підлозі. Складаю їх під стіл замість ніжок, яких бракує, і бачу з великою радістю, що тепер стіл стоїть міцно, а від нього до вікна залишається вже небагато.

Тепер треба подивитись, що діється за вікном. Вилажу на своє риштування обережно, щоб не посунулися книжки і щоб усе не завалилося піді мною. Бачу, віконце має дві половинки, а шибочки оправлені свинцем. Відчиняю вікно. Одна половинка на завісах, а друга закріплена в мурі. Треба силою видовбувати її. Пробую руками — не піддається. Тоді злажу на підлогу, трохи не зваливши всього риштування. На щастя, воно якось ще вдержалося. Беру кинджал лікаря і, видержись знову нагору, починаю довбати ним віконні рами. На щастя, хоч вони були дубові, все-таки від часу і негоди дуже спорохнявіли, інакше хто знає, чи встиг би я вчасно закінчити роботу, бо кинджал був для цієї справи дуже непридатний: довбаєш-довбаєш, а наслідку ніякого.

Нарешті я вийняв вікно і всуваюся в отвір. Помічаю з великою радістю, що отвір досить великий, щоб просунути в нього плечима. Лежачи у вікні на широкому мурі, роздивляюсь, що знаходиться там, унизу. Бачу дуже тісне подвір'ячко, оточене високими мурами; всі мури глухі, жодного вікна в них немає. Один з мурів, ліворуч, був, очевидно, від Зарваниці, другий, напроти мене, — від вулиці Шотландської, третій, праворуч, — від кам'яного будинку пані радникової Коженьовської. Дивлюся в самий низ під собою і тут, на свою велику втіху, помічаю двері, які не можуть відчинятися нікуди інде, лиш у сінні цієї кам'яниці, в якій я сиджу замкнений. Отже, якщо мені поталанить спуститися на землю, то матиму змогу вийти на ринок, а я вже побоювався, що з того цілком замурованого подвір'я нема виходу і що я знову опинюсь у клітці.

Як же спуститися вниз? Злажу по риштуванню на підлогу і тут швидко догадуюсь, як це зробити, бо в комірці багато полотна. Попсував я його більше, ніж треба

було, не дбаючи про те, що пані Фокова буде гніватися. Надер я з полотна смуг і нав'язав стільки, що міг би спуститися не лише з одного поверху, а мало що не з вежі ратушевої. Не маючи як прикріпити цей канат коло самого вікна, я прив'язав його міцно до двох залізних кілець по обидва боки кованої скрині, протягнув поза столом, а звідти він мав піти крізь вікно, але я ще не пускав його, поки не настав для цього час. Мені здавалося, що тікати найкраще ввечері. Підготувавши все для втечі, я ліг на підлогу, бо від втоми боліли в мене всі кістки, і, сам не знаючи як і коли, міцно заснув.

Прокинувшись, я дуже

перелякався, бо надворі вже спустився присмерк. Гнівався я сам на себе за те, що такий необачний, що не боровся із сном, бо легко міг проспати аж до повернення Фока, а тоді вже не було б мені порятунку. Я зірвався на ноги, ніби на мене хтось мечем замахнувся, і, помолившись панові богу, пішов до риштування. Але щоб просунути крізь вікно, задом наперед на животі, треба було підвищити риштування. Помогли мені в цьому дві порожні дерев'яні діжечки, які я поставив на самому верху догори дном якнайбезпечніше. Подумав я також і про те, що, просуваючись крізь вікно, я муситиму підкласти під себе руки з канатом, а значить, поздираю долоні об мур. Тому, щоб цього не трапилось, я сляк-так обгорнув їх полотном.

Потім виліз на верх риштування, міцно затис у руки канат з полотна, ліг рачки, вистромив ноги у вікно і почав сунутися. Не така це була легка справа, як мені спочатку здавалось: я не мав на що спертися, бо все риштування могло завалитися щохвилини. Отож мусив я посуватися сам собою, як вуж, а потім, мов шуфак, кидати себе назад, щоб у такий спосіб вибратися з вікна. Коли ж нарешті я висунувся більш як наполовину і кинувся щосили вниз, то так страшно вдарився руками і головою об стіну, що мало не втратив притомності і ледве не випустив з рук каната. Отоді-то я напевно впав би і скрутив собі в'язи. На щастя, ясьось втримався. В цей час пролунав великий пріск, усе риштування в кімнаті завалилося, бо як тільки я смикнув канат, усе, що було на скрині: діжечки, книжки, кульгавий стіл,—попадало на підлогу, але я приземлився щасливо.

Опинившись унизу, я метнувся до єдиних дверей, що були на подвір'ї, перебіг довгий темний коридор, шмигнув у сіни будинку, з сіней — у браму, з брами — на ринок. Не думаючи над тим, куди б заховатись, як тільки буду вільний, я пробирався навмання до вулиці Руської. Та ледве пробіг я кілька кроків, як чую, хтось женеться за мною і кричить, щоб мене держали. Із страхом упізнаю, що це Фок. Щодоуху мчу я, мов стріла, коли раптом перебігає мені дорогу мулярчук, італієць Банті, хапає за горло і кричить:

— Стій, злодію!

Хочу з силою відштовхнути його і був би відштовх-

нув, але цієї миті Фок хапає мене за плечі. Вириваюсь од нього, як можу, хвицяю ногами, вовтужуся, сіпаюсь, пробую кусати, — все даремно, обидва міцно тримають мене, а Фок шосили тягне до своєї кам'яниці. Я подумав, що це кінець мені, бо навіть кинджала не можу вийняти, щоб оборонятися, так міцно держали мене, один — за горло, другий — за плечі. Раптом якісь величезні ручиська майнули коло мене в сутінку: одна хапає за потилицю Фока, друга — Банті, і, поки я ще раз шарпнувся, обидва гепнулись на землю. В цю хвилину хтось схопив мене за руку і шепче на вухо:

— Тікай за мною!

Це був Вороба. Поки ті двоє піднялися з землі, він уже відбіг далеко — до Босацької хвіртки, а я — за ним.

ХІ

КАРАВАНОМ ДО ТУРЕЧЧИНИ

Я біг за Воробою, не знаючи куди. Від Босацької хвіртки ми побігли вздовж міського муру аж до Вірменської вулиці, звідти знову попід домом пана Станця Шольца назад до вулиці Божого тіла. Нарешті бачу, що ми зробили мовби круг і добігаємо до задньої брами будинку пана Шпитка. Тут гамал зупинився, вийняв з кишені ключ, відімкнув браму, штовхнув мене в сідни і відразу ж замкнув двері. Віддихавшись після швидкого бігу, я питаю:

— Воробо, мене тут шукали з ратуші?

— Шукали, — відповідає Вороба, тягнувши мене до індермаху.

Я був без шапки, — шапка залишилась у Фока; отож кажу Воробі, що мушу взяти собі стару шапку з моєї комірчини. Він пустив мене, але й сам пішов слідом за мною. Вже було зовсім темно. Йду я навромацьки до кутка, де стояла моя скринька, бо мав я на думці не шапку, а подивитись, чи ще є в скриньці Семенова залізна коробочка. Шукаю, а скриньки нема.

— Воробо, де моя скринька? — питаю перелякано. — Її забрав хтось?

— Може, й узяли б, — каже Вороба, — та я вчасно

сховав її в індермаху за суюями бавовни. Іди зараз туди, заховайся за суюю і не заводься з Фоком!

— Воробо, нехай бог заплатить вам за те, що ви мене живого видерли в того німця! Це було дуже вчасно, бо коли б не цей щасливий випадок, мене вже не було б!

— Це не просто випадок, — буркнув гамал заспаний, як ведмідь, бо завжди так витглядав, коли щось говорив. — Я тебе ще вранці бачив здалека: ти йшов з Фоком як панібрат. Я весь час мав на оці дім Фока. Коли пан Геліас, Урбанко і пан Невчасний розпитували, де ти, я їм добре сказав: Фок! Вони сміялися з мене, а я правду казав: Фок!

Він завів мене до крамниці між товари, де вже стояла й моя скринька. Ніби шукаючи шапки, я схопив свитину, мацаю: залізна коробочка є! Вийняв я її і крадькома сховав до кишені, хоч і так Вороба не міг би бачити: в індермаху було дуже темно.

— Воробо, — кажу йому, — коли настане день, мене тут уже не буде. Хоч я нічого поганого і не зробив, однак мушу тікати від злих людей. Проте мені край треба бачити пана Геліаса. Маю до нього дуже важливу справу. Чи вдома пан Геліас?

— Пан Геліас наверху в хазяїна, вечеряють з тим купцем, що приїхав.

— Ідїть же, ради бога, до нього і викличте його сюди, до мене, скажіть: маю до нього велику справу. Не своєю, чужою, але важливу, невідкладну. Ідїть, прошу вас, а вам я тільки одне окажу: Фок!

Вороба трохи повагався, але пішов, і, очевидно, найбільш переконало його те, що я назвав Фока. За хвилину повернувся він з ліхтарем, а за ним прийшов і пан Геліас. Нічого він не сказав, лиш подивився мені в очі і, як здалося мені, не з гнівом, а немов з жалем і смутком.

— Пане Геліас, не про себе хочу вам розповідати, для цього нема тепер часу. Але візьміть оці папери і несіть їх зараз до пана Шпитка і до того купця з Венеції, брата лікаря Курція! — Я витягнув з кишені папери, знайдені в коморі у Фока, і подав їх панові Геліасу.

— Що це за папери і звідки вони в тебе? — питає він.

— Я забрав їх у Фока, а що в них є, подивіться самі!

Геліас узяв папери і пішов. Гамал Вороба, замкнувши залізні двері індермаху, теж пішов, залишивши мене одного. Минула добра година, коли я почув клацання ключа в замку. Ввійшов Вороба.

— Пан Геліас кличе тебе до себе, — сказав він і пішов попереду з ліхтариком.

Я піднявся слідом за ним на другий поверх, де Геліас мав свою кімнату; я застав його самого. Геліас знову поглянув на мене з жалем і смутком, а мені від цього стало прикріше, ніж коли б мене гнівно видаляли.

— Розкажуй, як ти дістав оці папери? — каже він.

У кількох словах повідав я про те, як уранці Фок силоміць привів мене до себе і замкнув у темній комірці, де я й знайшов оці папери, а потім утік через вікно. Однак, я ні словом не обмовився, про що розмовляв зі мною Фок.

— Яка ж у тебе справа з тим Фоком? — питає Геліас.

— Пан Фок хоче від мене мати те, чого я не можу йому дати, і хоче знати таке, чого я не скажу йому, — відповів я після деякого вагання.

— А мені?

— Пане Геліас, ради бога, не думайте про мене погано! Поки що повірте, що я не злочинець і не маю ніякої вини на своїй совісті. Але я сам себе не можу захистити, хоч би як хотів це зробити.

— Ну, тоді й не розповідай, якщо не хочеш або не можеш, — каже Геліас. — Але ти повинен знати, що у пана Шпитка залишатися тобі не можна і у Львові теж. Тебе шукав пан вїт, хотів узяти до ратуші. Пан Шпитко сказав, що тебе немає вдома, але обіцяв, як тільки ти повернешся, зразу ж доставити тебе в уряд. А він слова додержить, — про це тобі й говорити не треба.

— Мені піти зараз? — питаю.

— Ні, побудь тут ніч і завтра день, але щоб тебе ніхто не бачив. Один тільки Вороба знатиме про це. Тридцять років служу панові Ярославу і ще жодного разу не збрехав йому; завтра вперше скажу неправду: коли він запитає про тебе, відповім, що нема. Ти вря-

тував мене від нещастя, може, від смерті; і я хочу врятувати тебе від нещастя, а може, й теж від смерті. Більше я нічого вже не зможу зробити для тебе.

Серце моє стислось від великого жалю, що втрачаю і добре ім'я, і добродія, що всі ті чесні люди, яких бог послав мені, сироті, вважатимуть тепер мене злочинцем і що знову змушений я буду тинятися по світу, як собака без хазяїна. Заплакав я і слова не можу вимовити. Геліас з хвилину дивився на мене мовчки, потім сказав:

— Твої сльози я бачу, але не знаю, чи від чистої душі й щирого серця вони. Якщо ти не вчинив ніякого злочину, бог не покине тебе. Перед тобою простелиться дорога, на якій зможеш знайти велику втіху, якщо ти гідний цього. Зараз ти матимеш те, чого бажав найбільше: поїдеш до турків!

— До турків! — скрикнув я, не вірячи власним вухам.

— Це — воля божа. Папери, які ти виніс з дому Фока, я віддав братові лікаря Курція, панові Курті з Венеції. То боргові кріпості і записи на великі суми, що належали небіжчикові-братові; хто знає, чи одержав би він будь-коли гроші без цих паперів, хоч у них закладено великий маєток? Тому в подяку за це пан Курті дав тобі десять цекінів. У твоїй копилці також назбиралося трохи грошей, разом буде досить значна сума, з якою ти можеш шукати батька. Якщо все обійдеться щасливо, то дорога туди й назад нічого тобі не коштуватиме.

Я впав до ніг пана Геліаса і хотів поцілувати його стопи, але він не дозволив цього.

— На твоє щастя, — казав він далі, — пан Арменак завтра виїжджає з караваном до Туреччини. Я попрошу його, щоб узяв тебе з собою як свого челядника. Ти повинен ретельно і вірно служити йому в дорозі, бути слухняним і поштивим у всякий час — поганим і добрим. І не лише для того, щоб мені не було соромно за тебе, а й для того, щоб ти не зробив собі великої шкоди і не накликав на себе біду, бо я повинен тебе попередити, що коли ти в чому-небудь провинишся і не виявишся гідним тієї служби, пан Арменак скине тебе з воза і покине самого, хоч би це було в пустелі чи між людидами.

— Коли б він, — відповідаю на це, — взяв мене навіть для наймерзеннішої роботи чи для того, щоб я вночі

бігав біля возів і, як собака, на злодія гавкав, то й тоді, пане Геліас, я вірно служитиму йому.

— Дам я тобі також листа до ксьондза Бенігнуса, який тепер живе в Адріанополі і про багатьох християн-бранців знає; можливо, він чув що-небудь і про твого батька, то й допоможе тобі. І гроші, і лист передам тобі завтра ввечері через Воробу; від нього ти дізнаєшся й про те, як знайти пана Арменака. А завтра весь день сиди у сховку, щоб тебе, боронь боже, ніхто не побачив, бо йдеться про твоє життя.

Сказавши це, Геліас швидко вийшов, не залишаючи мені часу подякувати йому, а Вороба замкнув мене на ключ. Ліг я на порожніх міхах, проте цілу ніч аж до ранку не заснув і на хвилину. Наступний день тягся для мене неймовірно довго; здавалося, йому не буде кінця. Я весь час був сам, ніхто до мене не заглядав, крім Вороби, який приніс мені їсти, але ні про що не хотів говорити і тільки бурчав, мов ведмідь. Сидячи в самоті, я мав багато часу на роздуми. Пригадалися тоді всі пригоди, що трапилися зі мною протягом цих кількох місяців. Доля кидала мене, мов м'яч, не турбуючись, куди я впаду: на зелену мураву чи на гострий камінь, у терен чи кропиву. Але всі ці жалісні думки забивала радість, що я їду в Туреччину, куди рвався всією душею, ніколи не втрачаючи надії, що звідти повернуся з батьком.

Один лиш важкий тягар висів наді мною, і ніяк я не міг позбутися його. Це — Семенова таємниця, та залізна секретна скринька, яка стільки біди накликала на мене і, певно, ще накличе. Носитися з нею гірше, ніж з каменем на шиї, а позбутися її не можу.

Якби козак не сказав мені виразно, що від збереження таємниці залежить визволення батька з поганської неволі, то не знаю, чи зберігав би я присягу так вірно і з безпекою для власного здоров'я; хоч весь час пам'ятаю, що ми з Семеном сидимо на одному возі, що в обох нас у серці одне й те саме і що я вирішив будь-що відшукати свого батька. Що ж тепер робити? Взяти прокляту коробочку з собою до Туреччини не можна, бо хто знає, які нові пригоди чекають там на мене. А залишити? Де? Кому? Закопати десь теж не можу, бо ж до самого виїзду з паном Арменакон мушу сидіти під замком.

Нарешті я дочекався вечора. Коли вже добре стемніло, чую, клацнув ключ у замку, відчиняються двері і входить Вороба. Бачу, не такий, як звичайно, а чимось задоволений. Приніс мені вечерю і, коли я почав їсти, він раптом махнув рукою, немовби вже був кінець чомусь, щось уже вирішилось, і каже:

— Фок!

Подивився я на нього, і хочеться мені засміятись, та й він окривив губи, ніби проковтнув щось дуже кисле чи гірке, а це він так усміхався.

— Фок! Фок утік! — каже він.

А далі почав розповідати мені, проте, за своїм звичаєм, такими уривчастими словами, що треба було їх по одному ловити і збирати, як розсипані коралі, а потім нанизувати одне за одним, поки все те складеться в зрозумілу розповідь. Отож розповів він, що Фок утік із Львова, певно через те, що я забрав у нього папери, з яких видно, що це він таємно вбив лікаря Курція. Зразу ж на другий день після того, як я втік, до нього зайшов пан вїт з присяжними і стражниками, щоб обшукати весь дїм. Познаходили там якісь речі венеціанського лікаря, але самого Фока не спіймали, бо він, пронюхавши, що його чекає, зник безслідно. Завтра теж будуть шукати і ритись у підвалах, чи не знайдуть де і сам труп. Коли Вороба закінчив розповідати, вірніше, коли я слово за словом витяг з нього майже все, він, збираючись виходити, кинув:

— Опівночі прийду. Підемо до пана Арменака.

— Воробо, — кажу йому, — у мене до вас велике прохання. Перед від'їздом мені конче треба побачити ще Пригора Невчасного. Я хочу переказати матері, що зі мною трапилось і що їду я в далекий світ, а зробити це можу лише через пана Невчасного, який має шурина в Самборі.

Вороба спочатку не хотів, але я так просив його, що він, зрештою, погодився. Відчинив мені тильну браму будинку, проте самого не пустив, а йшов слідом за мною. Клопотівський будинок, в якому мешкав Невчасний і який був його власністю, знаходився, як про це я вже раніше згадував, одразу біля міського муру, недалеко від ринку. Ми пробиралися в темряві, ніхто не міг нас упізнати, та й мало хто попадався нам назустріч. Вороба залишився чекати на мене коло будинку,

а я ввійшов усередину, бо було ще відчинено. Челядників уже не було в майстерні, сидів там тільки пан Григор і вечеряв з Мар'янкою. Побачивши мене, обоє живо підвелися з-за столу і так на мене дивились, немов я з того світу повернувся. Привітався я чемно і кажу:

— Пане Григор, я прийшов попрощатися з вами і з панною Мар'янкою і щиро подякувати за те, що ви були такі ласкаві до мене. І ще прошу вас, пане Григор, і вас, панно Мар'янко, не вірити, коли про мене тут погано говоритимуть, бо я нічого поганого не зробив, совість моя чиста.

Пан Григор дзвонив ложкою по мисці, опустивши очі, певно не знав, що мені сказати на це. Мар'янка теж нічого не говорила, але дивилася мені прямо в очі жваво й проникливо, мовби хотіла вичитати з них, чи правду я кажу.

— А куди бог провадить?

— У Туреччину їду вдосвіта з караваном.

Почали вони тоді розпитувати мене, а я, що міг, розповідав. Серце ж моє боліло, що не можу сказати про все цим добрим людям і мушу перед ними критися з власною правдою, так наче справа ця була не моя і не законна, а крадена. Мар'янка обіцяла мені переказати через свого дядька, пана Зибулта, моїй матері у Стрілковичі, що зі мною скоїлось, що я поздоровляю її і прошу, щоб надто не журилася за мною, — бог допоможе мені повернутися з тієї дороги, а може, й не самому. Я хотів уже йти, коли Мар'янка звеліла мені почекати хвилинку, сама ж вибігла до другої кімнати. Пан Григор підійшов до мене, взяв за руки, настовбурчив вуса, наморщив лоба, заговорив, як завжди:

— Ідеш між турків, нічого не бійся, хррр! Я під Хотином бачив сто тисяч турків, хррр! Тисяча гармат там була, і я анітрошки не боявся...

Він, певно, й далі балакав би так полицарськи, бо це вже була його хвороблива вдача, але повернулась Мар'янка, і він одразу ж замовк. Мар'янка винесла щось із другої кімнати і, подаючи мені, каже:

— Нехай Ганусько завжди носить це на грудях, а пресвята діва нехай береже його і разом з батьком нехай приведе здоровим додому!

Це був латунний медальйончик на шовковому шну-

рочку з образком діви Марії. Я взяв його, вдячний до глибини серця, хоч від хвилювання й радості не міг промовити жодного словечка подяки. Цей медальйончик я носив завжди, ніколи з ним не розлучався, з ним умру, і з ним поховаєте мене!.. З тяжким серцем повернувся я до будинку Шпитка, до свого сховку. Коли Вороба вже хотів йти і знову, аж до півночі, замкнути мене на ключ, мені раптом спало на думку звернутись йому.

— Воробо! — покликав я його.

Гамал, забурчавши по-своєму, зупинився біля виходу.

— Воробо! Жив-був один козак...

Вороба широко відкрив очі.

— Це що, казка буде? — питає.

— Казка, але правдива. Казка про козака, про справедливого козака, який за Дніпром, за порогами живе, з турками і татарами воює, в Чорне море вирушає, поганські міста й замки палить...

Вороба, який за хвилину до цього, стоячи коло відчинених дверей і збираючись виходити, дивився на мене, як на бабу, що пряде куделю і розповідає дітям казки, тепер зачинив двері і, зацікавлений, підійшов до мене ближче, навіть ліхтар і ключ, які весь час держав наготові, поклав на великий ящик; очевидно, він радий був послухати, що я скажу. Українські селяни, особливо ті, які живуть під Львовом, дуже кохаються в козацтві: вони вважають козацьке життя найбільшим у світі щастям, а запорожців цінять як лицарів і героїв. Коли ж через двадцять років почалися страшні бунти і козацькі війни під проводом запорозького гетьмана Хмельницького, що підніс меч проти короля і Речі Посполитої і оточив з простим своїм народом та з допомогою турків Львів, намагаючись узяти його приступом, тоді українські люди явно переходили до козаків і служили їм за шпигунів та розвідників, зраджуючи таким чином короля і наших.

Вороба був чесний і працюючий робітник, служив довгі роки у пана Шпитка, але, походячи з вільних українських селян з пригорода, готовий був віддати душу за козацтво. Бачачи, що він дуже уважно слухає мене, я почав казати далі:

— То був козак з козаків, молодець з діда-прадіда. Батько його був старшим над козаками, осавулом, як вони називають, і такий був страшний для турків, що

сам султан знав його, а паші жахалися лише при згадці про нього. Один турецький торговець спіймав того осавула зрадою і продав туркам; тепер він стогне в них у жорсткій неволі, як і мій батько, про якого ви знаєте. Ви мене добре слухаєте, Воробо?

Гамал кивнув кілька разів головою на знак того, що це його цікавить і що він уважно слухає.

— Отож,— продовжую розповідати,— той козак хоче помститися туркам і купцеві і визволити свого батька з неволі. Ви, певно, так само зробили б?

Вороба стиснув широку, мов лопата, долоню в такий могутній кулачище, що ним, наче молотом, можна б мури товкти, і з таким гнівом ударив у великий ящик з товарами, який стояв найближче, що мало не розбив його.

— А для цього той козак має тільки один засіб, і цей засіб він доручив мені, а сам мусив тікати. Я теж мушу комусь передати його, бо їду в поганські краї і забрати його з собою не можу. Думаю довірити вам,

Воробо, знаючи вашу чесну і вірну душу. Але свого часу я мусив присягнути тому козакові, тому й ви мені повинні присягнути. Присягнете, Воробо?

— Присягну,— сказав Вороба і підніс руку вгору.

— Присягніть, що ніхто про це не знатиме і не бацитиме його, тільки той, хто прийде до вас із знаком.— Витягнувши Мар'янчин медальйончик і показуючи його Воробі, кажу далі:— Присягніть мені так, як я тому козакові присягав, а коли присягу зламаєте, впаде на вас велике прокляття.

Вороба присягнув. Потім я наказую йому, так само, як колись козак Семен мені, щоб нікому того не віддав, тільки або мені самому, або такому, що прийде до нього, вдарить його по лівому плечі і скаже:

— Око пророка Синопа Архіока!

Навчив я його, таким чином, усього, чого навчив мене Семен, тільки коштувало це мені великого труда, бо він усе затамив. Лише впевнившись, що Вороба все гаразд зрозумів, витяг я мішечок і даю йому в руку. Він був дуже здивований, що це така мала і незначна річ, і, дивлячись на мене, питає:

— Оце й увесь той «засіб»?

— Увесь, Воробо, і я сам не знаю, що там є, та й вам не годиться знати, до цього ж зобов'язує й присяга. Ховайте його якнайдалі, тримайте, як тільки можете, в найбільшій таємниці. Запевнюю вас, що коли хто дізнається, що ви маєте це, буде посягати на ваше життя. Пам'ятайте й про те, що коли ви зрадите мене і тих козаків, на вас чекає смерть, а по смерті — вічна кара.

— Цього зі мною не буде,— запевнив Вороба і взяв мішечок із залізною коробочкою, який зник у його жмені, немовби горіх.

— А коли я виїду,— кажу далі,— підіть до Мар'янки Григорівни і перекажіть їй від мене, нехай напише своїй матері, що коли якийсь чужий чоловік, особливо козак, буде питати про мене, то нехай вона скаже йому, щоб ішов до вас, бо ви посвячені в таємницю. Тільки нехай опише, де вас шукати у Львові, і нехай козак лише скаже: «Вороба посвячений у таємницю».

— Вороба посвячений у таємницю,— повторив Гамал, і мені здалося, що був він задоволений і вважав собі за честь стати довіреним у важливій і водночас таємничій справі.

— А як ви заховаете це? — питаю його:

— Що? Цей «засіб»? — каже Вороба, дивлячись на мішечок у жмені. — Він такий маленький, і щоб я не зумів сховати його? Так заховаю, що й чорт не знайде!

Легко стало мені, коли я вже не мав при собі мішечка з коробочкою. Хвилину думав я, чи не вчинив легковажно, довірившись Воробі. Але за кілька місяців я ніби добре взнав цього чесного робітника і міг би сміливо присягнути, що в його серці не причаїлась зрада і що він буде вірний, як пес. Отже, скарбові буде у нього безпечніше, ніж коли б я сам закопав його в землю.

Тим часом на ратуші пробило північ. Вороба пішов і за хвилину повернувся. Дав мені досить важкий капшук з грішми і листа до ксьондза Бенігнуса в Адріанополі, потім вийняв з пазухи пістолет і мішечок з порохом та кулями і каже:

— Капшук з грішми і лист — це від пана Геліаса, а пістолет візьми від мене, знадобиться тобі, бо між погань їдеш. А тепер ходім!

Узяв мій клуночок і проводив мене на Вірменську вулицю. Ми зупинилися перед одним будинком з дуже широкою брамою. Вороба закалатав, і, коли нам відчинили, ми ввійшли на просторе подвір'я, де стояли великі вози з високими полотняними покривалами, такі самі, як віз мого батька. Коло возів походжав якийсь чоловік; Вороба сказав йому щось, і він наказав мені влізти на воза під шатро і сидіти там, не висовуючи голови, аж поки не виїдемо за місто. Сердечно, з слізьми на очах попрощався я з Воробою, своїм захисником і добрим приятелем:

— Помагай вам боже, Воробо, добрий чоловіче!

— Хай береже тебе бог, повертайся здоровий! — про бурмотів Вороба і щез у нічній темряві.

XII

У ТУРЕЦЬКІЙ НЕВОЛІ

Ще тільки починало світати на небі, а вози вже рушили через шойно відчинену для нас Галицьку браму. Недалеко за брамою, коли ми вже минули новий бер-

нардинський костьол і вїхали на Глинянський тракт, виліз я з-під покривала і сів коло візника. Світ здався мені веселий, як ніколи, бо я виїздив на волю і з доброю надією. Це було десь у половині серпня. Сонечко випливало на погоже небо, все навколо виглядало золотим і рожевим, і було так весело, що аж тепло і ясно робилося людині на душі.

В Кривчицях вози затрималися перед шинком, який стояв коло шляху, і аж тоді я побачив, що з міста нас проводжали родичі і друзі пана Арменака і тих, хто разом з ним їхав у Туреччину, але я не бачив між ними нікого, хто б мене знав. Відбулося прощання: піли за щасливу подорож, співали, кричали «віват», напучували нас «добрим гадками», як-то водиться у Львові, і на решті години через дві вози рушили далі, супроводжувані криком і маханням шапками проводжаючих.

Возів їхало троє, але тільки цей віз, на якому я сидів, був дуже навантажений. На двох інших, де був тільки легкий і коштовний товар, їхали самі пани вірмени, а було їх четверо: пан Арменак і троє купців: Чаренян, Ерван-заде і Захнович. Чаренян і Ерван-заде їхали по килими і шовки, а Захнович, — про нього вже розповідав мені Домінік, — про найкращі добруцькі коні, яких продавав гетьманам, воеводам, навіть самому королеві. Мав при собі Захнович якогось Бонарика, відомого гендляря, що чудово знався на конях і вмів ходити біля них, як ніхто. Це був чоловік невисокого росту, вже старий, з величезними сивими вусами. Він служив ще у пана Севастяна Зелінського, який теж колись славно торгував кіньми по всій Польщі, але вже давненько помер.

Віз, де я сидів, був навантажений шапками, які шились у Львові, а продавались на Волощині, воховськими, горлицькими і фалендськими сукнами, колєнським полотном, нюрнберзькими ножами і лєсцями; на возі ж пана Арменака стояли скрині з соболями, з янтарем, з львівським, краківським і аугсбурзьким сріблом, і все це везли в Туреччину, щоб там обміняти на килими, золоті тканини, коштовне каміння, коралі та інші заморські речі.

Дивно мені було, що їдуть тільки три вози, бо я чув ще від батька, що львівські каравани вибиралися в Туреччину в кілька десятків коней і стільки ж людей.

Але мені сказали, що по дорозі до нас повинні пристати купецькі вози: в Золочеві, Трембовлі, а особливо в Кам'янці-Подільському, досить великому місті, де жило багато, майже стільки, як у Львові, а може, й більше, вірмен, що вели значну торгівлю. Над усіма тими, що їхали або мали їхати з нами, як і над усім караваном, старшим, тобто караван-башею, був пан Арменак, і всі повинні були слухатись його, особливо тоді, коли караван уже перетне польський кордон.

Пан Арменак більшу частину свого життя провів у дорозі з караванами, ніж удома, у Львові, бо весь час їздив з Царгорода, тобто Стамбула, до Львова, а із Львова до Царгорода, часом заїздив навіть у перські країни; він знав усі дороги, міста, звичаї, володів шістьма мовами — польською, німецькою, італійською, вірменською, турецькою, молдавською, — тому його незмінно вибирали караван-башею, а він проявляв такий розум і спритність, що завжди перевозив товари і людей без шкоди і неприємних пригод.

Крім того, Арменак їздив у Туреччину завжди з еміром, тобто з особливим турецьким дозволом, і на цей раз він мав такий емір, якого виклопотав йому князь Збараський, коли їздив минулого року до султана в складі посольства його величності короля. А тому поїздка з ним, думали всі, мала бути спокійною.

Лише на першій зупинці, в Глинянах, пан Арменак заговорив до мене, а до цього зовсім не звертав уваги, наче мене зовсім не було. Арменак несхожий був на тих вірмен, на яких я надивився у Львові. Ті — огрядні, кучеряві, з випуклими, чорними, як вугілля очима, і в кожного — здоровенний горбатий ніс, а наш караван-баша був високий, худий і дуже чорний, а очі мав такі темно-сині, як залізо на новій косі, вуса ж і волосся білі, як молоко, хоч казали, що він ще не старий. Чув я також, що він колись служив у короля солдатом, і це було помітно, бо говорив завжди коротко і владно, мовляв, виконай, що тобі наказують, а не питай і не балакай свого.

Арменак почав з того, що я повинен бути вдячний панові Геліасу, бо він тільки для нього це зробив, узявши мене, незнайомого собі хлопця, прислужником у турецьку дорогу, і щоб я не наробив панові Геліасу стида, а собі ще більшого сорому й шкоди, то повинен бу-

ти чесним і слухняним, «інакше — сказав він, — і шкурі твоєї буде погано, і покину тебе на погибель десь між розбійників». Я повинен був служити лише йому, пильнувати товар, доглядати зброю, — він мав кілька рушниць, пістолетів і шабель, щоб, на випадок чого, озброїти кожного візника й купця; крім того, я повинен був піклуватися про шатра і подорожню кухню, допомагати при відправі мит, держати під реєстром оброки для коней і в усьому, що б не трапилось, і в чому буда б потреба, бути готовим виконати його накази.

Їхали ми через Золочів, Скалу, Трембовлю з дуже короткими перепочинками, найчастіше вночі, бо стояла тоді велика спека. Так тривало аж до Кам'янця-Подільського, де ми затрималися на цілі дві доби. В Золочеві приєднався до нас один віз, який послали місцеві вірмени, в Трембовлі — теж один, а з Кам'янця ми вже виїхали довгим журавлем, бо там пристали до нас ще три вози.

Таким чином, зібралася величенька компанія. Купці представляли різноманітні види торгівлі, але найбільше було вірмен. З них, крім самого Арменака, найкраще пам'ятаю Чареняна і Ерван-заде, бо ці два були дуже кумедні, і, бувало, всі добре насміються з них: Вони уклали між собою опілку в торгівлі і весь час у дорозі трималися разом; то страшенно сварячись, то знову мирячись і цілюючись. В обох були кучеряві голови, великі горбаті носи, круглі животі й тоненькі ніжки. Обидва говорили в ніс. Тільки-но зупинялись попасти коней, та навіть і коли їхали на возі, брали вони чорні таблички на коліна, і кожний крейдою щось писав на своїй і рахував, з чого завжди виникала велика сварка. Кидалися табличками, схоплювалися на рівні ноги, закочували рукава і наскакували один на одного з кулаками, але тільки-но наскочить один, як другий зразу ж відскочить, і так стрибають, аж поки духу не вистачить, проте жодного разу ні один з них не вдарив другого. Коли сильно повтомлюються, тоді Чареняна, сопучи, відкидав голову назад і, випнувши перед Ерван-заде голу шию, кричав:

— Візьми ж ножа і ріж, ріж, щоб зарівав мене відразу, коли прагнеш моєї загибелі.

А Ерван-заде теж починав сильно соліти і притьмом роздягатися: розв'язував пояс, роззував чоботи, кидав жупан на землю і кричав:

— Бери собі, все забирай, і сорочку візьми, коли ти заповзаявся обдерти мене до нитки!

Проте, лементуючи отак, все ж не спускав з ока жупана і, ледве кинувши його, зразу ж поспішав підняти, мацав кишені, чи щось не випало. Потім обидва починали ревно плакати, пізніше знову бралися до рахунків, а кінчали тим, що перепрошували один одного і цілувались.

Світ був для мене зовсім новий, бо я ще мало знав його, а дуже допитливий був від народження. Отож я мовби поїдав його очима, дивувався всьому, чого досі не бачив і не чув. Проте найбільший подив збудив у мене Кам'янець, бо в цьому великому і настільки укріпленому місті, що його ніяка людська сила не здобуде, є що оглядати і чому дивуватися. Здалека видно на крутій скелі замок, що піднімається до неба, а довкола бережуть місто прибережні скелі, під якими шумить річка Смотрич, так що хіба тільки птах дістанеться в те місто, а татарин чи турок навіть не спокуситься його штурмувати. Пан Арменак розповідав, що два роки тому, коли наші воювали з турками під Хотином, сам султан, тобто турецький цісар Осман, підступив з великими військами під Кам'янець, щоб узяти його, але, побачивши фортецю, сказав: «Бог збудував цей замок, нехай же він і здобуває його» і з цими словами відійшов од міста.

Кажуть, у Кам'янці є підземний хід, який тягнеться від замку під усім містом, а з міста під Дністром аж до другого замку в Хотині, що стоїть уже не на польській, а на волоській землі. Наш шлях вів на Хотин; ми переправилися через Дністер з польського берега на волоський і таким чином розсталися з милою вітчизною. Далі починалися чужі краї, хоч і християнські, але вже під владою турецького цісаря, якому князі тієї землі, що їх господарями називають, мусили щороку платити данину, з'являтися з військом на кожну його вимогу і вважати себе його нікчемними слугами, а він, якщо йому якийсь господар не сподобається, міг його вигнати, а інколи наказував через своїх посланців задущити його шовковим мотузком.

Хотинський замок, збудований на скелі, повік буде пам'ятний польському серцю. Я дивився на нього, мов дитина, коли б їй раптом з'явилося наяву те, про що

розповідала нянька. Про хотинську війну я наслухався ще в Підбужі, коли з неї поверталися вояки, а пізніше, як я вже про це розказував, у Львові і від Геласа, і від Домініка, і від Урбанка, нарешті, від бідного Григора Невчасного, який на війні від страху втратив розум; я наслухався таких див, що все здавалося мені казкою, хоч це була щира правда, бо там дійсно виявилась чудова сила чесності і мужності польського народу. На хотинських полях, на які тепер дивлюсь я власними очима, один поляк відважно йшов на сімох татар; один бився з сімома і не тільки не здався їм, а й побив їх чимало. Султан Осман вирушив тоді в похід з великим військом. У нього було чотириста тисяч вояк, майже триста гармат і десять тисяч верблюдів з провіантом, порохом і кулями, а наших було тільки шістьдесят тисяч, і все-таки вони два місяці билися з турками і не відступили з поля бою доти, поки турецький цісар не підписав мир і без жодної здобичі, як непришнний, повернувся до своєї держави.

Ми оглядали поля, на яких велися жорстокі бої, і жах та жаль охоплювали нас, коли ми дивилися на численні сліди битв, ледь не наступаючи на вояцькі кості, що їх пообризали круки і вовки. Всюди розорані кулями, а тепер порослі буйною травою вали й окопи, які насипали поляки, щоб захищатися від турків; кінські кості, татарські стріли, поламани списи,— все розсипане між густими бур'янами і лозою; куди не поглянеш, скрізь бачиш,— тут танцювала смерть.

Недалеко за Хотином ми переправилися через ріку Прут і їхали далі вже по волоській країні, а за містом Сучавою, під Уреком, Арменак знову показував ті величезні нетрі і ліси, де років понад сто тому зрадлива Волощина до ноги вирубала польське лицарство. Це було за короля Ольбрахта, так що навіть у прислів'я ввійшло: «За короля Ольбрахта загинула шляхта». Коли ж пан Арменак сказав, що будемо ще їхати через жалібну Цепору, де за вітчизну поліг від турецької шаблі славний пам'яті гетьман Станіслав Жовкевський, я подумав: «Боже ти мій, невже наша дорога веде тільки по слідах польської крові?»

Під Яссами, столицею князя, чи то пак волоського господаря, пан Арменак наказав зупинитись. Ми позлазили з возів, бо саме доїхали до цепорських полів.

Арменак зняв шапку, і ми всі, за його прикладом, зробили те саме, а потім він показав нам місце, де поліг три роки тому гетьман, і розповів, як яничари відтяли йому голову, насадили на спис і обносили по турецькому обозу, а тоді на знак перемоги відіслали султанові до Царгорода. Я добре знав цю жалібну історію, бо про неї багато розповідали у Львові, дуже вболіваючи над смертю славного гетьмана, якого там знала кожна дитина і який, мешкаючи у Жовкві, був добрим сусідом для міста. Львівські отці езуїти, в яких учився Урбанко, навіть надрукували траурні вірші, що називалися «Плач над могилою». Урбанко приніс мені почитати їх, і я багато які з них знав напам'ять, та й зараз ще пам'ятаю деякі строфи:

Вітчизно, чому плачеш, чому смутна стала?
Словечка не промовлю — недуга зламала.
Понад нивами, гаями,
Понад польськими містами
Лине звістка, кров'ю вмита,
Чорним смутком оповита.

Не буду описувати моєї подорожі з усіма подробицями, бо писати про це треба було б багато, і не швидко закінчив би я розповідь. Скажу тільки, що немає такої книжки, чоловіче, з якої б ти стільки навчився, скільки навчишся від подорожі, бо книжка або повість людська — це лише тинь і марна подібність речей, а подорож — то сама річ, і від неї наберешся розуму за один день більше, ніж удома за рік, тому що тут тобі на кожному кроці потрібний розум, а якщо не маєш природженого розуму або не наберешся його з прикладу та з пригоди чужої і власної, тоді сиди вдома на печі. Під час подорожі ти вчишся пізнавати людей і світ, і не треба на тебе ні різки, ані батога, щоб ти був старанний і обачний, бо коли ти ледачий або необережний, то спокута не мине тебе, як школяра: наробиш сам собі шкоди, втратиш час, здоров'я, гроші, а може, й життя.

Ми їхали Волоським краєм, через ріку Серет до Фокшан, далі — через Текучу до Римніка. Тут Захнович і Бонарик розлучилися з нами і рушили вбік, іншою дорогою, до Браїли, бо звідти вони мали їхати вниз до турецької Добруджі. Нам жаль було прощатися з ними, особливо сумував я за Бонариком: він був

дуже веселий і по-людяному ставився до мене, умів розповідати такі дивні й цікаві історії, що, бувало, їсти й спати чоловікові не хотілося, тільки б слухав і слухав.

Була в пана Бонарика ще дуже довга сопілка, тобто флейта, на якій він любив грати, і диво-дивне: коли розповідав, то завжди щось нове й забавне, а коли грав, то незмінно одне й те саме, бо нічого більше не вмів. Сідав він тоді по-турецьки, схрестивши ноги, виймав страхітливую флейту, роздував щоки, аж, бувало, посиніє, і грав мелодію на мотив пісні:

Сонце вже сіло, темна ніч надходить.
Що то за голос до мене доходить?
Слухати буду — напевне вгадаю,
Чого та жінка болісно ридає.

Він знав лише ці чотири рядки і раз у раз повторював їх, граючи до них на своїй флейті одну й ту саму мелодію.

Попрощавшись з обома, ми поїхали на Божів, Жержиці — до великого міста Бухареста. Вирушивши звідти, незабаром в'їхали у край, що зветься Болгарією, а проживають там християни, яких лютий турок під ярмом, немов у невольничих кайданах, держить.

Мені здалося, мовби я повернувся додому і опинився серед своїх: досі їхав я, наче німий і глухий, бо не розумів румунської мови, а тепер, хоча від біди, міг порозумітися, тому що болгари — це народ слов'янський, до нашого подібний і одного з нами, поляками, племені, а мова їх — це ніби щось середнє між польською і українською, і навіть слова, хоч дещо змінені, все-таки дуже схожі на наші. Коли запитаєш, як називається те чи інше село, то відповідають, зовсім як у польському краї: Шумівці, Могила, Сливниця, Гнійниця, Букова.

Нарешті, приїхали ми до Дунаю, величезної ріки, такої широкої, що другого берега й не побачиш, а по ній дуже великі кораблі плавають. Край той, мов рай земний: всюди дерева горіхові, каштанові і шовковичні, фруктів і винограду досхочу, рожі столісті на полях, як у нас-бур'яни, самі ростуть, а на ріці зелені острови позаростали чудовими кущами, між якими дині, мов золоті бані, виблискують. І скрізь — безліч розмаїтого

птаства, лебеді з шумом плавають по воді, а в глибині так багато риб, що чайка тільки-но пірне, а вже витягає на берег рибу завбільшки з лікоть. Як подивився на все це багатство божих дарів, то спочатку зрадієш, а потім враз заболить серце, через те що все це поганій турок загарбав, а народ християнський у нужді тут живе.

На берегах Дунаю — два міста і два замки турецькі; один замок позирає на другий, і обидва дуже укріплені. Місто на лівобережжі називається Джурджево, а на правобережжі — Рушук. Пан Арменак ще в дорозі попередив, що в Рушуку ми затримаємось днів на два, бо це значне торгове місто, і купці, котрі їхали з нами, робитимуть тут обмін різноманітного товару. Те, що вони виміняють у тутешніх турків і греків, має бути приготовлене, так щоб, повертаючись назад, можна було б забрати з собою вже запакований товар.

Тут мали закупувати болгарські, з красивими візерунками килими, які в цьому краю жінки вміють виплітати з овечої вовни, а також турецькі вироби з глини, що не тільки в Польщу, а й у німецький край ідуть, бо в Рушуку є гончарі, що ліплять чудові жбанки, миски, посуд, який можна ставити навіть на сенаторськiм столі: він не тільки гарно мальований і полив'яний, але також майстерно розписаний золотом і сріблом. Є тут і розкішні, гаптовані золотом речі, якими великі пани оздоблюють кімнати своїх замків, а виробляють їх гаптувальники, майстерніші від наших львівських. Нарешті, в Рушуку на складах буває відома на весь світ запашна олія, яку болгари видобувають з квітів рожі, як ми з льону. В цій країні є цілі околиці, які живуть із плантацій троянди, отак, як ми з ланів збіжжя.

Та коли б навіть і не затримали нас торги, однак ми не могли б одразу їхати, бо кілька наших коней зашкунтильгало, крім того, найкращий наш візник, котрий самого караван-башу віз і над іншими візниками був за старшого, дуже захворів на гарячку. Ми зупинилися в одній великій господі, або, по-турецькому, в гані. Пан Арменак знав господаря, бо ще й раніше заїжджав до нього.

Ходили ми до міста і гуртом, і поодинокі; ніхто не забороняв нам, і турки нічого не казали; часом тільки якийсь страшний бородань у великому, мов копиця сіна,

турбані на голові скося подивиться грізно і щось гнів-но пробурчить, але Арменак радив нам не звертати на це уваги. «В кожнім туркові, — казав він, — чорт сидить, це вже напевне, але той чорт часто дримає і, поки його не збудиш, нічого тобі не зробить: народ турецький з природи ледачий і тільки тому часто нешкідливий, бо коли б турок міг убити тебе, не встаючи з ліжка, то, мабуть, убив би, а вставати йому не хочеться».

Отож я, з дозволу караван-баші, бродив собі по мі-сту, як у Львові, дивуючись з усього, і одного разу зайшов під самий замок. Навколо нього на широкому валу стояли величезні гармати, очевидно, недавно звід-кись привезені, бо від деяких шойно відпрягли буйво-лів; дещо оддалік полягали на землі пушкарі, або топ-чії, як їх іменують по-турецьки, — одні дримали, інші в небо дивились. Такий відпочинок називається у них кеф.

Придивляюся я до них і раптом бачу, коло одної гармати, прикутий до неї за одну ногу товстим ланцю-гом, стоїть дуже нужденний чоловік з великою чорною, проте вже сивіючою бородою, з худючим обличчям і запаленими очима, в яких світився голод і смуток. Чоло-вік був кремезний, невисокий, плечистий, але дуже висна-жений і майже голий, — на ньому був одяг з грубо-го полотна, весь у дірах, так що звідусіль визирало тіло.

З співчуттям у серці поглядаю на нього, а він, поди-вившись навколо, особливо в той бік, де топчії пороз-лягались на траві, почав хреститися так, як це роблять християни і в нас. Ясно, бідолаха хотів дати мені знак, що він християнин. Я підійшов ближче до нього, а він, сівши на землю і відвернувшись од мене в протилеж-ний бік, каже повільно, притишеним голосом, але ви-разно по-українськи:

— Душе християнська, милосердний чоловіче, чи ти чуєш і розумієш мене?

— Чую і розумію, — відповідаю стиха, але так, щоб він міг почути.

— Слава богу, що ти не німець, — каже в'язень на ланцюгу, бо, мабуть, у своєму одязі я скидався на нім-ця. — Не дивися в мій бік, гляди на місто, на мечеть.

А недалеко була мечеть, тобто турецька церква в вежею і золотистим півмісяцем наверху. Отож я ніби

дивлюся на той півмісяць, а сам пильно наставляю вуха.

— Душе християнська, зжался над моєю християнською душею і, прошу тебе, заради бога, дай напилочок; у хлібі дай його мені. Он там, бачиш, недалеко, пекар, купи дві буханки хліба, одну ніби для себе, а другу — для мене; розкрай одну хлібину, сховай у ній напилочок і дай мені, та не бійся, — нам милостиню можна подавати, аби тільки не грішми, бо ті пси вміть одберуть їх.

Коли б мій батько і не був загублений десь між турків, то й тоді я зробив би для нещасного бранця все, про що він просив мене, хоч це й не зовсім безпечно мало бути. Ну що ж, думаю собі, може, і мій батько в такій самій нужді життя тепер марнує і жалісно зітхає, благаючи про визволення.

Пішов я на безестан, тобто на базар, де розташовані крамниці з різноманітними товарами, і відразу побачив цигана-коваля, який сидів на землі, а перед ним були розкладені на продаж молотки, кліщі, пилки, цвяхи та інший ковальський товар. Я вибрав найкращий напилочок і купив, зовсім не торгуючись, бо йшлося про річ важливішу, ніж один чи два аспри, на які ошукав мене циган. Потім купив дві буханки хліба і, зайшовши за один будинок, де ніхто на мене не дивився, розкрав один хліб на двоє, сховав у нього напилочок і, крім того, ще й один золотий цекін вартістю, як добрий дукат.

Після цього, взявши обидві хлібини, знову підходжу до гармат і починаю ламати свою буханку і ніби смачно їсти, а бранець, наче вперше побачивши мене, зривається з землі і, хоч топчії й дивляться в наш бік, простягає, як жebraк, руку, трясє головою і молиться на мій хліб. Я, ніби повагавшись якусь мить, подаю йому хлібину з напилком і цекіном, а він прожогом хапає її і, як зголоднілий пес, починає кусати, добре тримаючи хлібину обома руками, щоб не розпалася. Бачили це топчії, і один на мене щось крикнув і рукою махнув, щоб я йшов собі геть, але хліб в'язневі залишили.

Кілька днів пробули ми в Рушуку. Купці вже полагодили свої справи, час було їхати далі, однак візник пана Арменака не лише не видужав, а ще тяжче захворів, і так йому стало погано, що почав благати, щоб неодмінно привели до нього католицького духівника, бо, мовляв, помирати буде. Дуже важко було знайти в Ру-

шуку ксьондза-католика. Тут лише попи, вірніше монахи-схизмати, калугери, безсоромні, бородаті лобуряки, простаки невчені, якими навіть тутешні люди гордують. Наш ганджі, тобто шинкар, який був греком, сказав, що в одного італійця — купця і лікаря паші — нібито зупинився ксьондз-католик, що їде з Адріанополя до Польщі. Пан Арменак послав мене з одним місцевим болгариним до того італійця довідатися, чи правда це, і якщо правда, то попросити ксьондза до нашого хворого.

Показали мені того ксьондза. Дивлюсь, а то якийсь бородань, одягнений наполовину по-турецьки, наполовину по-болгарськи, з марафетом, тобто з завоєм на голові, чоловік, як мені здавалося, цілком світський і нітрохи не схожий на ксьондза. Болгарин, що зі мною прийшов, заговорив до нього, він відповідає теж по-болгарськи і зразу подає нам шкіряну сумку, щоб несли слідом за ним до господи. Прийшовши туди, вийняв він із сумки рясу та епітрахиль і відразу подався до хворого. Я був дуже здивований виглядом ксьондза, але пан Арменак пояснив, що наші ксьондзи, коли їдуть у Туреччину, змушені відпускати якнайдовшу бороду і відрікатися попівського одягу, бо інакше жоден з них не добився б нічого доброго та ледве чи й залишився б живим не тільки через злобу і ненависть турків, але й через неприхильність самих попів та місцевих калугерів, які ненавидять наш святий католицький костюл. Повернувшись од хворого, ксьондз заговорив з нами по-польськи і сказав, що їде з Адріанополя до Львова. Тоді я, вклонившись, питаю, чи не знає він в Адріанополі ксьондза Бенігнуса і чи не міг би мені сказати, як його можна буде відшукати там.

— Я і є той самий ксьондз Бенігнус, — відповідає він. — А яка в тебе до мене справа?

Я дуже зрадів цій щасливій зустрічі і даю йому лист від Геліаса. Він прочитав уважно листа, потім питає:

— А як же звать твого тата, про якого написано у цьому листі, ніби він у турецькій неволі?

— Марко Бистрий.

— Бистрий... Бистрий... — повторив ксьондз Бенігнус. — Це прізвисьце я ніби вже чув. Чекай, у мене є довгий список наших, які перебувають в'язнями у турків. —

і панів, і холопів, і жінок, і нещасних дітей, що їх половили татари. Я зараз подивлюся.

Він витяг книжку, всю списану прізвиськами, і почав переглядати її. Цей ксьондз присвятив своє життя і здоров'я тому, щоб рятувати з ясиру польських бранців: пани посилали його з грішми для викупу, і він був більш надійний, ніж вірмени, бо ті, хоч і визволяли багатьох людей з неволі, проте робили це не з самої християнської чесноти, а частіше заради зиску, вимагаючи значної плати. Поки ксьондз переглядав книжку, я мов на розпеченому вугіллі стояв, тому що всю надію покладав на нього.

— Бистрий, — відозвався нарешті ксьондз Бенігнус, — Бистрий, Марко Бистрий!

— Отже, живий, живий мій тато! — закричав я з радості, але одразу ж голосно заплакав.

— Півроку тому я бачив його, — каже ксьондз Бенігнус, — але чи живий він тепер, бог його знає.

— А де ви бачили його, отче добродію, і що він робить?

— Бачив у Варні на султанській галері: його продали до весла. Просив мене, щоб дав знати про нього його жінці в Підбужі, в економії самбірській, — вчитує ксьондз Бенігнус з книжки, — і сказав, щоб викупили його з неволі через мене або через львівських вірмен. Для цього вона повинна продати солтисівку. П'ятсот твердих талярів вимагає за твого батька той ага, в якого він веслує. Тоді, коли я бачив його, галера повинна була пливати в Чорне море. Це — військова галера; повертаючись з моря, вона причалює до пристані під Мезембрією; там і треба довідуватись про нього.

ХІІІ

ІДУ ВИЗВОЛЯТИ БАТЬКА

Почувши від ксьондза Бенігнуса про свого батька, я вирішив насамперед порахувати, скільки маю в капшуку, бо досі я навіть не думав про свої гроші: все потрібне для прожиття я мав від пана Арменака як винагороду за свою службу. Від купця Курція одержав я,

як це вже згадувалось, десять подвійних цекінів; у моїй скриньці, що її повісив Геліас у конторі пана Шпитка, набирався десять дукатів. Мені здавалося тоді, що я великий багач і бозна-чого доб'юся з таким скарбом. А тепер, довідавшись, що за батька вимагають викупу п'ятсот твердих талярів, я з жалем узнав, що міг би заплатити лише частину цієї суми. На один таляр ішло три злотих, отже мені потрібно було тисячу п'ятсот злотих, а весь мій капітал становив тридцять дукатів, тобто ледве п'ятсот злотих, та й то неповних.

Все-таки я втішав себе думкою, що маю досить грошей, щоб добитися до батька і спробувати, чи не вдасться викупити його з неволі за меншу суму; а може, я допоможу йому втекти або, в найгіршому випадку, полегшу його долю. Тепер преба тільки якнайшвидше добратися до цієї Мезембрії, бо з розповіді ксьондза Бенігнуса мені було ясно, що коли навіть і не застану я там батька, то все-таки матиму про нього найбільше відомостей, якщо, звичайно, галера, на якій його держать коло весла, причалює до пристані в Мезембрії.

Я знав, що наш караван не поїде на Мезембрію, але все одно найбільшу частину дороги я проїду разом з ним, бо і до Адріанополя, і до Мезембрії, яку болгари називають Несемброю, дорога веде через Балканські гори.

Хворий візник ще не видужав, а пан Арменак не міг довше затримуватися в Рушуку, отже треба було залишити його тут, а до коней шукати іншу людину. В чужому місті, та ще серед турків, це було дуже важко. Болгарина Арменака не хотів брати, бо не мав довіря до болгар, тому що цей народ у тяжкій поганській неволі втратив уже багато природжених чеснот; ввічливого турка хоч би й хотіли взяти, так турок не хотів, а обійтися зовсім без візника не можна було: нас чекала дорога через великі гори і дикі яруги. Коли ми всі отак радимось, заходить до нас ганджі і каже, що якийсь чоловік хоче говорити з паном караван-башею. Входить болгарин, міцний, правда дещо змарнілий, мовби після хвороби, і питає Арменака:

— Шукаєте, пане, арабаджика?

Арабаджиками турки називають фурманів.

— Шукаю.

— Візьміть мене, якщо ваша ласка.

Мабуть, Арменаку цей чоловік сподобався з першого погляду, бо не відправив його відразу, як інших, що зголушувалися їхати, а одійшов з ним трохи вбік і почав його розпитувати. Мені здалося, що я цього чоловіка колись знав або принаймні бачив, але ніяк не міг згадати, де це було. Поглядаю раз у раз на нього, намагаючись пригадати, а він теж на мене скося зиркає і непомітно моргає, наче хоче сказати: «Не говори, що знаєш мене!» Аж тоді я впізнав його відразу. Це був той самий прикутий до гармати невільник, якому я подав у хлібі напійок і один дукат.

Коли б він не подивився отак на мене і не подав очима цього знаку, я б ніколи не впізнав його і даремно намагався б пригадати, бо він так змінився, що й рідний брат відкрікся б його: поголив бороду, підстриг і підкрутив вуса, одягнутий був бідно, але чистенько, як болгар звычайно вдягаються: у каптан з темного сукна, в такі ж шаровари, широкі, зібрані фалдами, на голові у нього була велика бараняча шапка; на ногах опанчі, підперезаний був червоним шерстяним поясом.

Я не чув, що він відповідає на запитання Арменака, але догадувався, що пан Арменак не дуже-то радіє і не всьому вірив, що чув; поглядав на болгарина немов з підозрілістю; замислювався і вагався, але нарешті все-таки домовився з ним, виразно даючи зрозуміти, що бере його до себе тільки через біду і крайню потребу. Новий фурман одразу пішов до возів і цього дня вже не виходив із стайні.

Наступного дня, на світанку, ми повинні були їхати далі. Помітивши, що мій львівський одяг надто впадає у вічі і що в ньому недобре буде вештатися між турками, особливо коли вже буду сам і без опіки, я, з допомогою нашого хазяїна, купив собі на безестані дешевий болгарський одяг і відразу надів його, за що пан Арменак похвалив мене, кажучи, що й сам хотів сказати про це, але забув.

Ми вирушили в дальшу путь і в'їхали в страшні Балканські гори. Описувати цей шлях не стану, бо я не швидко закінчив би, хоч і було б що розказати. Сім днів і сім ночей мучились ми, переправляючись через страшні скелі і гори, провалля і яруги, гострі хребти і глибокі пропасті, — інших таких гір, як Балканські, нема вже на божому світі. В голові паморочилося, страх проймав

тільки від того, що дивишся то вниз, у глибокі провалля і прірви, то вгору, на круті й такі високі скелі, які, здавалося, майже сягають хмар, і лише орлам, а не людям там бувати. Арменак знав кожну з цих найвищих гір і бездонних пропастей і раз у раз казав нам, що це Писаня Чука, а то Голеня Голова, тут Чорна Голова, а там Бабин Ніс, а онде Іванова Левада — і так без кінця. Я дуже дивувався, що Арменак так добре знав про кожну гору і відразу називав її.

Вдень, коли сонце пече, скелі і гори мовби горять, а коли починає ховатися, вони здаються як кров'ю облиті, тому що всі з червоного каменю. Вночі вони ще страшніші, бо тоді ввижається, що це не гори і не скелі, а якісь будинки і тварюки з казки чи із сну в гарячці; он вежі, під саме небо зведені, стовпи, костьоли, будинки, мовби якесь місто, збудоване нелюдською рукою і навіки в камінь обернене; одна гора схожа вночі на змія з широко роззявленою пащею, друга — на корабель з парусами, третя — на казкову звірюку, четверта — на людську голову і так далі. Людей по дорозі ми зустрічали мало, та й ті або недовіжливо дивилися на нас, або порозумілися з ними не було можливості; якщо це був турок, то на наше запитання він лише бурмотів: «Кім білір?» — тобто: хто його знає?, а коли болгарин, то — «Кое знає?» або: «Ако господ да!» — як бог дасть!

Заїздів по дорозі майже не було, а якщо трапиться який-небудь ган, тобто заїзд, то ні їсти, ані пити в ньому не дістанеш ні за які гроші, хіба що подадуть тобі гидку горілку, або, як вони тут називають, раккі. Щастя наше, що пан Арменак і кунці везли з собою їжу, а часом і звірину хто-небудь із нас уб'є з рушниці. У цьому я мав найбільше успіху, бо однаково спритно стріляв і з самопала і з лука. Найчастіше ми ночували просто неба в наметику. Тоді нам бувало дуже весело: розкладаємо багаття, варимо вечерю, п'ємо сливове чорне вино, яке везли з собою в шкіряному міху, панове вірмени співали, а Ерван-заде з Чареняном кумедно танцювали біля багаття, плескали в долоні і вигукували: «Гей, гей, дана-дана, гей!» Я дуже шкодував, що не мав при собі Семенової кобзи, але козацьких пісень, яких мені навчив Семен, я все-таки співав. Одного разу, коли я заспівав одну з пісень, арабаджик, якого ми найняли в Рушуку, схопився раптом на ноги, мовби гадюка вкусила

його, але відразу ж знову сів коло вогню, похиливши голову на руки, і продовжував слухати. Взагалі він, видно, дуже сердився, коли хтось заговорить і переб'є спів, хоча сказати про це не смів.

Цей чоловік заговорив до мене лише в дорозі, а перед виїздом і під час виїзду не звертав на мене ніякої уваги; так що мені аж досадно було, що він зовсім не виявляє до мене ніякої вдячності, хоч я допоміг йому щасливо втекти. Проте, коли ми проїхали за Рущуком кілька миль і коли я проходив біля його воза, а пан Арменак нас не бачив, він сказав мені:

— Бог тебе послав мені, дитино, показав своє милосердя до мене через тебе. Мене вже чекала смерть, бо хотіли мене на другий день до Джурджева доставити, а тамтешній паша знає мене: вже б сьогодні на шибениці шуліки клювали моє тіло; кілька разів я пробував тікати: здавалося, все сприяє мені, і друзі допомагали, а все ж дарма. А тепер от дрібниця, напилочок за кілька грошів, і вдалося. Так бог дав!

— А хто ви такий, — питаю, — і як вас звуть? Ви ж не болгарин, а з наших, українських людей?

— І з ваших, і не з ваших, — відповідає він. — А тобі знати навіщо? Я Панько: так мене охрестили. Отже, називай мене Паньком.

— А чому ви, Паньку, не тікали відразу далі, а залишилися в Рущуку? Не страшно вам було?

— Коли б я був далі тікав, мене б турки уже мали в своїх руках. У тому й розум весь, щоб страху не знати і залишитися на місці, бо тебе якраз тут і не шукають. Топчії далеко навкруги пішли навздогін за мною, ще й досі женуться. Але коли б не твій дукат, може б я і пропав. Бог дасть, я поверну тобі дукат, а може, й десять, сто дукатів!

— Легко було вам тікати?

— Я вже сказав тобі, що все сталося так, як я й не сподівався. Коли топчії спали вночі, я перепилив ланцюг і побіг до монастиря святої Тройці: там є один чернець, який мене добре знав; коли я проживав у Києві в Лаврі, але він не міг мене переховати, бо калугери із самого лише страху були б виказали мене туркам, — отакі вони боягузи. Цей знайомий чернець хотів дати мені чернечий одяг, щоб я переодягся, але я не захотів, тому що калугери з бородами ходять і з довгим

волоссям, а коли б я не обстригся і не побрився, турки легко б упізнали мене... Звідки ти такий узявся, голубчику, що так співати вмієш? ..

— Один козак мене навчив, — кажу.

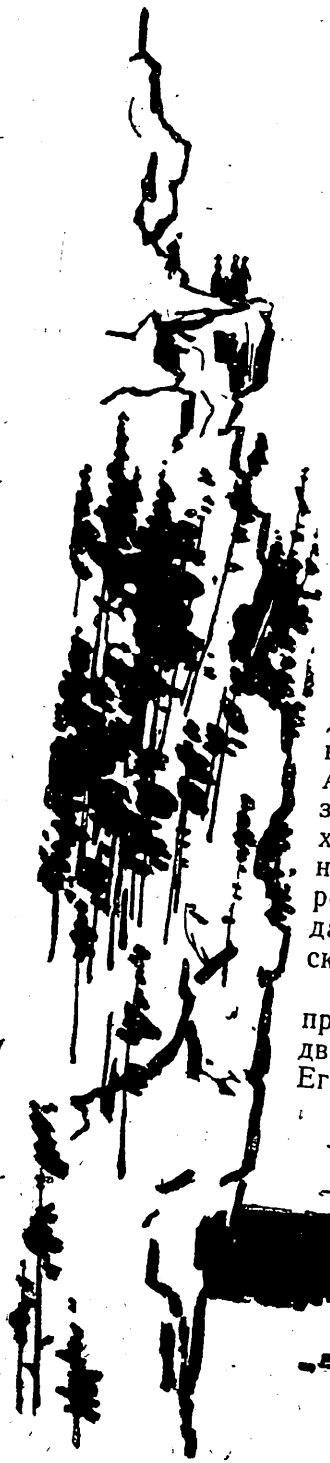
— Козак, козак тебе навчив, — повторив Панько, наче сам з собою розмовляючи. — Ти вартий бути козаком, вартий: хоробрий був би з тебе молодець.

Я охоче порозмовляв би з ним ще, але він був скупий на слова. Пан Арменак спочатку дивився на нього скоса, мовби не дуже довіряв йому, але чим довше з ним їхав, тим ставав менш недовірливий, зрештою й хвалити почав його, особливо коли ми забралися в найдикіші гори і між відлюдні стрімкі скелі. Арменак знав, що тут розбійники роблять засідки на подорожніх, особливо на купецькі каравани, з яких добре можна поживитися.

Цей відрізок дороги жахом проймав навіть найсміливішого. Тут раз у раз зустрічалися ще свіжі кінські і людські кістки, біля яких кружляли шуліки, або рештки розбитих скринь, мовби сліди вбивства і грабунку. Це був «гайдуцький» шлях; у цих краях розбишак називають гайдуками, і я відзначив це з радістю, бо ж і наш підбузький гайдук Кайдаш повівся з нами, як справжній розбійник, отже прізвисько таке зовсім пристало до нього.

Їхали ми через гайдуцькі яруги напоготові, як під час війни: скільки було зброї, Арменак пороздавав усе, отож кожний купець і фурман мав по набитому самопалу, а найкраще Панько допомагав, особливо вночі, коли ми ждали дня під відкритим небом. Випрягши коней, він так чудово розташовував наші вози табором, що утворювалася ніби мала фортеця, в якій можна було оборонятись і відстрілюватись навіть од цілої купи розбійників. Він же й дозори розставляв, і обходив бічні скелі, чи не виявить засідки, і так завжди вмів улаштувати наш нічліг, що з тилу і двох боків ми були в безпеці, під прикриттям скель, а коли б і трапився якийсь напад, то лише з одного боку — опереду.

Однієї ночі навіть зчинилася тривога, і хто знає, чи не напали б на нас тоді розбійники. Панько стояв саме на варті, бо була його черга, і раптом помітив, як з-за високої скелі на хвилину висунувся розбійник, поглянув униз і, заховавшись за скелю, свиснув, мовби давав знак товаришам. Панько вистрілив з рушниці, а на гуркіт

пострілу ми всі схопилися на ноги і, як було нас кілька чоловік, так усі одночасно вдарили з рушниць, аж скелі на мильо громом загули, хоч ніхто з нас не знав, нащо стріляв і в кого.

Дуже розсердився на нас за це пан Арменак, який один лише не стріляв. «Що це за салют був? — лаявся він. — Може, місяць вам заважає, і ви хотіли його з неба зняти пострілами? Коли б тепер гайдуки кинулися на нас з гори, то порізали б шаблями, як баранів, бо ні один з вас не має кулі в рушниці!»

Потім, наказавши нам швидко зарядити рушниці, звернувся до Панька:

— Нас тут тільки два вояки: ти, що стріляв, і я, що не стріляв. Невже ти не був ніколи на війні?

— Може й був, — відповів Панько і замовк.

Шостого дня вранці ми підїхали до місця, куди дорога в'ється серед найвищих шпилів Балканських гір. Арменак повів нас до одної скелі і звелів видертися на саму її вершину, хоч це й було важко, і сам виліз на неї. Звідси він показав нам гори, через які ми вже пройшли, — вони виглядали, як величезне нагромадження скель і каміння, — а потім промовив:

— Тепер дивіться добре ліворуч і праворуч, далеко-далеко, і побачите два моря: ліворуч Чорне, праворуч Егейське. Он та вежа, що видніється

ліворуч у сизій імлі, то Варна, та сама Варна, під якою два століття тому загинув у битві з турками польський король Владислав.

Усе, що пояснював і показував Арменак, я просто пив очима і ковтав вухами. Скільки житиму, не забуду тієї дороги і все те цікаве й дивне для мене, що я бачив і чув на ній. Навіть тепер, після стількох років, я, коли не думаю про щось інше або, прокинувшись уночі, згадую минуле і проходжу в думках через ті самі гори й скелі, які замолоду міряв власними ногами. Здається, ніби це було вчора, так добре пам'ятаю я кожний предмет, хоч і позабував назви.

Ми почали спускатися вниз легко і безпечно, але мені було вже не так весело, бо незабаром я мав розлучитися з друзями і сам, без чужої поради, власною головою думати про себе і про те, як виконати те, що я планував.

У Калофері, дуже незначному містечку, я уклінно просив пана Арменака відпустити мене із служби вже тут, бо звідси хотів піти до Мезембрії. Я в дорозі не раз згадував про свої наміри, тому Арменак знав уже про них, але, вважаючи їх фантазією, не вірив, що вони будуть здійснені. Він був зовсім не радий, що я піду од нього, і будь-що хотів одрадити мене від цього. «Дороги не знаєш, — казав він, — людей, їх звичаїв і мови теж не знаєш, грошей у тебе нема, ти, як слі-

пий нічний метелик, летиш на вогонь, на власну загибель! Батька не побачиш, а себе занапастиш і, замість визволити його, сам себе в неволю заженеш».

Але, побачивши, що всі його мудрі слова і перестороги — мов на вітер, і що від задуму мене не відвернеш, він почав тоді давати мені різні добрі поради і способи, як діяти, і дуже шкодував, що в Мезембрії у нього немає знайомих вірменських купців або греків, щоб дати мені листи до них. Розставався зі мною з жалем, бо в дорозі дуже полюбив мене за те, що я весь час був уважний, слухняний і тямущий до всякого діла. Дав п'ять дукатів, хоч ніколи не обіцяв мені цього, а взяв у дорогу з собою лише з доброти й ласки, уступивши проханню Геліаса. Попрощавшись з усіма, я вже збирався йти, коли Панько відвів мене вбік і каже:

— Хай бог допоможе тобі, добра дитино. Коли б я міг, то не пустив би тебе самого. Пішов би з тобою, гляди, й став би тобі в пригоді. Але я найнявся цьому купцеві до Адріанополя і слова додержати мушу, а хоч би і не це, то все одно я в іншій стороні маю дуже невідкладні справи. Знаю я цю Мезембрію, бував там; я на всьому Чорноморському узбережжі, як у себе вдома; важко тобі доведеться, важко: там самі греки потурчені, а це народ собачий, гірший за чесних турків. Будь дуже обачний. Якщо галера, на якій твій батько працює веслярем, і є в пристані, то однак важко тобі буде добратися туди власними силами. Правда, є там один потурмак, тобто потурчений болгарин, але він ні те ні се, бо і в Магомета вірить, і перед богоматір'ю свічку ставить, коли як треба йому. Помітити його легко: він завжди біля пристані і поміж човнами та кораблями вештається; ім'я його — Йован.

Як побачиш малого на зріст чоловіка з такою зарослою фізіономією, що на ній нічого не видно, лише дуже великий і кривий ніс, як дзьоб у шуліки, то це й буде Йован. За цейніна Йован поведе тебе на галеру, бо він турків брат і прислужник, і ти таким чином побачишся з батьком, але ні в яку справу з тим Йованом не вступай, ні в чому не вір йому, тому що зрадить. Знаю я його, собачого сина. Він за гроші хоч кого продасть: козака — туркам, турка — козакам, а турка і козака — чортові, коли б той заплатив. За проші він і душу свою оддасть. Ну, боже тобі помагай!

Добрався я до Мезембрії, чи Несембри, щасливо, хоч усю дорогу йшов пішки. Під'їхати не вдалося: я зустрічав самих лише вершників, а коли й траплявся віз, то був він запряжений буйволами і їхав так помалу, що не варто було сідати, хоч би мені й дозволяли. Відмажав я чимало, тому що йшов не найкоротшим шляхом, який веде через гірські перевали, — без провідника я заблудився б там, — а на Карнабад, і хоч звідси до Мезембрії всього десять миль, я йшов три доби, бо і дорога була дуже кам'яниста й крута, і спека стояла така страхітлива, що я просто вибивався із сил. Мезембрія — майже нікудишнє місто, хоч, як мені розказували, колись було дуже красиве та багате, тільки костьоль у ньому було аж вісімдесят, але під турецьким ігом дуже занепало.

Недалеко від міста простяглися великі діброви, а саме місто, все біленьке, розташоване на білому скелястому острові. Коли я вже підходив до нього, море було залите таким гарячим сонцем, що не можна було дивитись на стіни: очі наче сліпли від білого світла. Навколо міста — море, і коли б гребля, місцями завширшки ледве чи не на добрий постріл з лука, не з'єднувала його з сушею, тоді до нього хіба тільки човном або кораблем можна було б добратись. Я не думав про те, щоб зупинитися в якійсь господі, а поспішав до пристані. Прийшовши туди, сів на самому березі і почав роздивлятися довкола, чи не побачу турецькі військові галери.

Біля берега було багато парусників і човнів, але всі невеликі, рибальські, що плавають лише вздовж морських берегів, а у відкрите море не виходять. Я купив хліба, сиру, винограду та інших фруктів, які тут на диво смачні й дешеві. Поївши, знову почав роздивлятися навкруги, чи не побачу десь Йована, але тому, що це був саме полудень, то людей майже не було: хто міг, той ховався під дах від нестерпної спеки. Знайшовши якийсь затінок, я ліг відпочити і поклав під голову свій вузлик, в якому не було нічого, крім львівського одягу, блаженської білизни і того пістолета, який дав мені Вороба на дорогу.

Пополудні я знову вийшов на берег і став дивитися на море, велике, страшне, безмежне: перед цією безмірною величиною я, малий черв'ячок, не відчував самого себе, немовби мене не було вже на світі, під цим небом, що палало від сонця, яке десь на голубуватому кінці, наче на самому краєчку божого світу, поринало у воду. Я ніби розбризкався весь у шумі і водянній піні і зник серед зелених хвиль, що, наче скляні гори, танцювали по киплячій воді. Мені здавалося, що врешті з мене залишилася тільки сама душа і плаває, сумна, по морю.

На морі були тільки одні малі барки і човни, мовби хто кинув у воду жменю горіхових шкаралуп. Кожна така шкаралупа то зовсім поринала у воду, то піднімалася наверх; здавалося, що вода пограється трохи з нею, а потім одразу проковтне. Вдалині серед темніших смуг білили паруси, маленькі, як липові листочки, і нерухомі, мовби тихо й спокійно стояли на місці, а море під ними було ніби з мертвого скла. Але дуже поволі ці паруси росли на очах, хоч і продовжували наче стояти на місці, а те, що здавалося малим човником, почало збільшуватися, збільшуватися, аж нарешті стало видно, що це плывуть до пристані кораблі, великі, як високі будинки або костюли з вежами.

Кораблів було два, і я відразу догадався, що це султанські галери. Коли вони наблизилися так, що можна було краще роздивитися на них, почало здаватися, наче вони не плывуть, а над самою водою мчать у повітрі на великих крилах, зроблених ніби із спрашенно довгих пер, які то підіймалися над поверхнею, то падали і мочились у воді, а за кожним помахом цих могутніх крилиць на морі залишалася біла піниста скиба чи борозна, мовби хтось орав воду плугом.

Коли кораблі вже підходили до пристані, я побачив, що це величезні будівлі з трьома щоглами і з парусами з білого полотна, причому дві щогли низькі, а третя надивовижу висока. Хто знає, де може рости таке височезне дерево, щоб із нього змайструвати подібну щоглу; пізніше мені люди розказували, що таку щоглу роблять із двох дерев. На носі корабля видно гармати, які дивляться отворами, ніби великими чорними очима, а на палубі рухаються люди, схожі на хрущів.

Обидві галери стали в пристані, але якорі кинули так далеко від берега, що я міг добре бачити тільки

кораблі, а людські обличчя розпізнати було важко. Те, що мені здавалося здалека крилами, були довжелезні весла, які стирчали з обох боків корабля, по двадцять сім з кожного боку; кожне таке весло рухало трійка пребців, що сиділи поряд, а всі дев'ять трійок,— одна за одною вздовж корабля. Довжина галер була, мабуть, сажнів двадцять, але ширина їх становила ледве чотири сажні.

Я не міг одвести очей від галер, а серце почало сильно колотитися, немовби підказувало мені, що на одній з них є і мій батько. Проте даремно напружував я зір: розпізнати обличчя було неможливо; я бачив тільки, як там почало киштіти людьми, і чув лише крики та вигуки: з галери спускали малі човни. Мені кортіло стрибнути у воду і підплисти туди, бо вже не терпілось, і я мовби весь горів жаром, але все-таки я стримався, подумавши, що це було б божевіллям. Раптом я пригадав потурмака Йована, про якого говорив мені Панько: від хвилювання я був зовсім забув про нього. Я почав роздивлятися навколо, чи не побачу серед людей, яких тепер багато вже зібралось на пристані, чоловіка, на вигляд такого, як описав його Панько.

Шукати довелось недовго. Панько яскраво намалював мені його, і я відразу побачив чоловічка, низького на зріст, худого, одягненого наполовину по-турецьки, наполовину по-болгарськи, кудлатого і з таким зарослим обличчям, що з-під сивіючої бороди, вусів і кошлатих брів, які цілком зливалися з волоссям на голові, нічого не було видно, лише ніс, довгий, гострий і закарлючений, як дзьоб, і двоє малих блискучих очей, що надавали цьому чоловікові вигляду справжнього яструба. Він вештався скрізь, розмовляв то з тим, то з іншим, ніби до кожного мав якусь справу. Іду до нього, а він уже й сам помітив мене, як чужого в цій місцевості, бо пильно зиркнув очима і, певно, сам би зачепив мене, коли б я перший не заговорив до нього.

— Скажіть, пане,— звертаючись до нього по-українськи, бо болгари краще розуміють по-українськи, ніж по-польськи,— оці великі кораблі — галери?

— Галери, цісарські галери. А ви звідки?

— Здалека,— відповідаю,— дуже здалека...

— А нащо забилися сюди, коли здалека?

— Шукаю тут декого... та не знаю, як далі діяти.

— Шукате? А кого ж? Йован усіх тут знає, і Йована всі знають. Може, купця? Чи моряка, корабельника? А може, це прек чи італієць? Один з наших чи француз? Може, хочете в контору, до якого-небудь урядовця звернутись?

Він просто закидав мене питаннями і так швидко мовив язиком, що слова в нього вилітали, мовби він горю згори сипав. Я навіть не міг збагнути, про що він говорить, бо і болгарських слів я знав небагато.

— Я хотів би на оті он галери,— кажу, нарешті, і показую на море.

— На галери? Нащо вам ті галери? Аллах керім! На галери! Нікому на галери не можна, бо це султанські, цісарські кораблі, військові кораблі! Не можна!

— А я все-таки хотів би, пане Йован,— кажу на те покірливо,— і заплатив би за це.

— А кого там хочете бачити, може якогось гадама? Я не розумів цього слова, та Йован, одразу здогадавшись про це, сказав:

— Невільника, такого, що біля весла? — І почав махати руками, наслідуючи рухи веслом, щоб мені було легше зрозуміти.

Тоді я розповів йому, що шукаю свого батька, який

потрапив у неволю і, здається, зараз на одній із тих галер, які, повертаючись із далекого плавання, причаляють до пристані в Мезембрії.

— Аллах керім! Аллах керім! — почав вигукувати Йован, вислухавши мою розповідь (турки називають аллахом бога і згадують його, коли треба і не треба). — Хоч ти й невірний гяур¹, та я вже люблю тебе, як власного сина люблю. Та й як не любити такого молодця, який біжить з другого кінця світу рятувати батька! Сам аллах радується тобою. Бачиш, я гаджі,— продовжував він, указуючи на зелений тюрбан, яким була обв'язана його голова,— і ніякому гяурові я б не допоміг, а тобі допоможу!

І почав стискати мені руки, і по обличчю гладити, і сльози з своїх очей витирати, так що я вже готовий був повірити, що це чесна душа, хоч і турецької віри, і що Панько несправедливо вважав його зрадником.

— Нічого від тебе не хочу,— говорив далі Йован,— я ще тобі дав би, коли б мав! Але треба старшому на цих галерах дати бакшиш², а він, той ага,— великий пан, будь-чого не візьме, на срібло навіть не подивиться!

Я вийняв з гаманця один цекін і хоту дати йому, а він на це:

— Мало! Треба два,— і жадібним оком позирнув на гаманець.

Я мусив дати йому й другий. Він одразу дуже швидко побіг до малих човнів — каїками вони називають їх, пошвартовів по-турецьки щось з веслярем і киває мені, щоб я йшов. Човен підплив до берега, ми посідали в нього і попливли до галер. Біля першої галери Йован почав гукати. На його поклик вийшов якийсь здоровенний турок з суворим поглядом, чорний, як негр; за поясом у нього стриміли ножі й пістолети, а при боці висіла широка крива шабля.

Вони розмовляли про щось між собою, а я, не розуміючи їх мови, дивився тим часом на галеру і на нещасних невольників біля весел. Кожний з них був голий по пояс і прикутий ланцюгом до корабля. Бідолахи сиділи мовчки, понуривши голову, дивилися перед собою, як натомлена худобина, коли їй після роботи до-

¹ Гяур — у турків лайлива назва іновірців.

² Бакшиш — хабар.

зволюють відпочити і не ляскають над нею батогом. В одних — голови були зовсім побриті. Це — злочинці, яких засуджено на все життя на галери до весла. Інші були лише пострижені. Це — бранці-християни. Мо-го батька між ними не було, але я бачив тільки один бік галери, а на другому було стільки ж інших гребців, яких звідси не видно.

Нарешті, старший турок дозволив нам піднятися на галеру. Ми підпливли так близько, що наш човен аж стукнувся об борт корабля. Тоді нам спустили драбинку, щоб по ній дістатися на палубу. Лізу я ото по драбинці і дивлюся вгору перед собою, коли бачу посередині високий поміст, а на ньому якийсь чоловік з великою бородою, в нужденному, поганому одязі, щось теше сокирою. Коли я був уже на останньому шаблі

драбини, цей чоловік, якого я досі міг бачити лише збоку, раптом повернувся до мене обличчям. О боже! То був мій тато! Я скрикнув і мало не впав у море.

Я скочив з драбинки на палубу корабля і, хоч відчував, що Йован, який ішов позаду, схопив мене за свитку і намагався задержати, кинувся, як стріла, на поміст до батька і, обіймаючи його за коліна, голосно заплакав:

— Тату! Тату!

Батько здригнувся і випустив сокиру з рук. Стояв німий, наче скам'янілий. Дивився на мене широко розкритими очима, які від раптового здивування були ніби мертві й скляні, ворушив устами, мовби щось хотів сказати і не міг: лише ковтав повітря і важко дихав. Я почав цілувати йому руки.

— Це я, Ганусь, це я, тату! — кажу йому. — Чи ти впізнав мене?

У батька сльози потекли з очей. Ці сльози, мабуть, вивели його з отупіння: він обняв мене обома руками за голову і прошепотів:

— Свята діво! Це ж ти, Гануську! Це ж ти, тут... ось тут?

І раптом з великим страхом в очах додав:

— Дитино нещасна, то й тебе взяли?

— Не взяли мене, тату, — кажу, — я сам прийшов сюди! Я вільний; прийшов, щоб забрати тебе звідси!

Тільки-но я сказав ці слова, як старший турок схопив мене за плечі і, з великою злістю щось крикнувши, кинув на палубу. Йован одразу схопив мене за руку і потяг за собою.

— Йди, йди звідси! — говорив він мені. — На другій галері сам паша, зараз він і сюди прибуде. Хай аллах боронить, щоб він застав нас тут!

Я не встиг нічого сказати, як він уже штовхнув мене на драбинку, а суворий турецький ага з мечем у руці кричав, щоб ми забиралися геть з корабля, поки живі й цілі. Ми вскочили в човен і швидко допливли до берега. Тут я ледве опам'ятався і кажу скоріш до себе, ніж до Йована, який стояв біля мене:

— Дякувати богам, мій батько не з тих засуджених, що веслами загрибають, а лише теслярством займається!

— У цьому якраз і нещастя, — відповідає Йован. — велике нещастя! Бо коли б він був біля весла, тоді б його за малі гроші можна було визволити. Але він знає

теслярське ремесло. Значить, за нього вимагатимуть силу золота, а може, й зовсім не візьмуть викупу: корабельних майстрів наші дуже цінять.

Я згадав, як батько переказував через отця Бенігнуса, що за нього жадають п'ятсот твердих талярів викупу, та й кажу:

— Боже милосердний, значить мій батько мусить омерті чекати, бо тільки вона його викупить з цієї земної муки.

— Аллах великий, — відповідає Йован, — батька не можна викупити, але добрих людей можна підкупити. Нехай твій батько втече.

— Як же він утече, коли це — плаваюча фортеця? Йоване, що маю, оддам вам, але, ради бога, порадьте, що робити!

— А що ж у тебе є? Що ти можеш дати?

— Дам двадцять дукатів тому азі, що є головним вартовим над невільниками, а п'ять дукатів вам за ласку, яку ви мені зробите!

Йован стояв деякий час ніби замислившись, але мені здавалося, що він лише вдає, що замислився, а потім сказав:

— Це важко, дуже важко буде! З кимось іншим я навіть поговорити не схотів би, бо це справа небезпечна і запрожує смертю, але для такого чесного сина, як ти, з радістю зроблю все, що буде в моїй силі і на що спроможний мій розум. Давай же гроші!

— Йоване, — кажу, — вважайте, що гроші ці у вас у кишені, але я вчився в одного мудрого купця, який давав гроші тільки за готовий товар.

— Молодий, та мудрий, нехай же тобі аллах помагає, — буркнув Йован, зиркнувши на мене з-під брів, що, мов два куші, росли в нього над очима. — Тобі ніде тут переночувати, то я поведу тебе до своєї вбогої хатини: сиди там і чекай, і не показуйся ні в місті, ні на пристані, так, немовби тебе тут уже немає, і нікому не розкажуй, що з Йованом маєш якусь справу, що знаєш Йована, що ти будь-коли в житті бачив його на власні очі; нікому, нікому не розкажуй, бо занестиш і мене, і свого батька, і себе. А я тим часом займуся твоїми справами.

Я не довіряв цьому потурмакові не лише тому, що Панько наказував мені бути з ним дуже обережним, але

й тому, що сам починав угадувати його зажерливість і підступність, проте цей чоловік уже мав наді мною владу: він показав мені батька, і я переконався, що він має доступ на галеру. Отже, в мене не було іншого виходу, як і надалі триматися його, але бути обережним.

Пішов я з ним до його дому, в тісний провулок на кінці міста, де тільки самі турки жили. Там він завів мене до малої кімнатки і наказав чекати, а сам відразу ж побіг на пристань. Довго не було його, аж під вечір прийшов назад і від самого порога гукає:

— Аллах великий змилостивився над твоїм батьком. Я все уладнав, як ти хотів. Сьогодні ага забуде надіти твому батькові на ніч кайдани, як це звичайно робить, нічним сторожам дуже захочеться спати, а той рибалка, що перевозив нас сьогодні на своєму човні, буде ніби випадково ловити рибу коло самої галери. Твій батько вкочить у рибальський човен, човен попливе з ним до умовленого місця, де недалеко є велика діброва, а там, у діброві, будеш ти і Йован з тобою. Аллах добрий, аллах усе зробить так, як я оце кажу тобі тепер.

Хоча до Йована у мене було дуже мало довір'я і я весь час боявся його зради, все-таки я так зрадив від цієї звістки, що кинувся до нього і з великою вдячністю поцілував йому руки, бо така вже вдача людська: легко повірить у те, чого бажає. Не раз крадався мені в голову сумнів, і я починав роздумувати над тим, чи Йован, бува, не зрадить мене ганебно. Але тоді поставав у мене перед очима батько, — нещасний, змарнілий, замучений, який чекає смерті, мов визволення, і так затуляв собою весь світ і перед душею, і перед розумом моїм, що я наосліп ішов би і в пропасть стрибав би, тільки б там на дні була хоч крихітка надії, що визволю батька.

Обговорили ми з Йованом, як це має відбутися. Він сказав, що все вже приготовано, ага підкуплений, рибалка найнятий, місце на узбережжі визначене, тому я повинен спокійно чекати, зібравшись у дорогу і відрахувавши гроші. Він прийде вночі за мною, і коли вже батько буде біля мене, тоді я повинен йому заплатити. Потім він проведе мене через ліс безпечною дорогою і тоді залишить нас самих. Далі ми вже повинні поклонитися на бога і на себе, бо більшого він зробити не може. Я теж від нього нічого більшого не вимагав, по-

кладаючись на милосердя боже, що коли ми з батьком будемо вже у чистім полі, то якось зуміємо сховатись, а пізніше — втекти в гори.

Йован знову пішов, а я, коли стемніло надворі, теж вибіг у місто, хоч він мені суворо заборонив це робити, купив баклагу вина, сушеної риби, хліба і дещо з фруктів, щоб мати їжу, бо хто знає, куди поведе нас дорога і коли зустрінемо добрих людей, які схотіли б нам допомогти. Коли я повернувся і відрахував умовлених двадцять п'ять дукатів, виявилось, що мені залишиться неповних три і що з цим треба буде пуститися в далеку дорогу. Ну, нічого. Якщо нам пощастить, то і з жебрачим кием безпечно, при здоров'ї додому повернемося.

Уже насувалася ніч, стало темно. Йован залишив мені запалений каганець. Я дістав свій молитовник і став читати молитви. Спав мені на думку медальйончик, подарований Мар'янюкою Невчасивою: я зняв його з шиї і, зітхнувши, поцілував. У цей час мені здалося, ніби двері кімнатки відчинились і хтось тихенько ввійшов.

Оглядаюся і бачу жінку, вдягнену так, як одягаються болгарські жінки, але обличчя її було закрите, було видно тільки лоб і очі. По цьому я міг пізнати, що вона була не християнка, а турецької віри. Підійшла вона до мене ближче і відкрила все обличчя. Тоді я помітив, що це старенька жінка, старша за мою матір, до того ж дуже стурбована і сумна. Жінка поглянула на мене уважно і приклала палець до уст, наказуючи мовчати; я і без цього не говорив нічого, чекаючи, поки вона сама заговорить. А вона взяла у мене з рук медальйончик із зображенням матері божої і, впавши на коліна, почала його зворушено цілувати, жалібно зітхаючи.

— У тебе є такий другий? — питає мене пошепки.

— Нема.

— А цього не даси?

— Не дам, бо поклявся, що не розстануся з ним, поки й житиму.

Жінка ще раз поцілувала медальйон, тяжко зітхнула, підвелась і віддала його мені.

— Добре робиш, дитино, — каже, — нехай тебе пресвята богородиця оберігає.

— А ви християнка? — питаю.

— Я в душі християнка, але католичка, бо я з Бе-

лїни, де живуть католики. Мене зробили туркенею насильно; мого батька турки вбили; він вважав за краще загинути, ніж зректися віри, а зі мною, малою сиротою, зробили як хотіли... та про це багато говорити треба, а я не за цим прийшла.

І, злякано озирнувшись довкола, говорить далі:

— Я дружина Йована, вірніше була його дружиною, а тепер перебуваю в його домі, як остання нікчемна служниця, бо ти, напевне, знаєш, хоч і з чужої землі прибув, що турки можуть брати стільки жінок, скільки хочуть. Йован ще двох держить у себе. Йовані — муслім, тобто визнає віру в Магомета, але в серці його немає ніякої віри. Це поганий чоловік, потурмак негідний, не вір йому; я й прийшла тому, щоб сказати тобі це, бо мені жаль тебе, хлопчику.

— Йован готує мені зраду?

— Так, бідний синочку, готує зраду тобі і твоєму батькові. Я знаю все; не з тобою першим він так робить і не ти будеш останній, якщо бог завчасно не покарає його. Йован має спілку з агою на галері; він, звичайно, приведе твого батька на умовлене місце, потім у ліс з вами піде ніби для того, щоб показати вам безпечну дорогу. А коли ви будете вже в лісі, він скаже: «Тепер ідіть далі в цей або той бік, безпечно на поле вийдете. Залишаю вас на милість бога». Сам повернеться назад, а ти з батьком тільки-но пробіжиш кількасот кроків, як туг вискочать із засідки турки і схоплять вас, і знову відпровадять батька на галеру, та й тебе не пустять, до смерті в тяжкій неволі держатимуть...

Ледве закінчила говорити, як почувлось якесь шарудіння. Вона боязко виглянула у вікно і відступила назад до дверей, прислухаючись.

— Не викажи мене, мовчи про те, що я тобі сказала! Йован убив би мене, коли б дізнався... — сказала стиха і зникнув за дверима.

«Що ж мені тепер робити? — почав думати я. — Же-реб кинуте; відступати вже не можна. Батька все одно приведуть на умовлене місце, якщо Йован і ага так домовились; якщо я не з'явлюсь і не дам цим шахраям прошей, що буде з моїм батьком! Чи не посадять тоді його, через помсту, до весел, як отих натівголих засуджених злочинців, що за життя терплять пекло? Що нас чекає, коли я піду, про те тільки бог знає, але для мене

було ясно одне: я мушу піти. Нема чого думати, однаково нічого не придумаю».

Я вийняв з вузлика пістолет і отой кинджал, який узяв з собою, тікаючи від Фока; уважно оглянув пістолет, чи заряджений, чи підсипаний, чи гострий кремінець і чи як слід накручений. Пістолет був дуже великий; завдяки тому, що на мені була болгарська одежа, я міг його добре заховати у фалдистих і широких шароварах.

Тільки-но я так озброївся, як до кімнати увійшов Йован і звелів мені йти слідом за ним. Ніч була ясна, але незабаром місяць повинен був зійти з неба. Ми вийшли з міста тою преблею, про яку я вже згадував, а коли минули її, Йован завернув праворуч, до моря, і вів мене берегом з доброї півгодини. Нарешті зупинився і тихо свиснув. У відповідь почувся такий самий свист. Ми пробігли ще кілька кроків. Почувся плескіт води, і до берега причалив рибальський човник, а з нього вийшов мій батько і ще якийсь чоловік.

Я схопив тата в обійми, немов боявся, що це не тіло, а примара, яка розпливеться в темряві, а той чоловік, одягнений по-турецьки, відкрив ліхтарик, який мав із собою, і зробив знак, щоб я платив. Я дістав приготовлені цекіни і почав класти йому один по одному на долоню, а він дуже уважно розглядав кожний з них при світлі ліхтарика, чи не пошкоджений. Коли я відрахував туркові усі проші, прийшла черга Йована, — він жадібно схопив своїх п'ять дукатів. Турок ще щось шепнув Йованові, який відповів на це: пекі, пекі — що значить: добре, добре, потім повернувся до човна і, відпливаючи, гукнув:

— Йор гаїр олсун!

— Що він каже? — питаю Йована.

— Щасливої дороги бажає нам, — відповів Йован. — Ну, тепер біжімо! За мною біжіть, за мною.

... І вирушив у поле, а з поля — в ліс, що простягався недалеко від моря. Ми бігли за ним. Я щохвилини хапав батька за плечі і відчував, що у нього, бідного, премтить усе тіло. Я дістав з-за пазухи кинджал і подав його батькові, але боявся говорити йому, що в мене на думці, щоб Йован часом не почув і не зрозумів. Батько мовчки взяв кинджал і при цьому тільки потиснув руку, мовби хотів дати знак, що розуміє і що готовий на все.

КАТАКАЛЛО! КАТАКАЛЛО!

Тепер мені було ясно тільки одне: якщо ми дозволимо Йованові вести нас, куди він захоче, то потрапимо в підступну засідку, бо вже не було ніякого сумніву, що цей негідник домовився з турками з галери так, як розповіла мені його чесна жінка. Отже, вся хитрість полягала в тому, щоб не йти, куди він поведе, а податися якраз у протилежний бік, тобто, коли він захоче йти праворуч, треба піти ліворуч, коли ж він окаже йти наліво, то ми підемо направо.

Розміркувавши так, я пустив Йована попереду, щоб указував дорогу, а сам витягнув пістолет і держав його напоготові. Отак пройшли ми сотню-дві кроків у глибокому лісі, а коли натрапили на великий яр, що перетинав нам шлях, Йован обернувся й каже:

— Тепер ось туди, ліворуч, підемо.

— Ні, Йоване, — заперечую я, доторкнувшись до його плеча, — наша дорога праворуч.

— Ліворуч, ліворуч, — не поподжується Йован, видно здивований моїми словами. — Чи ти збираєшся вчити мене тут, по якій дорозі йти?

— А я все-таки хочу йти праворуч і піду.

— На погибель підеш! Чи ти здурів?

— Ганусю, — каже батько до мене, — цей добрий чоловік краще знає дорогу; ідімо, куди він каже; як же ти можеш сперечатися з ним?

Я стиснув батька за руку на знак, щоб він нічого не говорив і не заважав, а сам, підходячи до Йована, що був зупинився, спрямовую йому пістолет до грудей і кажу:

— Якщо вже маємо загинути, то волю піти направо, хоч невідомо ще, загину чи не загину, але знаю одне, що як тільки писнеш, зраднику, то розіб'ю тобі кулею лоба!

Йован стояв мвилину зовсім нерухомо, наче його хто у камінь обернув, аж нарешті каже:

— То така твоя вдячність? Ти хочеш у мене життя відібрати за те, що я тобі батька врятував, наражаючи на небезпеку своє здоров'я і навіть свою голову? Ідіть

же собі куди хочете, хоч до самого чорта, а я вже не хочу мати з вами ніякого діла!

І хотів одскочити від нас і бігти в ліс, але я це передбачив і зразу до нього з пістолетом, кричу, що вистрілю, як тільки він поворухнеться, а мій батько вхопив його за комір і показав йому кинджал.

— Йоване, підете з нами, — кажу йому, — а по до розі вдавайте з себе німого, бо як покличете когось, то це вже буде ваш останній крик у житті, напевно смертельний!

Йован нічого не відповів і, як я йому наказав, біг передо нас управо, біг жваво, лише час від часу оглядаючись, чи мій пістолет ще направлений у його потилицю. Пробігли ми так з добру хвилину, а тим часом місяць зайшов і стало дуже темно. Ліс був густий, тому ми мушили йти тепер поволі і весь час уздовж яру, який перетинав його. Я майже наступав Йованові на ноги. Раптом він мов крізь землю провалився, так відразу зник з-перед мене.

Я почув лише тріск і шелест, мовби хтось униз падав і, падаючи, хапався за кущі. Нахилиюся до землі. Бачу, ми на самому краю яру, в цьому місці досить глибокого. Кущі закривали його стрімкий обрив, і було очевидно, що Йован скотився в яр, а може, зрадлива душа, навмисно зсунувся, щоб утекти від нас.

Я прислухався з хвилину, але він причаївся, певно боячись поворухнутися, щоб я не вистрілив у те місце, звідки почую шелест кущів. Нам нічого більше не залишалося, як продиратися лісом навпомацки, зовсім наосліп, на успіх чи невдачу, не відаючи, куди прийдемо. А це було важко: в такій темряві що ступиш — то за щось зачепишся ногою або головою. І все-таки конче треба було йти, щоб відійти якнайдалі від місця, де Йован утік од нас, бо ми дуже тривожилися, що поганський драбуга цістанеться цим яром до турків, які засіли в лісі, і покаже їм, де залишив нас. Правда, вночі в лісі нас ледве чи можна було знайти, отже, ми, швидко заспокоївшись, забилися в кущі і полягали відпочити: батько і я дуже стомилися. Підкріпився батько вином і їжею, які я взяв із собою, і каже:

— Посидимо тут до ранку, але, як тільки почне світати, треба самим давати собі раду.

Я до кінця вичерпав свою винахідливість; зробив

скільки міг, а що далі робити, я не знав, і мене пройняв великий страх. Я нічого не відповів батькові на його слова, батько теж мовчав, і так сиділи ми в нічній тиші.

Раптом пролунав гуркіт, сильний, мов грім, аж увесь ліс навколо нас обіззався, ніби відгукнувся на поклик.

— Це на галері з великої гармати вистрілили! — схопившись на ноги, сказав батько. — А знаєш чому? Вже стало відомо там, що я втік, і це — знак, що всі повинні ловити мене, а хто буде переховувати, того покарають на смерть! Однак я волю смерть, ніж бути спійманим!

— І я так само, — кажу батькові, готовий на все.

Почали ми йти лісом, як могли, а тим часом стало вже й світати. Легше нам тепер було, а коли небо над нами вже заясніло днем і крізь густе листя діброви полилися дощем світляні смужки, мов коралові від ранішньої зорі, бо сонце сходило дуже червоне, ми, набравшись трохи відваги, пішли бадьоріше, тримаючись увесь час напрямку на схід. Аж ось діброва порідшала. З-поза дерев через зелене сито почало пробиватися світло. Ми були вже на краю лісу і чули якийсь рев і гул, наче громові розкоти.

— Це — море, — пояснив батько, — ми знову коло моря.

Обережно виглянули ми з лісу.

— Людей ще не видно, — говорить батько, роздивившись навколо. — Отже, треба бігти полями до гір. Цим лісом ми відійшли недалеко, пристань ось за нами. Ми зробили круг, повернувшись майже на те саме місце, звідки вийшли.

Я вжахнувся, але батько, який часто дивився на це узбережжя з галери і, таким чином, знав тут кожне село і кожну скелю, не занепадав духом, ще й мене підбадьорював. Раніше, коли його доставили в човні, він цілком поклався на мене. А тепер я мусив покластися на нього, бо я був, як сліпий, у цій місцевості.

Батько рушив до гір, якими йшов я до Мезембрії, але простували ми недовго, бо раптом побачили купки людей, піших і верхівців, що стояли недалеко, мов розставлені дозори. Ми зразу ж повернули в протилежний бік, до моря, біжучи скільки вистачало сил, щоб відбігти якнайдалі, поки нас помітять. Бігли ми отак, мо-

же, з півгодини ї добігли до села Аянова Скеля, яке стоїть на самому березі моря. Ноги у нас почали підламуватися в колінах. Ми не могли вже ні бігти, ні стояти, ні говорити, а лиш важко дихали, ковтаючи повітря, як риба на суші. В цей час почули ми позаду себе крики, спочатку далекі, потім дедалі ближчі, нарешті долинуло виразно: «Дур! Дур!», тобто: Стій! Стій!

Батько з останніх сил побіг до моря, я — за ним, хоч у душі вважав, що обидва ми пропали. Біля берега стирчали з води великі палі, до яких було прив'язано кілька рибальських човників. Батько кинувся до одного з них і почав відв'язувати його. Скоро човен був відв'язаний; ми стрибнули в нього, батько вхопив весло, що лежало на дні, і відштовхнувся од берега. Хвилі підхопили човен, а море цього дня було дуже неспокійне, майже справді чорне і лише місцями кривавилось від червоного сходу сонця.

Як почав наш човник то стрибати вгору, мов м'яч, то поринати, наче в безодню, в море, що гуло, приміло і рехло, як стали вали із шумом перекочуватись через нас так, що за хвилину з нас уже струменіла вода, — охопили мене тоді жах і смертельна тривога. Я заллющив очі, тремлячи мов осиковий листок, бо ще ніколи не бував на морі, і якщо на суші я не мав боязкої душі, то тепер ледве не втрачав свідомості. Але так тривало лише перші хвилини. Незабаром я опам'ятався, бачачи, як батько сміливо і спокійно орудує веслом, бо вже добре натренувався, перебуваючи два роки на морі, в турецькій неволі.

Однак не море нам було страшне, а люди, бо ледве ми впливли на ширший простір, як почули крики з берега і побачили, що турки роблять нам якісь знаки, показуючи руками в бік пристані, а від пристані і від двох галер вирушають навздогін нам човни. У батька піт заливає очі, шия жахливо почервоніла від набіглої крові, сам він стопне, а веслом орудує так, що здається, аж ребра тріщать.

— Пропали ми, Ганусю, — оглянувшись назад, говорить він, — пустили на нас швидкі човни на шість весел. І трьох разів «Отче наш» не прокажеш, як спіймають.

Уже в нього й руки почали опускатися від утоми і розпачу. Ні на що не вдалася наша праця! Раптом ба-

чимо перед собою, може на один постріл з лука, торговельний корабель, великий, двощогловий, з розпущеними парусами, який перетинає нам дорогу.

З привогою втупив я в нього очі, гадаючи, що це навмисно він перетинає нам дорогу, щоб затримати нас, поки наспіє погоня. Коли бачу, на самому кораблі і на одному з парусів написано величезними буквами: «КАТАКАЛЛО».

— Катакалло! — вигукнув я, упізнавши той самий напис грецькими буквами, який бачив на тюках і коробках у товарному складі Ярослава Шпитка у Львові і якого Урбанко навчив мене читати.

Схопившись у човні на ноги, я почав кричати:

— Катакалло! Катакалло!

На палубі корабля стояло кілька людей. Один з них, певно, був старший, бо був одягнений так, як одягаються тільки багаті греки. Інші тримались оддалік, мовби з пошани до нього.

— Катакалло! Катакалло! — кричу, наче божевільний, і благально простягаю руки до тих людей.

Тим часом наш човник мчав прямисінько до корабля. Батько з усієї сили почав гребти веслом, щоб уникнути удару, боячись, коли б той великий корабель нас не потопив. Раптом бачу, старший прек щось наказує своїм людям і показує рукою на нас. Один з чоловіків хапає товстий шнур, звинений мовби в обруч, і кидає до нас з такою силою і так вправно, що він, розгорнувшись у повітрі, упав кінцем до нашого човна. Це був корабельний канат.

Батько звелів мені вхопитися міцно за кінець канату і сам ухопився, а потім разом зі мною стрибнув з човна у воду. Ми пірнули вище чуба, аж вода поналивалась у вуха, а море щохвилини покривало нас валами. Люди з корабля відразу ж почали тягнути нас до себе, нарешті підняли на палубу корабля. Це було дуже вчасно, бо я вже ледве тримав канат у руках і через якусь хвилину був би випустив його і неминуче потонував би. Ледве я перевів подих, бо добре наковтався гіркої води, як уже знову почав кричати мов божевільний:

— Катакалло! Катакалло!

Мій батько, хоч і не міг знати, навіть догадуватися про значення цього слова, але, немов повіривши в його

чудодійну силу, теж почав слідом за мною кричати дуже голосно і без упину: «Катакалло! Катакалло!» Коли нині згадую про це, то аж сміх розбирає, але тоді мені було зовсім не до сміху.

Корабель, на який витягли нас із води, швидко плив далі. Старший на палубі заговорив щось до нас, але ми не розуміємо і нічого не можемо відповісти. Тоді я знову кажу: «Катакалло!», а батько за мною так само: «Катакалло!» Люди на кораблі почали сміятися з нас, а один з них, тільки-но я скажу «Катакалло», показує пальцем на того прека, якого я вважав за старшого на кораблі. Я прийняв це як знак, що повинен звертатися до нього, і, трохи по-польськи, прохи по-українськи, домішуючи і болгарських слів, прошу його, щоб був милостивий до нас. Зрозумів мене прека і каже тією ж болгарсько-польською мовою:

— Я і є той Катакалло, якого ви кличете. Ви, певне, з Польщі?

Розказую, що з Польщі, із Львова. Виявляється, він теж бував у Львові і має там торгові справи з купцями.

— З паном Ярославом Шпитком! — вигукую я і відразу додаю, що я слуга пана Ярослава, що прибув я сюди з караваном пана Арменака шукати батька і викупити його з неволі, що оцей чоловік — це ж і є мій батько.

Цей грек, а він був дуже відомий купець з острова Хіос, знав і пана Арменака. Тепер він почав розпитувати мене про своїх знайомих преків-земляків, які у Львові займалися торгівлею, — про пана Корнякта, про пана Лангіша, про пана Гаргу, про пана Мазепету, про пана

Теофіля Яні. Я розповідав про них, бо, коли працював у Шпитка, то або чув їх прізвища, або навіть бачив їх. В усякому разі, я добре знав, хто з них чим торгував. Пан Катакалло слухав мене ніби вже з більшим довір'ям і великою цікавістю, а коли я розповів йому, як мій батько втік з галери і як нам бог допоміг уникнути зради Йована, він сказав:

— Залишатися на моєму кораблі вам не можна, бо я пливу не туди, куди вам треба, але коли прибудемо до Святого Миколи (так називається маленька рибальська пристань на узбережжі), я передам вас на один кораблик, який уздовж берега попливе саме в бік Добруджі, — і нехай вам далі бог помагає.

Так він і зробив. Коло Святого Миколи перевезли нас човном на рибальський кораблик, а пан Катакалло сказав щось по-грецьки старшому на цьому кораблі, мабуть, про нас, і перед тим як ми покинули його корабель, дав моєму батькові два дукати.

Отак чесний купець урятував нас від певної загибелі і ще й посприав нашій дальшій подорожі. Я ж сам себе хвалив у думці за допитливість і кожному раджу, щоб завжди старався вчитись і про все цікаве питав у людей, бо нема такої великої чи дрібної речі, знати про яку не згодилося б колись людині. Отак і я, коли б не питав школяра, що значить той грецький напис на товарних міхах і тюках, то не міг би покликати людей на кораблі пана Катакалла, і був би той корабель проплив собі мимо, залишаючи нас на смерть або поталу туркам.

На рибальському кораблі ми пливли дуже поволі, цілі тижні, бо він примався майже завжди коло берега і рідко коли, тільки при спокійному морі, пускався далі. Бувало, півдня пливе, а півдня стоїть біля якогось села, так що мені аж нудно ставало. Я гадав, що тому ніколи не буде кінця і що краще було б нам піти берегом.

Але батько мій зовсім не нудьгував. На турецьких галерах він став чудовим корабельним теслярем і справжнім моряком, отже хліба дарма не їв: допомагав рульовому, вилазив на щоглу, полагодив і полатав усе, що було попсоване на цьому вже старому і трухлявому кораблі. Користь від нього була така, що на кораблі не могли нарадуватися ним.

Корабель мав доставити нас у Балчик, а далі він не плив. По дорозі до Балчика він затримався під Варною і простояв тут чотири дні. Весь цей час батько, боячись появитися в місті, просидів на судні; а я через велику цікавість, бо стільки наслухався про ту нещасну Варну, хоч один раз, а все-таки вибрався човном до міста, щоб оглянути його.

Коли ми нарешті вирушили з Варни, кораблик виплив у відкрите, спокійне на цей час море, бо дорога до Балчика була набагато коротша навлпростець, ніж коли б ми прималися берега. Корабель так далеко вийшов у море, що береги зовсім зникли у нас з очей, і навкруги нічого не було видно, лише безмежну воду і таке саме безмежне небо над нею, а це протягом нашої подорожі дуже рідко траплялось. Я весь час стояв на палубі, милуючись величчю моря, коли раптом бачу, обганяє нас якийсь дивний корабель, дуже бистрий, з боків очеретом, мов крилами, обплетений, з одним тільки парусом із сірого полотна. На ньому багато людей, більша половина з них веслує, і всі співають хором.

Пісня разом з ними пливе по морю, аж любо слухати.

Я одразу впізнав одну з тих козацьких пісень, які співав Семен, а люди, що в чайці сидять, бо я здогадався, що це мусить бути чайка, вдягнені так само, як і Семен. Чайка швидко пливла мимо нас і так близько, ніби аж під кораблик шмигнула, ми вже гадали, що зачепить його. Бачу, хтось стоїть там посередині на підвищенні, дуже схожий на Панька, хоч інакше вдягнений. Я гукнув щосили:

— Панько!

Той чоловік, мабуть теж помітивши і впізнавши мене, зірвав шапку з голови, підкинув її вгору і гукнув: «У-ра! У-ра!» І всі, хто був у чайці, чоловік тридцять, теж підкинули шапки вгору і гукнули одним духом, аж загриміло по морю: «У-ра! У-ра!»

І тільки й бачив я їх; чайка блиснула по морю, як ластівка в повітрі, і зникла з очей. Тільки вдалині чорніло щось таке дрібне, мов качка на ставку.

Нарешті добилися ми до Балчика, і тут нас висадили на берег. Власник кораблика нічого не хотів узяти з нас за перевіз, кажучи, що коли б довелось розраховуватись, то не батько йому, а скоріше він батькові мусив би доплачувати. В Балчик батько прибув так, як і я, одягнений по-болгарському, бо вже купив собі на кораблі одягину в бідного сплавщика. Зовсім не гуляючи і не відпочиваючи в місті, тому що на кораблі настали і насиділись до нудоти, ми жваво помандрували далі по місцевості, що називається Добруджею. В ній живуть і румуни, і болгары, і турки. Дорога наша вела якраз тією стороною, яку населяли самі турки. Я був немало стривожений цим, боячись злої пригоди і напасті. А може, це й добре було, бо через те, що ми розмовляли по-українськи і по-польськи, вони приймали нас за болгар або за сербів, отже вважали нас раясами, тобто підданими турецького цесаря. Мій батько на галері так вивчився говорити по-турецьки, що вмів і хліба купити, і нічліг знайти, і про дорогу розпитати, і продати себе, як-то кажуть, не дав би.

Дуже бідували ми в дорозі. Не завжди знаходячи найкоротшу дорогу, ми проходили чимало зайвих миль. Проші у нас кінчалися, треба було обмежитись хлібом і водою, а кінця дороги ще не було видно. Так пройшли ми до міста Базарчика, маючи при собі до того мало

нужденних мідних грошей, що й на сухий хліб далі не вистачило б. Ми були дуже стурбовані, хоч і підбадьорували самі себе, вірячи, що коли бог вивів нас із гіршої пригоди, то й з голоду не дасть загинути.

Неймовірно жаль було розлучатися з пістолетом, який дав мені Вороба, та й то, замість грошей, мало не нарвався я на біду, бо в турецьких краях раясам під страхом смертної кари заборонялося мати зброю, а нас, як я вже сказав, вважали за раясів. На щастя, якийсь чесний турок, зважаючи на нашу біду, з милості купив пістолет, і хоч це була найкраща зброя і дуже доброго львівського майстра, я ледве кілька злотих узяв за неї. Ми навіть не хотіли ночувати в цьому Базарчику і вирушили далі, сподіваючись відпочити і поїсти в найближчому селі Козлуджі, бо там, як ми гадали, буде нам і дешевше, і безпечніше.

Біля виходу з міста стоїть великий і дуже пристойний караван-сарай, тобто турецький заїзд разом із трактиром, де, очевидно, зупинялися дуже знатні й багаті купці. Коли ми проходили повз нього, я почув раптом звуки флейти, такі знайомі, що спершу подумав, чи не вчулося це мені. Підбігаю ближче до вікна, з якого долинала музика, але саме цієї хвилини вона замовкла. Жду ще хвилину, хоч батько тягне мене за поли, щоб я вже йшов, бо сутеніє, а до Козлуджі ще добрий шмат дороги. Незабаром почув я знову ту саму музику і тепер уже був певний, що слух не обманює мене, бо впізнав мелодію пісні:

Сонце вже сіло, темна ніч надходить.
Що то за голос до мене доходить?
Слухати буду — напевне вгадаю,
Чого та жінка болісно ридає.

Ніколи, ні раніше, ні потім, жодна музика не здавалася мені такою солодкою і чудовою, як оця, бо вона провіщала нам порятунок.

— Пан Бонарик! — вигукнув я з великою радістю і побіг до трактиру, залишивши здивованого батька на дорозі.

Так воно й було, як я здогадувався. У вітальні трактиру на килимі сидів пан Бонарик по-турецьки з підібганими під себе ногами і грав на своїй довгій флейті, аж обличчя в нього розчервонілось, мов коралі, а щоки надулись, наче пазир.

Здивувався пан Бонарик, коли мене побачив, аж флейта у нього з рук випала. Дуже зрадив він і привітав мене людяно, потім одразу ж побіг за паном Захновичем. Почали мене розпитувати, звідки я тут узявся і хто цей чоловік, що йде зі мною, а коли я розповів їм усе, дивувалися такому щасливому випадкові, хвалили мене, а батькові виявляли всяку пошану, співчуваючи йому в недолі, яку він перебув, і бажаючи щасливої зміни. Коли я побачив їх обох, мені вдалося, ніби я вже вдома, а не на чужині між поганями. Я сказав їм про це.

— Добре говориш, — зауважив пан Захнович, — бо ти справді немов удома. Ти і твій батько повертатиметься до Польщі разом зі мною.

Я не знав, як і дякувати йому за таку ласку. Буду вам, кажу, служити як найвірніший слуга, а він мені на те:

— Я, може, так само радий із цієї зустрічі, як і ви. Мені бракує людей до коней, і завтра ми мали найняти якогось турка аж до кордонів Польщі, а тепер ми візьmemo твого батька і тебе. Так і мені краще, і вам буде добре.

Пан Захнович купив у цьому краї шість добрячих коней, двох жеребців і чотири кобили, всі дорідні, чудові, — краших і дорожчих, мабуть, ніде не знайдеш. У дорозі ми мали багато роботи і клопоту з тими кінями, бо доглядали їх, мов паненят. Пан Захнович аж премтів над їх здоров'ям, тому що в кожному з них було закладено цілий маєток. Я бажав би всякому, щоб йому так було добре, як цим німим тваринам за весь час дорози.

Щасливо, хоч і не без пригод та різних прикростей, вийшли ми нарешті з турецьких країв, переправились через землі Волощини і дісталися на польський кордон до Дністра. Стояла вже пізня осінь. Коли ми переправлялися через Дністер, долинув до нас звук костьольних дзвонів. Ніколи не забуду, як зраділа у мене душа, коли я почув його; це був ніби привіт нам, бідолахам, на порозі любої вітчизни. Давно вже не чув я дзвонів, бо в

турецьких краях християнам не можна ні веж на костьолах будувати, ні дзвонити. Тому далекий дзвін, що пліз до нас разом із Дністром, здавався мені такою солодкою музикою, як спів небесних ангелів.

Але ці дзвони не лише божу хвалу провіщали; несли вони до неба людський жаль і плач, і нарікання, бо все Поділля ще жривавилося після жорстоких татарських розбоїв; ще не погасли пожежі там, де логанці палили села, хутори і міста; скрізь згарища і руїни, і поля, затоптані копитами татарських коней так, що й трава не хотіла рости.

Любий боже, які страхітливі випробування посилаеш ти на польську землю, а ще страхітливіші — на подільську, — таку врожайну землю, де мед і молоко текли б річками, як-то кажуть, коли б не люті татари! Ми під угорськими горами мало зазнали від татар, і у Львові, міцній фортеці, пани міщани не боялись їх, але тут, на подільській землі, люди добре знали, що таке татарин.

Ми проїздили повз великі земляні насипи, яких тут роблять багато, щоб з них можна бачити далеко, чи не йдуть татари; минали викопані нашвидкуруч окопи, в яких нещасний народ, як міг, майже голими кулаками боронився; тут і там валялись обгорілі бочки, в яких запалювали смолу, щоб дати людям знак про наближення татар. А скільки всюди знищено майна, скільки загинуло марно людської праці, цього я вже лише через саму жалість розповідати не можу. По дорозі до Жванця ми мовби попали в саму пащу татарську, хоч татар уже давно не було; часто бачили ми місця розташування таборів, а в них — вояк і озброєних селян, а по полях кочували тут і там купки людей, що їх у татар відбито: чоловіки, жінки, діти; тепер вони, врятовані, поверталися додому, і все-таки не були веселі, бо йшли замучені, голодні, хворі.

Цих бідолах визволив пан Степан Хмелецький, перетявши татарам дорогу, коли ті повертались у Буджак із здобиччю і з взятим у неволю християнським людом, — той самий Хмелецький, славний лицар, про якого люди співають і, певно, ще багато віків співатимуть:

Гей, Хмелецький, муже славний,
Не знав таких час прадавній.
Не один вік, не два сплине —
Твоя ж слава не загине!

Помер Хмелецький шість чи сім років тому, коли вже був київським воеводою, але за кілька років перед смертю, коли татари під проводом султана Нурадіна наїхали на польські землі, вдарив на них під Білою Церквою і завдав їм такої нищівної поразки, що, як переказують, їх аж одинадцять тисяч полягло трупом!

Коли б у Польщі більше було таких вояк, як він або гетьман Конецпольський, не тільки татарська нога не ступила б на наші землі, але і їх розбійницькі гнізда ми знищили б дощенту.

Під Кам'янцем ми весь час зустрічали різних вояк, що йшли уже на зимові стоянки: кавалеристів у латах, драгунів, піхоту, але найбільше — запорозьких козаків, які колись воювали разом з паном Конецпольським і паном Хмелецьким, а тепер поверталися до своїх куренів за Дніпро. Досхочу надивився я на молодців, з яких кожний так нагадував Семена, що він ще раз привидівся мені, хоч його й не було між ними. В Кам'янці ми мали побути кілька днів. На другий день нашого там перебування Захнович увечері, лягаючи спати, дав мені листа і сказав:

— Завтра вранці, тільки-но настане день, віднесеш цей лист у Княжполь до двору і віддаси панові Івану Аваку, який, чув я, повернувся з Балти і має до мене термінову справу.

Пан Авак був так само, як і Захнович, вірменин, але займався вже не торгівлею, а був у війську; служив по-лицарськи королю. Від Кам'янця до села Княжполь дві милі. Отже, я вибрався в дорогу дуже рано, ще вдосвіта, бо день був уже короткий, а я йшов пішки. Пана Авака не було вдома, він мав повернутися тільки наступного дня, а через те що Захнович не казав мені чекати відповіді, я віддав лист підліткові і, не гаючи, вирушив назад до Кам'янця.

Дорога вела мимо великого практику, де, мабуть, було повно козаків і вояк, бо ще здалека я бачив на подвір'ї кілька десятків коней, а з вітальні практику долинали до мене веселі вигуки, як це звичайно буває, коли десь гуляють люди.

Правду кажучи, і мене трохи вабило туди, щоб принаймні хоч подивитися на веселу компанію; я вже навіть затримався хвилину на дорозі, вагаючись, зайти

чи ні, але тому, що з прішми в мене погані були справи і тому, що не дуже безпечно незнайомому вмішуватися до чужих утіх, я пішов далі своєю дорогою. Ледве пройшов я кілька кроків, як чую, хтось поквалливо йде за мною, і тільки-но хотів я оглянутись, коли хтось твердою рукою ударив мене по лівому плечу.

Обертаюсь і бачу перед собою страшного чоловіка в козацькому одязі, при шаблі; на його обличчі з рудими вусами був довгий, синій, певно, недавно загоений шрам, що тягся від ока через ніс аж до підборіддя. Чоловіг цей дуже суворо дивиться мені в очі і каже грізним голосом.

— Око пророка Синопа Архіока!

— Муштулук! — зразу вигукнув я, навіть не подумавши. Це слово вилетіло з моїх уст якось мимоволі. Семен так вбив його мені в пам'ять, що й сонний я був би сказав його.

— Галушка тобі кланяється! — мовив на це козак і, не чекаючи, що я відповім йому, скочив до мене, схопив щосили за горло, повалив на землю, притиснув коліном пруди і так здушив, що я не міг ні крикнути, ні навіть перевести дух.

Вискочило ще двоє козаків і, поки я зміг що-небудь сказати, зв'язали мені руки мотузкою і поволокли в поле. Якийсь підліток уже привів сюди від практику коней, козаки посідали на них, той страшний, з перерубаним обличчям, що промовив до мене Семеновими словами і зразу ж повалив на землю, тепер прив'язав мене до свого коня.

Досі я не знав, що зі мною діється, — так усе це раптово, в одну мить сталось, а в очах моїх ще скакали то іскри, то чорні цяточки, — так здушив мене цей негідник, але тепер я опам'ятався і бачу, що один з козаків не хто інший, як Семен Галушка!

— Семене! — вигукнув я. — Семене!

Семен лиш поглянув на мене ніби гнівно і водночас з жалістю, але нічого не відповів і одвернувся.

Козаки рушили через поле доброю ряссю, а я мусив бігти щодуху, щоб не відставати од коня, і вже відчував, що от-от зомлію, коли Семен сказав щось тому, хто тяг мене на ремені; через хвилину вони уповільнили ходу, почали їхати кроком. Я так захекався, що й слова не міг промовити.

— Семене! За що тягнете мене на ремені, як татари? — питаю згодом, трохи віддихавшись.

— Знаєш за що, — відповідає коротко Семен.

— Ні, не знаю, і ти не знаєш, бо ж ти мене ще не питав.

— Не бійся, знаю добре, — каже Семен. — Я був у Підбужі, і там мені розповіли...

— Що?

— Що ти викопав і втік.

— То тобі погано розповіли.

— А хіба не викопав? — питає Семен.

— Викопав, — відповідаю, але вже сміливо й гнівно, бо я ніколи не чекав від Семена, щоб він, не вислухавши мене, так зрадливо і як останнього злочинця наказав спіймати і зв'язати.

Якийсь час ми посувалися мовчки. Потім Семен знову почав:

— Чому ж далі не кажеш?

— А чому ж ти сам не питав мене? Чому направив цього чоловіка, щоб напав на мене, як розбійник, не чекаючи, поки промовлю хоч слово. Ти ж перший повинен був побачити і впізнати мене, якщо зміг указати на мене іншим!

— Бо так треба було, — відповідає Семен, але дивиться не на мене, а в поле, мовби соромиться того, що вчинив. — Так треба було, щоб мені повірили, бо я сам перед тими людьми стою, як винуватець. А тепер вони переконалися, що я говорив правду. Те, що я закопав, а ти забрав, належить нам чотирьом: моему нещасному батькові, про якого не знаю, чи ще живий він у турецькій неволі, мені і цим двом старшим молодцям: Вовкулаці і Горленку. Навіщо ти викопав?

— Бо інші були б викопали! Якщо ти оправді був у Підбужі, то, певно, бачив, що роблять на галявині в лісі.

— Бачив, але ж ти ще перед тим викопав... так мені говорили... А зрештою, це не моя тільки річ: вона належить чотирьом...

Мою розмову з Семеном дуже уважно слухав той, що прив'язав мене до свого коня. Це був Вовкулак. Він з недовір'ям поглядав то на мене, то на Семена, чн змовляємось ми один з одним.

— А де ж ти подів те, що викопав? — питає Семен.

— Там, де, мені здалося, безпечно йому буде,— відповів я.

— У тебе воно?

— Не в мене, а у Львові.

— Де?

— В надійних руках.

— Дай боже, — каже Семен, — щоб це справді були надійні руки, бо інакше живий від нас не вийдеш, і краще було б тобі на світ тоді не родитися!

— Дай боже, щоб кожний залишався тобі таким вірним, як я, Семене! Хто велів тобі повіряти свої таємні справи мені, хлопчаків? Прив'язувати до ніг мені важкий камінь? Заносити меч над моєю головою? Бо то справді був для мене меч, меч на моє горло! Я мусив покинути матір, тікати світ за очі, ховатися, мов злодій, добрим людям брехати, жити в безустанній тривозі, щоб залишитися тобі вірним, і я залишився. А коли цієї проклятої речі не буде вже у Львові, то її, певно, чорт узяв, бо це його власність була, та й тебе візьме, ти вартий того будеш, якщо захочеш помститися на невинному!

Нічого Семен не сказав на це, але видно було, що йому стало дуже не по собі після моїх слів. Так ми їхали мовчки досить довго, аж до Панівцець, — тамошній замок весь час бачили ми над Смотричем. Недалеко від Панівцець бачу обоз, невеликий, наметів двадцять і стільки ж возів, а біля возів кілька десятків осідланих козацьких коней.

Від обозу чути радісні крики і стрільбу з самопалів та пістолетів. Семен і обидва козаки перезирнулись здивовані, мабуть, для них це було загадкою, однак уже з вигуків можна було зрозуміти, що там відбувалось якесь козацьке торжество. Два козаки вискочили на конях з обозу, мчать нам назустріч і, вимахуючи шапками, кричать, що мають добру новину.

— Опанас! Галушка старий!

— Батько! — крикнув Семен радісно, аж у мене серце стрепенулось, і помчав кар'єром до обозу так, що тільки його кінь міг це витримати.

Вовкулак теж пустив свого коня рясю, отже я знову добре мусив напружувати ноги, але було вже близько, і я не дуже стомився, навіть був радий, що скоріше побачу, що діється в козацькому обозі. Вовкулак під'їхав до обозу, весь час міцно тримаючи мене на ре-

мені: він боявся, щоб у цій метушні я не зірвався і не втік. Але я, коли б навіть мав змогу тікати, певно не тікав би, бо те, що я побачив, так мене підбадьорило, що я почував себе вже зовсім безпечно.

Громада козаків з голосними криками «ура» піднімала на руках угору Опанаса, а Опанас, стоячи на їх долонях, нахилився то вправо, то вліво, щоб зберегти рівновагу, але весело усміхався до молодців і потрясав шапкою. Глянувши на Опанаса, Семенового батька, я вигукнув з радістю:

— Панько!

Бо це ж був не хто інший, як Панько, турецький в'язень, якому я в Рушцуку допоміг щасливо втекти і з яким їхав караваном усю дорогу через Балканські гори.

Семен, не можучи протиснутися до батька, загукав на козаків, щоб пустили його, і старий Галушка раптом наче потонув між молодцями, а потім, виринувши з натовпу, почав вітатися з сином. Усі разом говорили до нього, розпитували його так, що він не міг нікого зрозуміти і нікому не відповідав, лиш руки потискав усім по черзі. Коли наблизився до Вовкулака, який держав мене, мов хорта, на прив'язі, я знову гукнув:

— Панько!

Опанас тільки тепер помітив мене і якусь хвилину стояв здивований, мовби не вірив власним очам.

— Ганусь! — раптом вигукнув він. — Йй-богу, Ганусь! Ти тут? На ременяці прив'язаний? Вовкулаче, що це таке?

І не встиг ще Вовкулак відповісти, як він підскочив до мене, розв'язав руки, схопив в обійми, підняв угору й, показуючи козакам, закричав:

— Молодці! Оцьому хлопцеві я маю дякувати, що повернувся до вас живий, здоровий. Він мене вирвав з турецьких кайданів, урятував від смерті на палі; коли б не він, уже б сичі і круки давно обгризли б Галушчині кістки!

Почувши це, схопили мене козаки, з голосним криком підняли вгору, як перед тим Опанаса, і, стріляючи на «віват», обносили навколо обозу. Коли, нарешті, поставили на землю, підбіг Семен, обхопив мене руками і, як рідного брата, почав цілувати і дякувати мені.

— Ти не думай про мене погано, — казав він, вибачаючись, — забудь те, що сталося! Я завжди був і буду

тобі братом і другом. Бачиш, я був певний, що ти мене зрадив. Говорили мені в Підбужі, що ти викопав те, що я довірив тобі, бачили, як ти викопав і втік. Через це чекало мене велике нещастя, бо Вовкулак і Горленко вважали мене зрадником і злодієм. Несподівано побачивши з вікна трактиру на дорозі тебе, я хотів спершу сам поговорити з тобою, але коли б Вовкулак побачив нас, а це злий чоловік, зажерливий, як голодний вовк у степу, він запідозрив би мене у зраді. Тому я послав його до тебе з тим словом і знаком. Не про себе я думав, а про свого батька, бо Вовкулак і Горленко мали дати мені прошею на викуп, а без цього я не дістав би од них ні копійки. Але тепер усе гаразд. Будь же мені братом і другом, як і раніше!

Потім узяв мене Опанас до окремого намету, куди покликав також Вовкулака, Горленка й Семена, і тут я розповів усе, як було: вибираючись у турецьку дорогу,

мусив я мішечок з залізною коробочкою довірити Воробі, бо хотів його таким чином зберегти в безпеці. Інакше я не міг зробити, тому що й сам рятувався втечею із Львова.

Всі хвалили мене, що вчинив я так, як і належало, і вірно клятви додержав. Визнали, що я більше дбав про те, щоб залишитися вірним, ніж про власний хліб і здоров'я. Один тільки Вовкулак похмуро дивився перед собою, мовби не вірив, а потім став попрожувати і безчесно лаятись, аж поки Опанас і Горленко різко не осадили його і не почали громити його ж словами, навіть узялися за шаблі.

— Вовкулаче, бісів сину, собака душа, гадюко! — вигукував Семен дуже розлючено, схопившись з місця. Він розчервонівся весь, а з очей у нього наче іскри сипалися. — Чого ти гарчиш, і гавкаєш, і кусатися хочеш, підла душа? Хто тобі про все сказав? Хіба не я? А хто у Мордаха відібрав? Хіба не я? Чиє це було щастя? Мое чи твоє? А коли б я не зустрів Мордаха, де була б твоя частка? Якби я затаїв, що відібрав у турка і забрав би собі, звідки знав би ти про це, дурна голово? За мою вірність ти ще й лаєшся? Хочеш бути розумнішим і кращим за нас? Заткни свою пельку перерубану, бо я тобі ще раз її перерубаю, впоперек перерубаю, навхрест, щоб ти був позначений, як шельма!

Запальний Семен уже взявся за шаблю, і хто знає, чим закінчилася б ця сварка, коли б не втрутився Опанас і не розборонив їх, кажучи:

— Буде, як бог дасть, а мені вже тепер бог дав більше, ніж варте те, за що ви цього хлопця мучите, бо мене минула спрашна мука і смерть. Чи знайдеться наша здобич, чи ні, ти, Вовкулаче, будь спокійний, ми заплатимо тобі твою частку. Старий Галушка ще вартий чогось, і його слово теж чогось варте. Дістану я листи від гетьмана Конецпольського і від інших панів, що мене добре знають, сам королевич Владислав писатиме за мене, і сміливо поїдемо з цим хлопцем до Львова; знайдеться, — слава богу, поділимося ретельно; не знайдеться — теж слава богу; така його воля.

Нарешті домовились, що Опанас з Семеном і Вовкулаком (а Горленко в усьому поклався на Опанаса) поїдуть зі мною до Львова, а поки вони домовлялись, я думав лише про Воробу: чи залишився він вірний мені,

чи дотримав присяги, і що буде, коли зрадив? Чи повірять мені тоді, що я говорив правду; і чи скінчаться, нарешті, всі мої турботи, чи стану я перед тими людьми у Львові, які, певно, й досі вважають мене злочинцем, сміливо, з шілковитою правдою і без будь-якої скритності в серці, як людина невинна, гідна їхньої прихильності?

Та коли постав перед моїми очима Вороба такий, яким я добре знав його і яким виявився він для мене в тяжку годину, похмурий, буркотливий, але чесний і вірний чоловіча, я перестав непокоїтись, будучи певен, що не помилюся в ньому.

Після цієї наради всі хотіли мене затримати до ночі в обозі, щоб я побув на їх гулянці, але я дуже відпрошувався, бо знав, що там, у Кам'янці, Захнович, мабуть, уже сердиться, а батько дуже журиться, що так довго не повертаюся. Дали мені коня, Семен сів на другого і провів мене аж до Кам'янця. По дорозі ми розповідали один одному про всі наші пригоди від часу, коли він мусив тікати з Підбужа. Я розказав йому, як гайдук із Кара-Мордахом шукав мене у Львові і як хотіли мене спіймати і взяти на муки до ратуші. Коли я згадав, як розказував мені золотар Лоренц, що Кара-Мордах має листи від впливових панів і від самого семигородського князя та що, може, і далі за нами буде гнатися, Семен вигукнув:

— Кара-Мордах? Він нікого вже не вкусить, зрадливий пес! Загинув по заслугі, жаль тільки, що не від моєї, не від козацької руки! Потрапив у руки волоського господаря Томжі, з яким мав свої дільця і якого так само ошукав і зрадив; велено було відрубати йому голову. Голова його на високій палі два тижні стирчала на полі під Яссами, а тіло голодні собаки пожерли.

XVII

ЯК ПОКАЗАВ СЕБЕ МАТВІЙКО

Захнович мав затриматися в Кам'янці ще кілька днів, і дорога до Львова не могла бути короткою, бо ми їхали дуже поволі і часто зупинялися покласти й

дати відпочинок коням, яких Захнович хотів привести додому гладкими й здоровими, щоб не втратили вогника й форми. Тому я, користуючись тим, що кам'янецькі вірмени мали свою пошту, написав два листи: один до пана Невчасного, другий матері, просячи, щоб лист до матері панна Мар'яночка вислала через пана Зибулта. Я дуже тішився, пишучи листа матері, бо уявляв собі, як вона зрадіє, коли довідається, що я так щасливо визволив батька з поганських рук і сам разом з ним повертаюся до неї.

Зате мій батько, чим ближче було додому, тим ставав сумніший, бо я не міг приховати від нього, що підстароста і Кайдаш відібрали у нього посаду вїта, підло вигнали матір з її опадкового маєтку і таким чином усіх нас поробили жебраками. Він то мучився і переживав так, що аж жаль було дивитися на нього, то знову охоплювала його страшenna лють, і він погрожував порубати сокирою голови підстарості і гайдукові на окибки, хоч йому й доведеться за те висіти, то нарікав на його високість короля, який, звичайно, був ласкавий до нього, а не виконав обіцяного.

Я втішав тата скільки міг, ставлячи йому за приклад, як бог не покинув його в неволі і мене, бідного підлітка, взяв собі за знаряддя, щоб виявити йому свою ласку, а я, хоч без гроша, науки й досвіду, проте потрапив до нього на далеке море і привів до батьківщини.

— Нехай би я марно загинув між поганими, — нарікав батько, — аніж маю терпіти таке, що мені тут, між своїми, в християнському краю випало, бо в Туреччині люди не гірші за отакого підстаросту або гайдука. Турки вважають християн за худобу, це правда, але між собою чинять по-справедливому, і такої кривди, як мені заподіяли тут, турок туркові не заподіє. Однак я не залишу цього без помсти, хоч би мав дати голову під катівський меч. Краще вмерти, ніж по селах ходити за жебрацьким хлібом або під самбірським парафіальним костюлом простягати руку до людей.

Усю дорогу мій батько так мучився і нарікав на долю, що, нарешті, і я посмутнів, хоч після таких тяжких пригод повинен був тільки радіти. Світ уже не здавався мені такий веселий, як ще вчора.

В Золочеві ми зупинилися, мали тут пробути цілу добу. Будучи завжди допитливим, я зразу після роботи

біля коней вибіг до міста, витріщаючись на все, що можна було побачити, хоч, крім замка пана Собеського, цікавого було небагато. Коли я минув замок і вже повертався до трактиру, чую, хтось кличе мене по імені. Обернувшись, бачу молодого хлопця, одягненого в червоний кунтуш із золотистими гудзиками і підперезаного шовковим поясом, у хутряній мадьярській шалощі. Він біг за мною, шкутильгаючи, а коли вже зовсім наблизився, гукнув:

— Гануську, ти не впізнав мене?

— Матвійку! — крикнув і я, тільки тепер побачивши, що це ж справді кульгавий Матвійко з Підбужа, парافیальний слуга, якого в селі називали півчим.

Я дуже зрадив, мовби рідного брата зустрів після довгої розлуки, і кажу:

— Як же тебе впізнати, коли ти такий нарядний і в цьому червоному кунтуші виглядаєш, наче староста!

— Ганка ж бо я, мій Матвійку, Ганка, а ти думав, що панянка, — відповідає він, як завжди, приказкою. — Кунтуш є, і гудзики на ньому блищать, але під кунтушем драна сорочка. Кат його знає, хто оцю ліврею, що на мені, вдягав учора і хто носитиме завтра.

— А чий же ти тепер слуга? — питаю.

— Я в капелі пана підчасого коронного Синявського в Бережанах; граю на скрипці в придворному оркестрі, а всі наші музики носять отакі лівреї. У Львові одружується один придворний пана воєводи, то наша капела їде до нього на весілля. А ти, Гануську, звідки тут узявся? З дощем учорашнім випав?

— Якщо турецький дощ випав тут, то і я з дощем випав, бо повертаюся від турків і не сам. Зі мною батько!

Матвійко від великого здивування широко розкрив очі і рота, високо підстрибнув на здоровій нозі, а кривою, мов у танці, змахнув, підкинув угору, як на «віват», шапку-мадьярку і вигукнув радісно:

— Твій батько повернувся! Слава богу! Мати божа! Марко повернувся з неволі! А де ж він? Веди мене до нього, бо не повірю, поки не побачу його!

Ми відразу пішли до трактиру. Батько сидів у стайні, в темному кутку, опустивши голову на руки, такий замислений і смутний, що треба було його поторсати, щоб він одірвався від своїх думок і поглянув на нас.

Матвійко почав радісно вигукувати, цілючи його руки, мовби вітав власного батька, а батько також спершу дуже зрадив, але незабаром знову почав зітхати й витирати сльози, бо Матвійко ніби ще більше навернув його до думки, що його зробили жебраком і що нема чого вертатися до Підбужа, де його діди та батьки жили і померли в чесності й достатку.

— Марку, що з вами? — питає Матвійко. — Чи ви нездужаєте? Я сподівався застати вас веселого, мов пташку в перший сонячний день навесні, а ви мовби з похороном!

— Я і є похований, живцем похований, Матвійку, — каже батько. — Хіба ж ти не знаєш, що я без даху і хліба залишився; чекають мене крайні злидні.

У Матвійка якимось дивно зясніли очі. Замість поспівувати батькові, він весело засміявся, помацав свій червоний кунтуш, ніби хотів упевнитися, чи не загубив чогось дуже важливого, і каже:

— А я зараз відведу ті злидні!

Видобув з-під кунтуша щось дуже дбайливо загорнуте в ганчірки і почав розгортати обережно, поволі, знімаючи одну ганчірку за одною, а було тих ганчірок, може, аж п'ять, здавалося, й кінця їм не буде, а сам позирає то на мене, то на батька та так весело, що аж очі в нього стрибають. Нарешті дістав якийсь папір, складений у кілька разів, розгорнув його і гукає:

— А це що?

— А це що? — повторюємо ми з батьком.

— Королівський декрет! — вигукує Матвійко. — Прийшло утвердження на солтиство.

— Декрет! Прийшло утвердження! — зраділи ми. — Коли прийшло? Хто тобі його дав? Звідки це в тебе? Давай же сюди, покажи!

— Тихо, євреї, нехай сам рабин гавкає, — каже Матвійко і тікає від нас з папером, тільки пальцем показує на печатку на ньому. — Як будете так разом питати й кричати, то нічого не довідаєтеся. Прийшов для вас декрет, Марку, і край. Помалу, бестія, лізла, але все-таки прилізла, правда, не сама: мусив я прохи домогти їй.

Нарешті дав нам Матвійко той папір; батько вхопив його обома руками, а руки при тому тремтіли в нього страшенно, повернув папір догори ногами, бо вмів добре

читати лише з друкованого, підніс його до носа, до очей, до уст, мовби хотів покуштувати й понюхати, що там є, потім дав мені.

Це був довгасти аркушик з великою печаткою на облатці. Зверху було виведено красивими великими буквами:

ЗИГМУНТ III, З БОЖОЇ ЛАСКИ КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ, ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ЛИТОВСЬКИЙ, РУСЬКИЙ, ПРУССЬКИЙ, МАЗОВЕЦЬКИЙ, ЖМУДСЬКИЙ, ІНФЛАНТСЬКИЙ І Т. Д. І ШВЕДСЬКИЙ, ГОТСЬКИЙ, ВАНДАЛЬСЬКИЙ СПАДКОВИЙ КОРОЛЬ.

Текст був написаний по-польськи, але було в ньому багато латинських слів, які я не розумів. Однак ясно і виразно там говорилося, що «чесного Марка Бистрого на солтистві в Підбужі, в нашому самбірському старостві, удержуємо і затверджуємо, декрет побожної пам'яті предків наших утверджуємо і, щоб як посесор привілейований того ж солтиства в спокійному володінні був залишений, наказуємо і хочемо мати».

Прочитав я документ раз; батько звелів читати вдруге; прочитав знову; потім третій раз. За кожним разом батько складав руки, як до молитви, і слухав, мов святе євангеліє. Весь декрет я вже майже знав напам'ять, а батько знову й знову казав читати. Нарешті він звелів лише повторювати слова «посесор привілейований», щоб запам'ятати їх.

— Посесор привілейований! Посесор привілейований! — повторював він. — А що це значить?

— Треба запитати пана Захновича, — кажу, — але, певно, це щось схоже на *auriga regius*, як іменував вас його величність король свого часу в Янові.

— Так, мабуть, буде! — каже батько, а очі в нього сяють від великої втіхи. — *Auriga regius!* Посесор привілейований!

І весь час повторюючи ці слова, він побіг з посланням до пана Захновича, щоб ще більше впевнитися, що це справді декрет на солтиство. Повернувся зраділий, вимахуючи декретом, мов мечем, і вигукуючи:

— Посесор привілейований!

— Не бачила сова сонця, облеклася від місяця, — каже Матвійко трохи засмучено. — Ви, Марку, тепер нічого не бачите і не чуєте через велику гордість, а як Матвійко зумів добути цей декрет, те нікого не цікавить і ніхто не дякує за це. Полізла вдячність до неба і драбину з собою забрала.

— Дурний ти, Матвійку, недарма тебе півчим прозвано, — сказав батько, вже сердитий. — Хіба ж це ти декрет підписав, що я найперше тобі маю дякувати, а потім королю? Адже ж я від радості ще й богові не подякував! Але йди-но сюди, Матвійку, не засмучуйся; бог бачить, як я в душі вдячний тобі, що ти так вчасно втішив мене, бо я вже від турботи перестав їсти і спати.

— А я спав, тільки не їв іще, — каже Матвійко.

— Ходім їсти і мед пити, — мовить батько, обіймаючи і цілуючи його, як сина, в голову. — А за медом розповіси, як це все було.

Завів нас батько до вітальні в трактирі і звелів подати хліба й м'яса і меду поставити, а коли поїли, Матвійко добре сьорбнув меду, погладив себе по грудях і животі, плямкнув язиком, облизався і так почав говорити:

— Во, врем'я оно... Та ні, погано я почав... Року су-

хомокрого, в кінці місяця, коли зуб на зуба не потрапляв від пекучого сонця, несподівано почалися повені, але ніхто не втонув, кому треба висіти...

— Але ж і ти не втонеш, бо тобі треба висіти, — перервав його мову батько, — і певно що висітимеш, коли не відучишся од цієї пустотливості півчого. Розповідай по-людськи!

— Нехай уже буде по-людськи, — каже Матвійко, — хоч краще годилося б по-вовчому, бо мушу почати з вовка, тварюки злої, тобто з самого підстарости. Коли дружина Марка помандрувала з Підбужа, а Ганусь теж пішов у світ, я залишився сам, сирота, без хліба, без чобіт і без доброго слівця, бо ніхто його не мав для мене, а з парафії наполовину мене вигнали, а наполовину я сам утік: там з'явилася нова хазяйка, така іродбаба, що від неї навіть голодний чорт утік би. Я не мав нічого, лише тіло, душу і скрипку. Отже, взяв я це все разом, і так воно деякий час трималося вкупі, бо я ходив по весіллях, по ярмарках, по церковних празниках і українських святах, прав людям і з цього жив. Коли не було кому прати, я вертався до Підбужа, до старої Симонової, яка дозволила мені у неї жити, а я їй час від часу якийсь гріш давав. Коли я так раз повернувся, прислав по мене підстароста, забрав скрипку і каже: «Ти, собачий сину, шельмо, бродяго, на панщину не ходиш, подушне не платиш, лиш по ярмарках вештаєшся: ледарюєш, паскудо! Будеш мені служити!»

І звелів кімнати у себе підмітати, біля корів ходити, дрова рубати, своїм наймитом мене зробив, а скрипку на замок замкнув, бо, негідник, розбійник, добре знав, що без скрипки я від нього не втечу. Як забрав у мене скрипку, то тим самим усе забрав од мене: хліб, розум, душу — всього взяв мене, бо тіло при хлібі, душа при тілі мусила залишитися, весь же розум сидів у скрипці. Але, як-то кажуть, зло само себе кусає, — вів далі Матвійко, — нема злого, що на добре не обернулося б. Мусив я бути в цій неволі, та тепер, певно, і підстароста, і гайдук шкодують, що я мусив там бути, однак для вас, Марку, та й для мене, це обернулося на добро. Одного разу приїхав підстароста з замку з Самбора і одразу звелів мені йти по Кайдаша. Коли я привів його, пішли вони разом у вітальню, замкнулись і, чую, раптом один на одного почали кричати. Ага, думаю собі, знайшов

чорт цвяха! Попризлися між собою вовки. Почав я підслухувати під дверима і ось про що довідався: прийшло для вас королівське утвердження на солтиство, і видано його в замку підстарості, щоб він віддав його вам або вашій дружині. Підстароста й каже Кайдашеві:

— Якщо ти, братику, добре заплатиш мені, тоді я це утвердження так заховаю, що жодне людське око не побачить його, а якщо не заплатиш, тоді я тебе з солтиства викину так само, як ми викинули Марків.

Кайдаш у плач, просить, погрожує; та дарма, прийшла біда і на вовка; тоді почали торгуватися:

— Даси мені двісті злотих!

— П'ятдесят!

— Двісті!

— Кат тебе бери, дам сто!

Не могли дійти згоди; матом лаялись, мало не побивалися. Потім Кайдаш каже:

— Як буде, так і буде; якось та погодимось. Заходьте сьогодні до мене вечсряти; маю старий мед, і вина мені трохи з Угорщини прислали; легше поведемо справу до кінця.

— Хіба я хрін, щоб з медом був добрий; добрий я і без меду, — каже підстароста. — Як дасте, чого вимагаю, то і без меду обійдеться.

Але, зрештою, сказав, що прийде і мене та скрипку візьме з собою, щоб було весело.

Матвійко знову добряче сьорбнув меду, промовивши:

— Коваль клепле, поки тепле, — а потім розповідав далі, а я і батько слухали його з великою цікавістю: — Увечері їли, пили, танцювали, бажали собі добра в майбутньому, а я мусив прати і слину ковтати, і лиш бога просив, щоб якийсь із них подавився або щоб його параліч розбив і трясця напала, і ще втішався я, що довше грає скрипка голосиста, ніж видержать ноги танцюриста. Підстароста пив за чотирьох, а гайдук Кайдаш, як помітив я, дуже стримував себе, очевидно, негідник, хотів тверезий йти на п'яного. П'ючи, все торгувались, але підстароста, хоч уже ледве на ногах держався і ледве міг белькотати, не уступав ні гроша; чим більше, шельма, пив, тим твердіший був. Папери тримав у себе за пазухою, а між ними і ваше утвердження було, але він навіть не хотів показати його Кайдашеві.

— Я за мішок, ви за домок! — сказав. — Якщо ви-

кладете мені на стіл двісті злотих, то зіскоблю або при вас спалю королівський декрет.

Наостанку підстароста вже й сидіти не міг; от-от з табурета перекинеться; на чекан лиш руками спирається. Каже йому Кайдаш:

— Ідіть у бокову кімнату, відпочиньте; потім знову будемо говорити!

Повів його у бокову кімнату до ліжка. Сідає на ньому підстароста, лягати не хоче. Кайдаш підповзає до нього, ніби хоче обняти і поцілувати його, а сам під жупан до паперів, злодій, лізе. Однак підстароста, хоч і п'яний, держиться насторожі: тільки Кайдаш підкрадеться до нього, він — за чекан і в голову йому цілиться. Відступив Кайдаш, повернувся у вітальню; очевидно, хотів підождати, поки староста засне, та, видно, боявся його, бо кличе мене в куток і каже:

— Матвійку, хочеш мати приятеля і заробити п'ять злотих?

— Добре одне і друге; чом би й ні?

— Матвійку, підстароста злий чоловік, страшений шельма, він тебе й за собаку не вважає, примушує працювати, як вола, а їсти не дає; скрипку в тебе забрав; тримає тебе, мов у тюрмі!

«Ага, ось у чому заковика! Туди тобі й дорога, негіднику», — думаю собі, але нічого не кажу, лиш головою киваю жалібно.

— Матвійку, — каже далі гайдук, — ти вмієш читати; йди у бокову кімнату, вийми у цього п'янички папери з-під жупана, а між ними є один, в якому про Марка Бистрого йдеться; той папір має велику печатку. Добре затям, про Марка Бистрого там пишеться; візьми той папір і принеси сюди. Нічого це тобі не пошкодить. П'ять злотих матимеш!

— Або чеканом по голові, — кажу я, — і це певніше, ніж ваші п'ять обіцяних злотих. Обіцяне — синиця в небі. Дайте зараз п'ять злотих, а папір буде!

— А як не буде?

— Чому ж не має бути? Певно буде; хіба могу я не добитися цього, коли ви тримаєте мене в своїх руках.

Дав мені мадьяр п'ять злотих у руку, хоч і дуже неохоче, негідник, певно, мав собі в думці потім відібрати їх у мене. Тоді йду я в бокову кімнату, але із скрипкую під пахвою; дивлюся, підстароста сидить на ліжку

і дрімає. Підходжу до нього, а він розплющує очі і зразу за чекан, та коли впізнав, що це не гайдук, а я, каже:

— Матвійу, де це я?

— У себе вдома, пане.

— То зніми з мене жупан і чоботи роззуй; піду спати.

Я стягнув з нього чоботи, а він зразу ж ліг і вже хропе. Я тоді витяг у нього папери, направив щасливо на оцей великий з печаткою; бачу, стоїть там Марко Бистрий, виразно випсаний кілька разів великими буквами; захопив я декрет, сунув за пазуху, відчинив тишенько вікно і — плиг! — вискочив у сад, а потім навіть скільки духу було; з саду — в поле, з поля — в ліс, і тільки мене й бачили в Підбужжі. Дістався я під Перемишль і хотів далі йти на Угорщину, але коли я грав людям у Ніжанковичах, то почув один проїжджкий придворний музикант; сподобалася йому моя гра, і він забрав мене з собою. Тепер уже й ноти трохи вмю читати, а як краще підучуся, то, може, десь стану органістом.

З немалою радістю вислухали ми розповідь Матвійка, і батько ще раз велів дати меду, хоч у гаманці мав мало.

— Бог заплатить тобі, Матвійку, — каже, — до смерті тобі цього не забуду! А поки станеш органістом, моя хата завжди буде для тебе відчинена, як і раніше; останнім куском хліба поділимося з тобою. Але, Матвійку, чи ти мої жінці дав знати, що прийшов королівський декрет?

— Я відразу хотів їй переказати це, навіть сам пішов би до Стрілкович, хоч це було не дуже безпечно, але Маркової немає в Стрілковичах у ткача Севастіяна.

— Немає? — вигукнули ми з батьком. — А де ж її тепер шукати?

— Кажали люди, — мовить Матвійко, — що пішла до Львова, де пан Зибулт якусь добру службу наравив їй, а в Стрілковичах небога не могла прожити. У Львові, певно, знайдете її.

Батько, почувши це, посмутив, але мені щось підказувало, що коли це пан Зибулт, дядько Мар'яночки, порекомендував ту службу, то мати може бути тільки у Григора Невчасного і більш ніде. Отепер я вже хотів би на крилах летіти до Львова.

ДУХІВНИЦЯ ВОРОБИ

В Глинянах наздогнали нас козаки: старий Галушка з Семеном і Вовкулаком. Вони хотіли забрати мене з собою, щоб я скоріше прибув до Львова, бо з тими кінями Захновича ми їхали дуже помалу, але я не бажав покидати батька і лиш просив Семена, як тільки буде у Львові, щоб зайшов до пана Невчасного і сказав, що ми вже повертаємося: майже певний був, що якщо мати у Львові, то не де інде, як у Невчасних.

Дорога з Глинян до Львова ледве не здалася мені довшою від тієї далекої турецької, яку я пройшов, — така була в мені туга і нетерплячка. Нарешті ми якось уже після полудня дотяглись до Кривчиць, під Львовом, і тут мене чекала така радість, якої я потім уже не мав, певно, вже й не матиму, бо описую це, будучи старим.

Так от, усе що я мав любимого на світі, тут мої очі відразу й побачили! Спускаємося до трактиру, а там стоять моя мати, Мар'яночка, пан Геліас, пан Григор Невчасний і Урбанко! Від такої величезної радості аж сльози полилися в мене з очей, і не міг я навіть ніччемоного слівця промовити! Як зустрілись батько і я з матір'ю, а потім як вітався я з тими добрими, чесними людьми, що мене, бідного слугу, мимовільного «злочинця», жебрака, милостиво пригорнули і не дали загинути — цього я не розповідатиму тут, та й не вмю, і не треба, бо хто має хоч трохи чесності в серці і в душі, той зрозуміє мене.

Не вистачало мені тепер тільки Вороби, який був не лише близький моему серцю, але, крім того, знав про таємницю, задля якої Семен з батьком і Вовкулаком приїхали до Львова. Даремно озирався я на всі боки, — Вороби не було тут. Певно, чув він від пана Геліаса про моє повернення, а от чому немає його в Кривчицях зараз — це мене прохи дивувало. Я подумав, що він як слуга весь час має багато роботи в торгівлі і тому не міг вибратися. Коли ми вже рушили від трактиру і вибрались на Глинянську гору, звідки видно було Львів мовби в глибокій, великій мисці, з усіма баштами і вежами, я спитав школяра:

— Урбанку, а Вороба що робить? Чи здоровий він?

— Вороба помер, — відповів Урбанко.

— Помер?! — вжахнувся я так, що аж усіх налякав своїм криком.

— Два тижні тому як помер, — обізвався пан Геліас. — Усі ми дуже жалкуємо за ним, порядний був чоловік, правдивий і вірний слуга, хоча бідний простак. Таку надійну людину пан Ярослав не легко знайде. Шкода Вороби; він би теж зрадив з твого повернення, бо любив тебе, Гануську; весь час про тебе допитувався, чи не писав ти, чи нема чутки якої від тебе, і перед самою смертю згадував тебе.

Я не міг і слова вимовити від жалю, а до жалю за добрим другом приєдналася ще й немала тривога і тяжка турбота. Така, мабуть, доля випала мені, що Семєнова таємниця весь час переслідувала мене, мучила, не давала спокою, отруювала всяку радість, і коли інші мої нещастя вже ніби кінчались, то цьому одному кінця не було видно. Довірив я Воробі залізну коробочку, — хай би вона на саме пекельне дно запалася чортам на потіху! — а тепер що скажу козакам? Що Вороба з нею зробив, де заховав, і як тепер узнати, де шукати? Хіба мені обидва Галушки повірять, що я говорив правду? Що скаже тепер злий Вовкулак, коли йому не дістанеться його частка?

Почав я розпитувати Урбанка, чи довго Вороба нездужав, від чого помер, чи не переказував чого для мене, «бо, — казав я, — хоч це й правда була, — деякі мої дрібнички залишились у нього».

— У Вороби, чи то він надірвався якимсь тягарем, — сказав школяр, — чи то, розігрівшись і спітнівши, напився холодної води, чи то від якоїсь іншої причини раптом почало дуже колоти в грудях, піднялась температура, і на четвертий день він помер. Пан Шпитко ходив коло нього так, мовби він був з його власної родини, прикликав двох найвідоміших лікарів, пана Кампіана і пана Сикста; вони зробили все що тільки могли, та марно. Про тебе бідний Вороба весь час говорив; конче хотів тобі щось переказати, але ми думали, що він у гарячці марить, бо безперестану повторював: «Де Ганусь? Вороба посвячений у таємницю! Вороба посвячений у таємницю!» І коли вже навіть помирав, то все говорив: «Вороба посвячений у таємницю».

Я добре розумів, що думав Вороба, коли говорив ці

слова, які вони вважали маренням у гарячці, і серце в мене краялося від великого жалю за цією вірною душею.

— На третій день своєї хвороби, — розповідав далі Урбанко, — висповідався Вороба, прийняв таїнство, попросився з паном Ярославом, Геліасом і Домініком, і я був при тому, бо Вороба посилав по мене; ми всі плакали, а Геліас найдужче. Коли ми вже збиралися вийти, Вороба дав мені знак, щоб я залишився. Потім витягнув з-під подушки дерев'яну дощечку і сказав: «Це моя духівниця, духівниця Вороби Дмитра. Вороба посвячений у таємницю. Урбанку, віддай це Ганусеві, коли він повернеться. Вороба посвячений у таємницю! Але тут мені зараз присягни на святу трійцю, що віддаси це в його власні руки. Це — духівниця Вороби; моя духівниця для Гануса. Чуєш: Вороба посвячений у таємницю!» Мусив я присягнути, як він хотів, — вів далі Урбанко, а я слухав з найбільшою цікавістю і увагою, — мусив я присягнути, хоч, очевидно, Вороба тоді вже не був при здоровому розумі, марив у гарячці. Взяв я від нього ту дошку, на котрій понамальовано якісь знаки чорною фарбою...

— А де ж вона? — вигукнув я так поквапливо, що школяр здивовано глянув на мене.

— У мене; дам тобі її, коли хочеш, але що тобі з цього куска дерева?

У Львові ми зупинилися перед Клопотівським будиночком: добрий пан Григор надав нам квартиру у себе. Ледве злізши з воза, я вхопив Урбанка за руку, щоб не відпустити її, поки не віддасть мені тієї дошки — духівниці Вороби; я догадувався, що на ній мусить бути щось таке, що наведе мене на слід, де шукати мішечок з залізною коробочкою. Щастя, що це було не взимку, інакше духівниця Вороби пішла б, як і інша деревина, в піч, бо Урбанко кинув був її за піч. Я схопив її, мовби це був скарб, а для мене вона й справді була скарбом, і побіг до нашої квартири у пана Невчасного, щоб добре розглянути її.

Це була досить товста дошка, півтори столи завдовжки і з доброї півстоли завширшки. Таких дошок — від різних коробок із заморським корінням — завжди лежало досить по кутках на складі в індермаку. На цій дошці чорною фарбою, яку Домінік використовував для

позначування товарних ящиків і тюків, коли їх висилали із Львова, Вороба, не вмюючи писати, намалював незграбно різноманітні знаки, що, мабуть, мали замінити букви чи, може, й цілі слова.

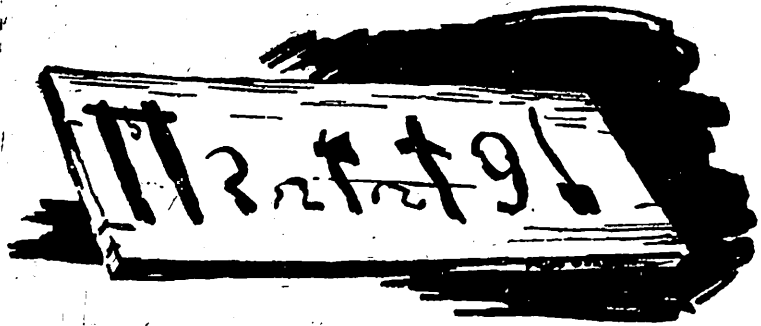
Я довго придивлявся до знаків, ламаючи собі голову, що вони могли б означати, але даремно: це була справжня загадка, яку я не міг збагнути, хоч знав напевне: це незграбне малювання стосується саме того, що довірив я Воробі лід присягою.

Всі знаки були поставлені в один рівний ряд. Насамперед було намальовано дві товсті палиці, одна недалеко від другої, обидві з'єднані третьою палицею; посередині третьої палиці було щось подібне до лака; потім стояв знак, що нагадував серп, за ним уже цілком виразно намальовано сокиру, за нею — знову знак, подібний до серпа, за серпом був хрест, за хрестом — ніби дев'ятка, бо Вороба знав номери, а за дев'яткою стояло щось на зразок лопати чи заступа. Так виглядала духівниця бідного Вороби! Досить довго і даремно сушив я собі голову над цією дошкою. Потім знову почав думати, що мені далі робити? Не було іншого виходу, як піти до козаків, бо я обіцяв, що як тільки приїду у Львів, зразу ж заберу у Вороби мішечок з коробочкою і віддам старому Галушці.

Козаки зупинилися в якогось волинця за мурами міста. Я був би відразу пішов до них, але вже настала ніч, незабаром мали замикати міські ворота. Отже, не вийшов би з міста або, вийшовши, зміг би повернутися додому лише вранці, коли їх відімкнули б. Я дуже радий був, що не міг іти, бо хотів провести вечір з батьком і матір'ю, натішитись і наговоритися з ними. Вечеряли ми разом з паном Григором і Мар'яночкою, і хоч ні меду, ані вина не було, проте такої веселої вечері і такого шумного бенкету, як був у нас при тій каші з могом, я, відколи живу, не пам'ятаю.

З тяжким серцем ішов я наступного дня до Галушок, боячись, як зустрінуть мене, коли скажу їм, що Вороба помер, а де він заховав мішечок із нещасною залізною коробочкою, неможливо ні взнати, ні навіть здогадатись. Я застав усіх трьох козаків удома, вони чекали на мене, а Вовкулака дуже вже брала нетерплячка.

Став я перед ними, як винуватий, хоч і мав чисте сумління, і дуже несміливо виклав усю справу, а дош-

ку, тобто духівницю Вороби, я держав перед собою, як татарин щита, немовби хотів нею заслонитися, коли б Вовкулак намірився на мене шаблею. Та ледве й не сталося так, бо коли старий Галушка і Семен, вислухавши мене, мовчали, мабуть, думаючи, що тепер робити, Вовкулак дуже гнівно ударив кулаком об стіл і почав спрашенно лаятись і погрожувати.

— Та замовкни ти, Вовкулаче, дурний крикуне, собачий сину! — закричав на нього старий Галушка. — Нічого ти не вигавкаєш і не вилаєш, а по голові, певне, дістанеш! Я ж казав тобі, що свою частку ти матимеш, враже нестерпний! Я не візьму, Горленко не візьме, Семен не візьме, а ти своє візьмеш, а потім або подавишся, або повісишся, або інша погибель на тебе трапиться! Чортяка тебе забирай, поганче, щоб тебе очі мої не бачили!

Вовкулак блиснув дикими очима, однак замовк і лиш бурчав щось собі під перерубаний ніс, мов злий собака, що хоче кусатися, та боїться кийка.

— Покажи дошку, — каже мені Галушка.

Я дав йому дошку, поклали її на столі, і всі троє почали уважно роздивлятись.

— А що ти про це писання скажеш? — питає мене Семен. — Ти ж знав Воробу, бував з ним, розмовляв, значить, краще можеш угадати його думки, ніж ми, бо ніколи у вічі не бачили його.

— Що я скажу? Я скажу, що Вороба, напевно, хотів дати знаки, по яких, як по слідах, можна потрапити на місце, де він заховав чи закопав мішечок.

— Так воно й буде, — каже Опанас, дивлячись замислено на дошку.

— А звідки ти, дурню, знаєш, що він закопав? — питає мене Вовкулак, показуючи свої ікла, як вовк.

— Бо знаки йдуть один за одним, а останній знак — це, певно, заступ. Отже, гадаю, що закопав.

— А що за знак стоїть на самому початку? — питає Семен, тикаючи пальцем у дві палиці, з'єднані зверху претьою. Це найважливіший знак, бо це початок розшуків.

— Та це ж ворота! — вигукнув Вовкулак, дуже гордий, що відгадав те, чого інші не могли зробити. — Ворота, справді ворота! Ходімо шукати їх.

Семен почав голосно сміятись, Опанас — за ним, так що і я не міг утриматися від сміху. Вовкулак їв нас поглядом, був би згриз нас, як горіхи, — так зубами скреготав, але мовчав. Опанас хвилину думав, потім раптом аж підскаочив.

— А де ж у мене очі? — вигукнув він. — Ганусю, де тут у вас вішають?

Поглянув я на нього здивовано, бо не зрозумів одразу.

— Де у вас шибениця стоїть, на якій міщани злодіїв вішають? Бо це ж шибениця, яку Вороба на самому початку намалював. Дві палі, як звичайно, зверху перекладина, на перекладині гак, точно гак, лише вішалника немає. Ходімо зараз туди. Веди нас! А ти, Вовкулаче, біжи до волинця, нехай заступ позичить, щоб не вертатися нам до міста, якщо знайдемо місце по цих знаках.

Узявши заступ, усі троє пішли туди, де страчують злочинців. Іти було недалеко, бо шибениця стояла зразу за містом. Трапилось так, що саме в цей час там ніхто не висів, а треба вам знати, що у Львові, де пани засідателі судять за дуже суворим магдебурзьким законом, часто страчують нещасних винних: то їм голову відрубують, то колом проламують, то палять на вогнищі, а найчастіше вішають; за просту крадіжку, коли хтось удруге або впрете вчинить її, вже за цим суворим законом карають бідолаху на смерть.

— Що далі йде в тій духівниці? — питає Опанас, коли ми вже стали під шибеницю.

— Далі йде знак, схожий на серп, — відповідаю я, показуючи на дошку.

— Тепер уже мені ясніше стає, що Вороба мав на думці. Бачите оцю стерню, нею й підемо, бо серп, певно, означає поле. А що після серпа?

— Сокира, — кажу.

— Тепер і зовсім ясно! — вигукнув Опанас. — Твій Вороба був недурний, писати не вмів, а проте добре написав. Отам за полем ліс; а з чим ідуть до лісу?

— З сокирою! — вихопився Вовкулак і окинув нас усіх дуже задоволеним поглядом, мовби відгадав щось дуже важке.

— От мудрець! — каже Опанас. — Як він зразу усе знає! Вовкулаче, тобі сенатором у Варшаві бути, королівським секретарем у Кракові, такий ти бистрий чоловік; шкода, що ти тільки козак!

Почав Галушка знову думати і дивитись на дошку, а потім став роздивлятись довкола і каже:

— І шибениця у нас є, і поле, і ліс, а проте ми ще нічого не знаємо. Стерня тягнеться на всі боки, ліс стоїть навколо. Отже, шукай вітра в полі! В який бік іти? Всюди стерня, ліс.

Була в мене одна думка, та я не був певний, чи добра вона. Отож кажу несміливо:

— Ходімте так, як Вороба йшов. Ідучи від міста, він став лицем до переду шибениці, як оце й ми стоїмо.

— А звідки ти знаєш, де перед; він з обох боків може бути. Хіба тебе вже вішали? — питає Вовкулак.

— У Львові такий звичай, — кажу, — що злочинця вішають лицем до міста; Вороба завжди мені говорив це. Серп — перший знак, що стоїть за шибеницею, значить, треба нам іти від правого стовпа вбік, прямисінько, як летіла б стріла з цього місця.

— Добре кажеш, — обізвався, прохи подумавши, Опанас, — так і підемо.

Ішли ми тепер через поле, як я й казав, а Опанас весь час обертався і стежив, чи добре тримаємо напрям. Потім звелів Вовкулакові вийти далеко вперед, аж під самий ліс, і там стати, а ми, щоб не збитися з напряму, йшли тепер просто на Вовкулака. Коли ми прийшли до лісу, Опанас каже:

— Якщо ліс у цьому місці широкий, то дужівниця Вороби нам ні на що не здається, бо в лісі важко орієнтуватися.

Звелів він нам іти по одному: спочатку пішов один, а ми стояли; коли він пройшов добрий відрізок дороги, але ще можна було його бачити, то став, тоді другий пішов до нього і замінив його, і так весь час ми наче

живим ланцюгом перетинали ліс, не сходячи з прямої лінії. Йти довелось недовго, бо, на щастя, ліс у цьому місці був зовсім вузький. Незабаром ми знову опинилися на стерні.

— Отже, маємо другий серп, — каже Опанас. — А що після другого серпа?

— Хрест, — відповідаю, показуючи знак на дошці.

— Хрест? Є й хрест! — вигукує Семен і показує пальцем поперед себе.

Далеко за стернею на пагоржку виднівся чималий хрест, який невідомо на чію пам'ять встановлено там побожною людською рукою. Ми бадьоро перебігли стернею і стали під хрестом. Це був дубовий хрест, без фігури, дуже старий і вже спорохнівільий; мабуть, цілий вік стоїть тут і ніхто не дбає про нього, бо ж і село звідси далеко, та й з міста ніхто сюди не ходить, тому що це вже зовсім за міськими ланами було.

— Що далі стоїть на дошці? — питає Опанас.

Коли б я не знав, що Вороба розумівся на цифрах, то не вгадав би, що це може бути за знак. А так угадую, що це дев'ятка.

— Якщо це дев'ятка, то що вона може означати? — питає Семен. — Дев'ять ліктів? Дев'ять сажнів? Дев'ять кроків?

— Вороба, коли тут був, — каже на це Опанас, — то ліктя з собою, може, й не мав, сажня теж, а от ноги в нього були. Отже, дев'ятка значить дев'ять кроків.

— Я зараз спробую! — вигукнув Вовкулак і почав був уже відміряти кроки.

— Вовкулаче, дурна ти голово, — каже сміючись Галушка, — якщо так шукатимеш, то й до завтра не знайдеш! Треба зробити так, як уже раз порадив нам Ганусь. Заступ намальовано справа од хреста: отже, прямо від правої руки пройдемо дев'ять кроків і почнемо копати.

Відміряв дев'ять кроків і випукинув:

— Тепер, Вовкулаче, розумахо, копай!

Вовкулак з запалом узявся до роботи, і незабаром заступ торкнувся дерев'яного ящика.

— Є! — вигукнув я, відразу збагнувши, що це такий самий ящик, яких було багато у пана Шпилка в індермаку.

— Є! — загукали зраділі козаки, а Опанас Галушка вийняв із землі ящик і підняв ножем кришку.

В ящику був добре знайомий мішечок, в ньому — залізна коробочка.

— Слава ж тобі, святий боже! — вигукнув я сам до себе і глибоко зітхнув, мовби щойно тепер знайшов я досить повітря на світі.

Я зрадів більше, ніж козаки, бо наче звільнився від страху й турботи; спав мені, як кажуть, камінь з грудей; тепер я позбувся безперервного неспокою і привоги за довірену мені таємницю, звільнився від присяги; тепер не треба було брехати і приховувати щось від добрих людей, викликаючи підозріння, що я спільник якоїсь нечесної справи, в якій не міг признатися, і відректися від неї теж не міг.

— Семене! — кажу я, — аж тепер усе щасливо закінчилося, що було між нами! Я залишився тобі вірний. Присяги додержав, тепер я вже вільний, чи не так, і нічого тобі не винен.

— Зате я винен тобі, — говорить Семен.

— І я, — додає Опанас. — Я теж твій боржник. Сто цекінів винен я тобі, хлопчику!

— Ви мені винні тільки один цекін, Паньку! — заперечую я йому на те, навмисне називаючи його так, як він казав нам називати себе, коли в Туреччині найнявся до пана Арменака за фурмана, — але цекіна, певно, не видобудете з того мішечка, який ви викопали, бо де ж ви продасте оте?

— А ти знаєш, що в ньому є?

— Око пророка, — відповідаю, — брильянт, коштовний камінь, який так назвали.

— А звідки ти про це знаєш?

— Знаю, бо тут була погоня за цим каменем і за людьми, що його попрабували, — говорю, повторюючи те, що мені золотар Лоренц свого часу розказував. — Знаю й те, що краще не нести цього у Львів на торг, бо голів своїх позбудетесь.

— Не бійся, Ганусю, тепер за нас, — каже Опанас, — ми вже маємо купця, доброго купця, а сто цекінів вважай, що вони вже у тебе в кишені. Приїхав до Львова посланець із Стамбула Еффакір Махмет, він зразу купить.

— Але ж у Львові є уряд і вїйт, є і кат, і легко тут

скінчити тим, від чого ми сьогодні почали шукати. Я ледве не зазнав того на власній шкурі, а все через оте прокляте Око пророка, бодай воно осліпло!

Козаки почали сміятися з моїх слів, а старий Галушка сказав:

— Недурний ти хлопчина, зовсім недурний; навлаки, розумний, кмітливий, і ти вже показав це, але і я не такий дурний, щоб приїжджати сюди з пустими руками. Я з паном гетьманом Ходкевичем був, як вояка з воякою, і з покійним паном гетьманом Жовкевським, як вояка з воякою, і з паном Станіславом Конецпольським так само. Разом ми воювали; добре знають Галушку ваші пани, і королевич Владислав, хороший пан, козацький приятель, знає про мене. Маю я такі листи з собою, що коли б про них відали ваш пан бургомістр і ваш пан львівський вїйт, то, певно, шатки передо мною познімали б! Ти завтра побачиш; торгуватися будемо у ратуші або в замку, сам пан староста Мнішек шід час торгу буде, бо його дружина — княгиня Головчинська, по Григорію, Коширському князю, вдова по Сангушкові, — добре знає Галушку, дуже давно його знає!

XIX

ЗОЛОТИЙ ДОЩ

Того ж дня пішов я з батьком до пана Геліаса ще раз подякувати за його доброту до мене. В цій доброті був і власний мій рятунок, і свобода батька, бо коли б він не відправив мене з паном Арменаком, хто знає, що ждало б мене у Львові. Я мусив розповісти панові Геліасу все, що пережив у дорозі і як пощастило мені зволити батька з турецької неволі, а потім розказав йому всю історію про Семена і його таємницю, яку він мені довірив і яка мене в очах пана Геліаса робила немов злочинцем і спілником розбою та злодійства, а я змушений був мовчати і все це носити в собі.

Пан Геліас дуже дивувався з усього. Тепер йому було ясно все, що раніше здавалося в мені скритним і недобрим, і він радів, що потурав доброті свого серця і все-таки мене не залишив, «бо, — каже, — близький ти був

до ратушевого ув'язнення, а звідки знати, чи ти не кат; я тебе в дуже негідних речах запідозрював і сам не був певний, чи добре чиню, що не віддаю тебе в ратушу».

Завів мене Геліас до самого пана Ярослава, а той покликав пані Ярославову, і знову я мусив усе розповідати. Вони теж дуже дивувалися з моїх вчинків і хвалили мене, як доброго сина і вірну людину, що скоріше загине, а віри не зламає. Це була для мене щедра нагорода за все, що я вистраждав; вона навіть перевершувала мою заслугу.

Від Геліаса і від самого пана Ярослава я також довідався, що провіщання Галушки легко може здійснитися, бо справді до Львова приїхав посланець турецького султана, тобто чауш, Еффакір Махмет, а приїхав він з такої причини. У Стамбулі, султанській столиці, помер один дуже знатний і відомий купець Ресул ага Челебі, і весь його маєток пішов у царський скарб. Цей купець проводив велику торгівлю у Львові з вірменами і преками, які залишилися винні йому величезні гроші. Турецький султан вислав цього чауша з листами до нашого короля, щоб його величність наказав львівським міщанам виплатити свої борги чаушеві. Його величність король жив тоді у мирі з турецьким царем і тому виконав його волю, навіть дав на допомогу чаушеві свого придворного, пана Яна Курського, який приїхав з чаушем до Львова і допомагав йому відбирати борги.

— Багато тисяч вивезе цей турок із Львова, — говорив Геліас, — бо в місті немає, мабуть, купця, котрий не був би винен Ресулові за перли, коралі, килими, корінья, малмазію. Пан Шпитко також винен йому і завтра платитиме, хоч у нього невелика сума, але інші мають борг на тисячі талярів; тільки пан Пригор Дерлукасевич повинен заплатити йому сто двадцять тисяч аспрів. Отже, коли чауш Еффакір захоче викупити оте Око пророка, а він, певно, захоче, бо, чув я, воно в якогось їх «святого місяця» походить, то прошей йому на те не бракуватиме, і козаки зможуть добре потягнути з нього.

Мій батько, який досі думав, що коли він має в кишені королівське утвердження, то вже й солтиство належить йому, натішившись вдосталь, почав тепер знову турбуватися, чи захоче Кайдаш поступитися перед са-

мим голим декретом і що маємо робити, щоб королівське слово втілити в життя. І ось батько поклонився панові Геліасу і, розповівши йому всю справу, покірливо просив поради.

— Я на цьому не розуміюсь, — каже Геліас, — і нічого доброго вам не пораджу, але дам записку до пана Каспера Пшездецького. Це — фаховий юрист з польського і німецького права. До нього йдіть. Він нічого з вас не візьме, а з прихильності до мене зробить для вас, що треба.

Ми відразу ж пішли до пана Пшездецького. Вислухавши батька, він сказав:

— Коли б це йшлося про справу між міщанами, я зразу виробив би румацію¹ та інтромісію², але ж це справа між двома особами, в яких жодна не є міщанином або шляхтичем, тому вона ні в граді, ані в главному суді не розглядається. Тут може допомогти або пан самбірський староста, або уряд королівської економії.

— Виходить, що королівський декрет нічого не значить? — питає батько.

— Значить, певно, значить, — каже пан Пшездецький, — але від короля є дорога до короля...

— Від короля до короля? — повторює батько, широко розкривши від великого подиву очі. — І як це може бути, любий пане? Король у Польщі один, значить і правда може бути тільки одна.

— Чоловіче добрий, — мовить пан Пшездецький, — ви цього не розумієте. Король один, зате вас двоє. Якщо цей злий чоловік, з яким ви судитесь, не захоче уступити вам, тоді пошлетесь на те, що король видав вам декрет за злою намовою, що по-латині називається «ad male paggata», тобто він буде твердити, що короля зле і фальшиво повідомили про справу. Перед декретом шапку зніме, гарно вклониться, але що видер, того так легко не віддасть!

— Могутній боже, — вигукнув батько жалісно, — то я ще не виграв справи?

— І витрали, і не витрали; випраєте остаточно, як проженете гайдука.

¹ Румація — розгляд (лат.).

² Інтромісія — акт про введення кого-небудь у володіння нерухомим майном (лат.).

— Що ж мені тепер робити, нещасному? — питає батько, вже майже плачучи.

— А пан староста за вас?

— Коли б був за мене, то не дозволив би викидати мою дружину з солтиства. Не раз і не два бігала небога до замку, плакала й просила, та все дарма. У замку не хотіли слухати її, а сам пан староста в Самборі ніколи не живе.

Пан Пшездецький лише знизав плечима, мовби хотів сказати: чоловіче, дай мені спокій, іди собі з богом! Так ми це зрозуміли і без будь-якої ради і втіхи вийшли від юриста. Прикро мені стало на серці, бо я завжди думав, що право є правом, а королівський декрет це королівський декрет, тепер же чую, що право й ліворуч може звернути і що від короля завжди до короля послатися можна, так, ніби могло бути дві правди в одній справі, дві справедливості в одній речі і два королі в одному королі.

Після розмови з юристом став бідний батько на базарній площі і мне в руках свій капелюх, сам не помічаючи того, а я ніяк не міг вивести його із цього заціпеніння, коли йде пан Бонарик. Побачив батька, якого в дорозі полюбив за те, що батько уважно й добре біля коней ходив і немало його праці в тому, що коні здорові прибули до Львова, зупинився й питає:

— Чим це ви, Марку, такі стурбовані?

Розказую йому, що у нас трапилось, що нам юрист сказав, а він як почне кричати:

— Чого ж ви до тих шкуродерів, юристів, ходите, навіщо з цими недовірками балакаєте? Це адвокати-невдахи, рвачі, здирники! Коли б право було правом, декрет декретом, правда правдою, то з чого жив би такий адвокатик? Знаю їх добре, радився і я з ними, на здоров'ї та гаманці й досі відчуваю це! Мав я процес у ратуші! Таскали мене, шельми, через чотири комісії, тридцять реляцій, п'ять позовів, дев'ять апеляцій, чотири компроміси — все це аж шість років тривало, — через одного мізерного коня!

Батько слухав з переляканими очима, бо замість утішити пан Бонарик ще більше приголомшив його.

— Що мені, убогому чоловікові, тепер робити, як зарадити самому собі? — питає він.

— Як зарадити собі? Зараз вам скажу, Марку! Має-

те право? Маєте. Ваша правда? Ваша. Декрет у вас є? Є. Візьміть декрет за пазуху, а в руку кия і йдіть до того грабіжника, що видер власність вашу, і так з ним побалакайте: Твоє це було? Ні. Дістав ти його у спадщину? Ні. Дарував тобі хтось? Ні. Маєш на це декрет? Ні.

Батько аж очі вирячив на пана Бонарика, — так уважно слухав, бо це йому страшенно подобалось і западало в голову, як стріла у щит.

— А потім знаєте що? Беріть в одну руку декрет, а в другу кия і так кажіть: шануй декрет, а як ні, то кия пошануєш. Кудою ти проліз сюди? Димарем? Вилізай димарем! Вікном? Ану, вискакуй у вікно! Дверима? Забирайся в двері! Геть звідси!

— Дай вам боже здоров'я! — вигукнув батько; очі в нього загорілися, кулаки стислися. — Дай вам боже здоров'я за добру раду, ви мені очі відкрили. Отак я й зроблю, саме отак! Ганусю, завтра ідемо до Підбужа!

Мені теж дуже сподобалася Бонарикова праца, і я був би біг з батьком і бив би, рубав би, гнав би Кайдаша з нашої хати, бо на таку кривду і найпокірливіша душа мусила б збунтуватися, але коли я прохи поміркував, не дуже безпечною здалась мені ця справа, бо на насилля є насилля, на кий є кий, отже і Кайдаш знатиме, як привітати нас, а коли ми будемо тільки вдох, він на нас казав легко знайде чотирьох, навіть десятих. Та я не казав цього батькові, знаючи, що відмовити його вже ніяк не можна. Я лише просив його, щоб їхати до Підбужа тільки післязавтра, бо, мовляв, маю ще не одну справу з паном Геліасом і з Урбанком. Я добився, що батько погодився зачекати.

Увечері козаки сповістили мене, щоб завтра о десятій годині я неодмінно ждав їх перед ратушею, бо мають до мене важливу справу. Я з'явився другого дня ще раніше, ніж мені казали, і ждлу. Надійшли обидва Галушки, Опанас, Семен і Вовкулак, усі дуже пристойно одягнені в довгі жупани і при шаблях, мовби на велике свято. Запитали возних, чи є вже пани в кімнаті нарад, а тому що нікого ще не було, ми продовжували чекати. Питаю Семена, нащо я потрібний їм тут.

— Як це нащо? — каже Семен. — Сьогодні тут буде комісія: війдуться пани комісари, і будемо домовлятися з султанським чаушем про Око пророка. Підє золотий

дош, і на тебе теж капне! Адже ти немало зазнав біди, злиднів і натурбувався через мене: отже, справедливо буде, що тепер з нами радітимеш. Ти допомагав у млині біля борошна, помагав біля печі, тепер, коли з того борошна будемо їсти хліб, то як же тобі не їсти його разом з нами?

— Воли́в би я їсти наш житній хліб, навіть вівсяний коржик у Підбужжі, коли б його нам не забороняли.

— Ви ж маєте вже королівський декрет, — говорить старий Галушка.

— Декрет маємо, але, кажуть, самим декретом не проженеш Кайдаша: треба ще кия.

— Кий всюди є: кий дістати легше, ніж декрет.

— До декрету треба кия, — кажу, — а до кия — руки. Ми з батьком маємо тільки по одній правій руці; з двома киями йти на Кайдаша важко: він знайде більше на нас!

— Вчинимо наїзд на нього! — вигукнув раптом Семен і вдарив по шаблі. — По-шляхетському наїзд! Батьку, — додав він, звертаючись до Опанаса, — їдьмо з ними витрушувати Кайдаша!

— А чому б ні? — каже Опанас мені. — Твій батько має королівський декрет, тепер він може зробити те, що називають екзакуцією¹ декрету. Король тобі дав, то ти бери, силою бери, якщо по-доброму не можна!

Ми не могли говорити про це далі, бо вже почали сходитися пани комісари. На білому коні їхав з королівським придворним султанським чауш Еффакір Махмет у високому тюрбані на голові, в золотому халаті і при багатій шаблі, що виблискувала на сонці від золота і коштовного каміння. Козаки рушили до ратуші. Я, мізерний прислужник, боявся йти з ними, та й возні були б не пустили, але Семен узяв мене за руку і майже силою завів по сходах до великої кімнати.

Там за великим столом сиділи староста Боніфашій Мнішех, бургомістр міста доктор Сикст, двоє радників, вони ж і золотарі, Семирадський і Кудлич, королівський придворний Курський, султанський чауш, міський перекладач Байдулович і ксьондз-кармеліт Бенігнус; на окремих лаві посідали козаки і я біля них, весь час по-боюючись, чи пани не виставлять мене за двері.

¹ Екзакуція — виконання (лат.).

Перед старостою Мнішехом лежали листи, привезені Опанасом. Побачивши, що в кімнаті вже є всі, староста сказав Опанасові подати йому мішечок з коробочкою. Потім відімкнув її маленьким ключиком, — я й не знав, що там є ключик, бо він був зашитий окремо, — і виїняв з неї Око пророка, брильянт, або діамант, який я так довго носив при собі і за який набрався так багато страху, а й досі не бачив його, навіть не здогадувався, як це лихо виглядає.

Щоб краще бачити, я підвівся з лави і дивився з великою цікавістю. Я думав, що коли цю чорну коробочку відкриють, то звідти або вогняний чорт вискочить, або справді якийсь чудесне живе око блисне, або незвичайне сяйво спалахне, як від блискавки, що аж засліпить людину, а тут — нічого схожого!

Кусок ніби чистого льоду або кристалю, з якого я бачив чашечку у пана Шпитка, навіть не такий уже великий, а як голубине яйце. Тримає його староста двома пальцями, повернувши до світла, а всі дивляться із страшенною цікавістю, мовби на якийсь чудо, аж очі їм з орбіт вилазять; здається, всі ці очі так і скочать на стіл до того одного Ока пророка. Милий боже, ду-

маю собі, така нікчемна річ, і стільки крові за неї пролилось, отакий непомітний камінчик, а віз золота дали б за нього; коли б ті сльози, що їх моя мати виплакала за одну ніч після нашого нещастя, обернути в скло, то був би з них більший кришталь, ніж цей камінчик, а проте цим камінцем можна було б осушити гіркі сльози тисячам і тисячам бідних людей!

Пан Мнішех, особа видна, в кармазиновій делії, з високою чуприною, білою, як молоко, з дуже червоним обличчям, схожий на золотого півня, сховав брильянт у коробочку і каже:

— Кілька коронних панів, добрих приятелів моїх, просили мене за вас, Галушко, як за лицарську людину, щоб я ласкаво допоміг вам збути цей камінь. Вони написали мені, що цілком покладаються на мій суд. Чи так?

— Так, вельможний пане старосто, — відповідає Галушка.

— Бажаючи догодити і моїм друзям, і вам, і цьому ось посланцеві його величності турецького цісаря, я наказав панам радникам Семирадському і Кудличеві, майстрам золотарського мистецтва, оцінити брильянт. Повторіть цим людям, пане Семирадський, як ви разом з паном Кудличем оцінили цей камінь.

— Оцінити його важко, бо можна легко помилились, — обзивається пан Семирадський: — цей камінь ще у такому вигляді, яким видала його земля. Треба було б послати його до шліфувальників в Амстердам чи Венецію, а сьогодні неможливо підрахувати, що з нього вийде і яку величину й вагу він потім матиме. Важливо й те, що на такий коштовний камінь покупців знайдеться дуже небагато. Нелегко натрапити на того, хто купив би діамант для перепродажу, а потім мусив чекати охочого покупця, втрачаючи процент від великих грошей, і хто знає, чи поверне свої гроші. Враховуючи все це, ми оцінюємо діамант у чотири тисячі червоних злотих.

— Мало, дуже мало! — вигукнув Вовкулак. — Він більше вартий!

Староста Мнішех подивився суворо на козака і каже:

— Кому мало, той може й зовсім нічого не дістати! Я затверджую цю таксу.

Вовкулак хотів ще щось сказати, але Опанас наказав йому мовчати.

— Цих чотири тисячі дукатів ми поділимо зараз на п'ять частин, — вів далі староста.

— Чому ж на п'ять? — вигукнув знову Вовкулак, перебиваючи старосту. — Тільки четверо нас мають відношення до цього!

— Я п'ятий, іменем Христа! — сказав, підвівшись, ксьондз Бенігнус.

— Вірно, ксьондз Бенігнус є п'ятий для поділу, — підтвердив староста, — бо вісімсот дукатів буде відкладено на викуп польських християн, які знемагають у татарській і турецькій неволі.

— А я не хочу! — зухвало заперечив Вовкулак. — Не хочу і не дозволяю!

Пан Мнішех так почервонів, що, здавалося, кров от-от бризне з-під шкіри, насупив прізно брови, а його висока чуприна ще більше наїжилася.

— Слухай ти, козаче, — закричав він, — є у мене тераса на замку, куди таких, як ти, саджають на саму підлогу! Тут не Січ, ти не в коші і не на дикому острові в очеретах з вовками, а у Львові, в місті, під моєю владою і мечем! Цей камінь не трофейна річ; не в справедливій війні він вам дістався, а у свавільному поході, бо тоді, коли ви загарбали його, наш король був у мирі з турецьким цісарем. Кожний з вас мав би за це головою відповідати, а якщо ви вийдете звідси кожен з мішком золота, то за це маєте дякувати високому заступництву і тому, що ви люди лицарські і в останніх походах виявили хоробрість і вірність королю.

Після цих слів Вовкулак притих.

— Кожний з вас, — вів далі староста, — візьме, як я вже сказав, по вісімсот червоних злотих, але кожний мусить дати двадцять п'ять червоних оцьому хлопцеві, Биспрому, бо він дійсно заслужив на це. Ви маєте дякувати йому за те, що він, не шкодуючи життя, навіть наражаючи його на небезпеку, залишився вам вірний. Я так постановляю, бо мені добре говорять про цього хлопця; він виявився гідний цього, коли власним розумом визволив свого батька з неволі.

— Згода, пане старосто, згода! — вигукнули обидва Галушки, батько і син.

— А я не згоден, — обізався Вовкулак. — Я не дам!

— А я й не візьму! — вигукнув я.

— Ти даси, а ти візьмеш,— сказав староста.— Так я вирішив і так мусить бути! А тепер розплатіться.

Турецький чауш Еффакір Махмет мав з собою в ратуші велику міцно ковану шкатулку, всю обплетену залізом, мов густою сіткою. Відкривши її, він почав виймати з неї валики, обгорнуті папером, а в кожному валику була сотня дукатів. Довго розплачувалися, а коли закінчили, староста Мнішех дав мені власною рукою один такий валик, хоч і маленький, але, на диво, важкий, бо це було щире золото. Вже вої мали розходитись, коли Опанас Галушка каже:

— Ганусю! Винен я тобі сто дукатів, які ти позичив мені в Рушукку.

І дав мені другий такий валик.

Брав я те золото, мовби крізь сон, нічого не кажучи і навіть не дякуючи, бо я був ніби непритомний і сам не знав, що роблю; оте раптове багатство ніби опіло мене і відбило в мене пам'ять. Дзвеніло і шуміло у вухах, і стало мені так жарко, що я відчув, як палає мое обличчя, наче я дув у жар.

Нічого не кажучи і навіть не думаючи, я вибіг із кімнати, не чекаючи, поки інші вийдуть, стрімголов спустився по сходах і помчав через базарну площу до будинку пана Невчасного, так ніби я те золото вкрав у ратуші. Вже я добігав до кам'яниці Клопотівської, як мене хтось ухопив ззаду за плече. Озираючись, побачив я Опанаса з Семеном.

— Не тікай так,— каже сміючись Опанас,— не бійся, не відберу в тебе золота!

Аж тепер отямився я і почав дякувати Галушці. В цей час з воріт виходить мій батько. Я кажу йому, з чим повертаюся з ратуші, а він не хоче вірити. Аж коли побачив валики з дукатами і зважив їх на долоні, а також вислухав, що розповів Галушка, тоді тільки переконався, що це не казка, а правда.

— Тепер,— кажу,— можемо по праву на Кайдаша йти, бо маємо з чим; не треба нам насильно викидати його.

Але батько, раптом дуже посміливішавши, заперечив:

— Краще я пізніше заплачу з лишком у замку в Самборі, а цього бандита з моєї садиби на кию таки винесу!

— Так і буде,— обізвався Семен.— Післязавтра до мене прибуде ще кілька козаків, моїх друзів, рушимо на цього злодія; щастя його буде, коли він живий-здоровий вистрибне у вікно з вашої хати!

Так і вирішили: післязавтра робимо збройний наїзд на Кайдаша.

XX

ГЕТЬ З ДВОРУ!

У Львові ми гуляли ще два дні. Батько спочатку ніяк не хотів брати від мене грошей. «Це твоє щастя і твоя в тому була голова,— казав він,— ховай же їх собі, щоб мав на майбутні витрати і на чорний день, бо бачиш, як я, тому що не мав сотні злотих для підстарости і гайдюка, мусив, на своє нещастя, їхати до турків і потрапив у поганську неволю». Але коли я почав дуже просити батька, особливо коли порадив йому купити собі у Львові, де на це якраз добра була нагода, віз і пару коней, які будуть потрібні йому в господарстві в Підбужжі, прокинулася в ньому фурманська жилка і очі весело заясніли,— так це йому прийшлося до вподоби. Він одразу ж пішов з паном Бонариком підбирати коней, і ми майже вже не бачили його весь цей час. А я з матір'ю пішов до золотаря Прушниця і замовив для нашого костюлу в Підбужжі лампу із щирого срібла, щоб повісити її перед образом пресвятої діви.

Не забули ми й про Матвійка, який усе ще був у Львові з капелою пана Синявського і, як тільки мав вільний час, забігав до нас. Ми з батьком вирішили дати йому двадцять дукатів,— він заслужив це своєю чесністю і тим, що врятував королівський декрет. Матвійко аж заплакав, коли почув про це, але грошей зразу брати не захотів, а лиш попросив, щоб мій батько приховав їх у себе, поки він у Бережанах добре вивчить музики і як органіст почне шукати собі хліба. Коли я сказав йому, що ми ідемо з козаками до Підбужа вчинити езекуцію королівського декрету, він аж підстрибнув з радості і вигукнув:

— То і я з вами поїду, звичайно, поїду! Як же це

може бути, щоб без мене виганяли Кайдаша з вашої садиби? Відпрошуся на два дні, весілля все одно вже закінчилось, а хоч би й службу мав втратити, однак поїду!

Обидва Галушки з двома молодцями, яких вони підібрали собі із старосільських козаків, з'явилися верхи на конях раненько перед кам'яницею Невчасного; вони були озброєні шаблями і пістолетами в кобурах; батько заїхав новим кованим возом, запряженим двома рослими кіньми, далеко кращими за ті, якими колись він виїхав з караваном до Туреччини; ми посідали з матір'ю і Матвійком і, попрощавшись сердечно з паном Невчасним, Мар'яночкою та школярем Урбанком, який на зиму повинен був їхати вже до Краківської школи, рушили із Львова, а козаки — за нами, мов за каштелянською каретою.

Надвечір вїхали ми в Підбуж. Наша садиба, як я вже говорив, спояла за селом, отже мусили ми їхати через усе село. Помітили нас люди, повибігали з хат, дуже зацікавлені: хто це їде з козаками? Дехто одразу впізнав нас, почав гукати й вітати та іншим переказувати; все живе бігло за нами: чоловіки, жінки, діти; гавкали собаки; дехто кричав на все горло:

— Марко повернувся з Туреччини! Марко повернувся з Туреччини!

Дід Лаврін з костьолу, вже глухуватий, почувши слово «турки» і подумавши, що люди зняли такий галас, тому що йдуть турки або татари, видерся чимдуж на дівиницю і почав бити на сполох. Тоді всі, що ще залишалися в хатах, навіть у найдальших садибах, почали бігти за нами з голосним криком. Матвійко шалено вигравав на скрипці, козаки щось вигукували по-своєму. Отак разом з усією юрбою, серед безугавного вереску й крику, їхали ми до нашої садиби.

Але в міру того, як ми наближались до нашого дому, ставало тихіше. Нарешті люди зовсім перестали кричати, чи то від страху перед гайдуком, чи то лише з великої цікавості, що буде далі. Тим часом з нашої садиби почали долимати до нас музика, веселий гамір і вигуки п'яних. Мабуть, у Кайдаша гості, і він бенкетує з ними. Так воно й було насправді: гайдук, негідник, улаштував собі забаву, запросивши таких, як сам: був там підстароста, який, мабуть, знову побратався з Кай-

дашем, як то буває між шельмами, в яких ворог легко стає братом, а брат ворогом; був урядовець із спринської жупи, митник з-під Самбора, німець, наглядач над тими людьми, що спалювали в лісах дерева на попіл; був якийсь дрантивий шляхтич-орендар, один з тих, про яких кажуть: «Шляхтич з Помієва, пана Вехця син», і ще кілька лобуряк. Усі вони пили й гуляли під циганську музику.

Ніхто з них не чув, як ми підїжджали. Хоч би та громада, що йшла з нами, кричала ще голосніше, однак вони не почули б, — такий п'яний галас зчинила компанія, гукаючи під музику, аж шибки деренчали. Ледве віз опинився перед ворітьми, як мій батько скочив з нього і, кинувши віжки одному дядькові, щоб підержав коней, побіг через подвір'я до своєї хати. Мати — за ним, майже за поли тримає його, боячись, щоб він у першому гніві не накоїв якого нещастя, я — за матір'ю, а за нами — козаки.

Батько перший увірвався до хати. Мав він таку вдачу, що коли охоплював його лютий гнів, то ставав блідий на обличчі, мов полотно. Отож як увірвався батько до хати, майже виваливши двері, легко можна було його перелякати: блідий, він був схожий швидше на упира, ніж на людину з цього світу.

Побачивши його, Кайдаш ніби закам'янів на місці, тільки очі витріщив і одну руку підняв угору, мовби хотів перехреститися. Батько, все ще блідий, як труп, з синіми устами, підскочив до Кайдаша, схопив його за горло і зачав трусити й кричати:

— Розбійнику! Геть з двору!

У гайдука ще більше вилізли очі наверх, обличчя почервоніло, як мак, сам він не міг уже й дихнути. Батько, може, був би й справді задушив його в першому запалі, коли б не я і мати, бо ми почали смикати тата за плечі і за руки і кричати, щоб він опам'ятався. Насилу відірвали ми його від Кайдаша.

Зробилося в кімнаті тихо, хоч мак сій, музика перестала грати, а козаки, щоб не марнувати часу, кинулися з напайками на гостей та як почали їх періщити, лупцювати, то вони давай тікати хто куди. Підстароста перший кинувся до вікна, але Семен підбіг і ще кілька разів добре оперіщив його по спині нагайкою. А потім тільки-но який утече через вікно або в двері, його од-

разу ж зустрічає гиканням і сміхом юрба на вулиці,— а було там усе село,— і собаки люто гавкають на нього, так що він нишком у поле навтіки і бога просить, щоб вийти цілим і неушкодженим із цього бенкету.

Кайдаш, як тільки батько пустив його, теж хотів тікати, але козаки затримали його.

— Прощайся тепер із світом,— гукнув до нього Галушка,— зараз будеш висіти!

Упав Кайдаш навколішки, руки підняв, як під час молитви, повзає коло мого батька й матері і благає їх, бо вже був певний, що смерть чекає його на гілляці. Батько виїняв королівський декрет, розпорнув і тиче його Кайдашеві під самий ніс, питаючи:

— Ти знаєш це?

— Ти знаєш це? — повторили козаки.— Короля не поважаєш, декрет його не шануєш, сучий сину, і — лясь, лясь! — посипались удари нагайок на спину гайдука, аж він у клубок скрутився.

Однак мати не дала доволу бити його, хоч і так добре попало йому напам'ять. Коли ж він знову почав проситись і цілувати ноги моїх батьків, Опанас Галушка сказав:

— Даруємо тобі життя і здоров'я, бо за тебе просить ось ця добра жінка; тільки заради неї робимо це з милосердя. Але запам'ятай собі, бісів сину: якщо ти коли-небудь здумаєш зазіхати на здоров'я або на хліб цих людей чи зачепиш хоч волосину на їх голві, знай, ми зразу ж повернемося сюди і рознесемо тебе на шаблях так, що куски з тебе, як гриби, до кошика збиратимуть, щоб їх укупі закопати. Бережись, мадярику, нам доручено екзекуцію королівського декрету! Не заховайся від нас, і ніхто не захистить тебе, бо ми — козаки, а не бояки і гетьманські діти — не боїмося ні саморолівського замку, ні старости! Геть звідси лід сто чортів!

Кайдаш з великим страхом і поклоном вислухав слова Галушки і нишком посухнув до дверей, як побитий пес. Але як тільки підбузькі люди побачили його на поріжку, відразу почали на нього гикати, і проклинати, і лаяти гидко, бо це був недобрий чоловік, важкий для всієї громади.

Не було в селі такої людини, котру він не скривдив би. Вся злість і мстивість людська, що до цього тамувалася страхом, немовби глушений, здавлюваний во-

гонь, вибухнула тепер різким полум'ям, хоч кричи: «Горить!».

Жінки і діти перші почали кидати на нього камінням і болотом, цькувати його розлюченими собаками, а селяни вже зачали висмикувати кілки з тинів на його кістки, так що, певно, живий не пішов би, коли б не козаки. Вони взяли його між себе і вивели в поле. Тікав Кайдаш, як вовк, що вирвався з пастки, хоч і дуже заважав обвислий живіт, але страх підганяв так, що незабаром не було вже видно його під лісом.

Коли ми залишилися самі свої, старий Галушка каже:

— Все добре відбулось, але треба подумати, що буде завтра. Ми виїдемо звідси, нам дорога в далекий край, а ви залишитесь, і підстароста залишиться. Тут не Запоріжжя, а королівщина; на шиї у вас замок і його слуги. Бог високо, король далеко, ворог на шиї. Є у нас прислів'я: «Чеши дідька зрідка!» Тобто: не дряпай чорта занадто, бо на роги візьме тебе. Мусимо побалакати з підстаростою. Дайте йому, Марку, добре слово і відступного за ті нагайки, якими Семен почастивав його, нехай сидить тихо!

— Ви обіцяли, — кажу я батькові, — дати йому ще сто злотих, коли виїжджали в Туреччину, і вже дали отой королівський дукат з Янова; ходіть тепер до нього і занесімо сто злотих, може заткнемо йому пельку.

Мати радила так само зробити заради милого спокою, хоч це від душі одривався приш, бо підстарості й шеляга не належало. Отже, ми послушали Галушчиної поради і, відрахувавши не без жалю двадцять дукатів чортові на жертву, подалися до двору втрьох — батько, Опанас і я.

Підходимо до двору, бачимо: двері забарикадовані, на подвір'ї мовби все вимерло, але з-за димаря на горіщі виглядає голова підстарости. Він націлюється на нас з мушкета і гукає:

— Ану, хто наблизиться, тому голову кулею розтросу. Стій, бо стрілятиму!

Мабуть, підстароста гадав, що хочемо напасти на нього і посягаємо на його життя. Він був сам удома: наймити побігли слідом за іншими людьми і щойно тепер верталися поодинокі.

— Сховайте свою рушницю, пане підстаросто, — каже йому батько. — Ми прийшли сюди як друзі.

— Іди ти під три чорти з своєю дружбою! — гукає підстароста і весь час спрямовує на нас мушкет. — Ти бунтівник, людей підняв на мене і на пана старосту, насильство чиниш; побачиш, що завтра буде!

— Ми то побачимо, — обізвався Галушка, — але ти можеш уже й не побачити! Бо коли ти, поганій матері син, погрожуєш нам завтрашнім, то ми можемо зробити так, що ти до завтра вже не доживеш! Нас тут більше, і ми теж можемо стріляти. Коли б ми хотіли спіймати тебе, дурна ти горілчана голова, то прийшли б сюди всі озброєні і привели б усіх селян з собою. Не залишився б ти в своїм курнику ні на хвилину, ми б живцем спалили тебе в ньому. Не гавкай на нас, як собака з будки, мовчи й слухай, поки є час. Нас тут тільки троє; спокійно хочемо з тобою поговорити, а ти лаешся й погрожуєш, гадюко! На твою голову це впаде, коли не хочеш ввічливо розмовляти з нами!

Знав Галушка, як балакати з такими людьми, бо підстароста після його промови зразу принишк і присмирнів, забрав мушкета і каже вже зовсім по-іншому:

— А що ж ви мені скажете, люди добрі? Як же я можу знати, що ви приходите як друзі, коли такий галас зчинився в усьому селі?

— Ми проші вам принесли! — гукаю я до нього.

— Які гроші?

— Сто злотих, — відповідає батько, — які я обіцяв вам перед своїм виїздом. А через те що я запізнився, то тепер з процентом хочу вам заплатити. Вийдіть сюди або пустіть нас до хати, ми відрахуємо вам двадцять дукатів.

Хвилину ще думав підстароста, поглядаючи на нас з недовір'ям, але нарешті-таки здогадався, що Галушка правду говорить, бо коли б ми хотіли, то легко, як борсука з нори, дістали б його. Отже, зійшов він униз, відчинив двері і впустив нас до хати.

— Я завжди говорив, що ви, Бистрий, чесний чоловік і що кривда вам діється, але той гайдук Кайдаш...

— Кайдаш вам ні брат, ні сват, — перебив мій батько, — що ви захищаєте його?

— Хіба я захищаю! — вигукнув підстароста. — Це ж

шельма, здирищик, злодій з діда-прадіда. Чого б це я мав його захищати?

— Ну, то тримайтеся з нами,— мовить батько.— Що сталося, те сталося; я вже не пам'ятаю це, але тепер дайте мені спокій і королівську особу пошануйте, бо ж ви бачили, що і я зумію захиститися, хоча й не збираюсь мстити нікому.

— Як же я можу не шанувати королівський декрет? — говорить підстароста і, лицемір, брехун, негідник, б'є себе кулаком у груди, й очима побожно завертає.— Королівський декрет для мене свята річ, таїнство! Я ховав цей декрет у себе для вас, я про вас розпитував, чекав на вас, щоб віддати декрет і повернути вам солтиство, але де вас було шукати? І ваша дружина виїхала, і Ганусь помандрував, то ж кому можна було дати декрет? Це ж той злодій Кайдаш украв у мене декрет, але бог справедливий, бо і в нього хтось викрав декрет, і так він до ваших рук потрапив, як і повинно було статися. А тепер самі кажіть: винен я?

— А Кайдаша берете на себе? — питає батько.

— Беру! Ноги його тут, у Підбузжі, не буде, і ви його більш не побачите! Нехай той лобуряка в самбірському замку топить прубки і кімнати підмітає,— це ж здавна було його справою.

Слухав я, що той зрадник балакав, і лиш одним утішався, що між злими людьми спілка завжди швидко рветься, бо під їх вірою зрада сидить, як вузь під свіжим сіном, і вже так на світі ведеться, що вони один одному карою стають! Цей чоловік зовсім недавно з гайдуком кумався, його вареники їв, його мед пив, під його музику танцював, а тепер відрікся його і під меч радо віддав би!

Я подав батькові дукати; батько почав їх на стіл відраховувати, а у підстарости аж очі загорілися,— так ласо поглядав він на золото; що дукат на столі брязне, то він смачно губами плямкне, здавалося, кожний дукат окремо, як солодку пілюлю, ковтає. Коли вже дукати лежали на столі, він пальці, мов граблі, розчепі-рив, щоб їх загорнути, але я схопив його за руку і кажу:

— Стривайте хвилину, пане підстаросто. Я у львівського купця навчався, а там так говорили: спершу пиши, потім плати...

— А я купцям не прислужував,— мовив підстароста,— і мене так учили: спершу бери, потім пиши.

— Може, ми обидва маємо рацію,— відповідаю,— але нехай це золото лежить на столі, поки ви не напишете нам розписку, що ні чиншів будь-яких, ні подушного, ані підвід чи іншої якої речі, що належить замкові або вам, ми не винні з нашого солтиства.

Батько й Опанас схвалили мою вимогу, а підстароста блимнув на мене спідлоба злим поглядом, проте сів і написав розписку, як я хотів.

Закінчивши ось так з підстаростою, ми повернулися до нашої садиби. Там мати з Семеном і Матвійком уже розклали вогонь. Мати, як завбачлива хазяйка, навезла з собою із Львова крупи, сала, корейки, в селі купила яєць і молока, а підстароста меду нам два бутлі продав, зажадавши за нього впрое дорожче. Отже, ми мали чим пригостити козаків і веселилися до пізньої ночі так, що вже пісні співали, коли ми про сон подумали.

Другого дня рано-вранці Галушки й козаки вже були на конях; їм треба було спішно повертатися, ніякою просьбою не дали умовити себе, щоб хоч до полудня затрималися.

Я заплакав, мов дитина, коли прощався з Семеном, мовби передчував, що це розлука назавжди, тому що ні Семена, ні його батька я ніколи пізніше не бачив і почути про них мені вже не довелось. Старий Галушка, певно, вже помер, але Семен, мабуть, ще живий, бо не набагато старший був за мене. Хай йому бог завжди і всюди помагає, бо він добро мені робив і я його вважав за брата.

XXI

ЗАКІНЧЕННЯ

На цьому закінчилися пригоди моєї молодості, і я кінчаю свою розповідь. Того, що можна б додати, небагато, і скажу про це коротко.

Мій батько, зовсім покинувши ремесло купецького фурмана, почав працювати на полі, а я, тому що не

дуже був потрібний удома, пішов заробляти власний хліб. Ще у Львові казав мені Геліас, що пан Ярослав знову прийме мене до своєї торгівлі, отже я повернувся до служби, а навчившись купецького ремесла, вже міг бути корисним у крамниці, і пан Ярослав призначив мені більшу платню. Коли Григор Невчасний помер, Мар'яночка переїхала в Самбір до свого дядька Зибулта. Цей пан Зибулт, що вже сам у літах був, потребував помічника в торгівлі. Я й пристав до нього. Через кілька років оддав він Мар'яночку за мене і прийняв мене до спілки на третю частину доходу в своїй торгівлі.

Поблагословив мене пан бог, давши мені чесну дружину, а моїм дітям добру матір; маю трьох синів, а дочки ні одної, і це єдина турбота моєї любої Мар'яночки, бо дівчинці вона була б дуже рада. Училися мої сини в парафіяльній школі в Самборі, а потім одного з них я послав до школи в Замості, де про нього побатьківськи піклувався Урбанко, колись школяр, а нині доктор Урбанус, професор і королівський секретар.

Другого сина я призначив до ремесла, і він тепер навчається в Лоренца, що вже давно став майстром-золотарем і дуже славиться своїм мистецтвом. Третій син буде хліборобом, живе коло свого діда на солтстві, бо мій батько, знесилений працею, уже нездатний займатися господарством. Під кінець життя йому належить відпочити.

Я прибудував до нашої хати в Підбужі дві кімнати для себе і Мар'яночки, моєї любої дружини, бо коли вже ми не зможемо працювати, тоді переберемося туди. Хоч я й маю будиночок у Самборі і став городянином, а проте хочу вмерти під сільською стріхою, тому що під нею я народився і маю кістки скласти влюбимій землі, де й мої предки спочивають. Я, старик, сидітиму в тому самому вишневому садку, де ще хлопчиком бігав босий, і ті самі пташки співатимуть мені, і той самий струмок шумітиме, якого я ще в дитинстві слухав.

Про Урбанка я вже казав, що він став доктором наук, а потім професором і королівським секретарем; Матвійко тепер органістом у Самборі, одружився з чесною дівчиною, живуть собі.

Настали кращі часи і для Підбужа; пішов звідти давній підстароста, забрався з великим соромом, бо його спіймали на фальшивих рахунках і на різних шахрай-

ствах, а новий підстароста, чесний і статечний, бога має в серці, справедливо до бідного люду ставиться, бере з нього тільки те, що належить, не кривдить, не пригноблює; народ дуже хвалить його, і дай боже, щоб усі урядовці при старостві були такі.

А тих людей, що мені зло чинили, я вже й не пам'ятаю, начеб їх і на світі ніколи не було, не шукаю помсти на їх голови і зла їм не бажаю.

Бо не мстити людина повинна, а добиватися своїх прав, усією силою захищатися від кривди, боротися проти зла, за правду і справедливість.

З М І С Т

	Стор.
I. Мій батько їде в Туреччину	3
II. Козак Семен	13
III. Козацька таємниця	20
IV. Іду в світ	30
V. Пригода з татарами	42
VI. Школяр	54
VII. На службі	63
VIII. Фок! Фок! Фок!	72
IX. У пастці	78
X. Втеча	88
XI. Караваном до Туреччини	98
XII. У турецькій неволі	108
XIII. Іду визволити батька	120
XIV. Потурмак Іован	129
XV. Катакалло! Катакалло!	141
XVI. Око пророка!	151
XVII. Як показав себе Матвійко	160
XVIII. Духівниця Вороби	170
XIX. Золотий дощ	179
XX. Геть з двору!	189
XXI. Закінчення	197

Владислав ЛОЗИНСКИЙ
Око пророка
(На українском языке)

Оформлення та ілюстрації
В. І. КАЛУГИ

Редактор *Т. К. Черторижська*
Художній редактор *Р. Ф. Ліпатов*
Технічні редактори *С. М. Клокова*
та *П. П. Бербенець*
Коректор *О. Я. Безпальчук*

Здано на виробництво 8/V-1961 р. Підписано до друку 9/VI-1961 р. Формат 84x108¹/₃₂. Фіз. друк. арк. 6,25. Умовн. друк. арк. 10,25. Обл.-вид. арк. 10,42. Тираж 30.000. Зам. № 387. Ціна 67 коп. Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», Київ, Пушкінська, 28.

Львівська книжкова друкарня Головополіграфвидаву Міністерства культури УРСР, Львів, Пекарська, 11.